

❀ प्रास्ताविकम् ❀

हन्त स्वगुणगरिणा सकलभाषान्तर साहित्यान्यतिवर्तमानस्यापि संस्कृतसाहित्य-
स्येतिहासः संस्कृतभाषाऽनुपनिबद्धतया संस्कृतभारतीभवने संस्कृतभक्तैर्दुरापः
स्यादित्येतादृशी संस्कृतरसिकान्तराणां हृदयानीव ममाऽपि हृदयमधिशायाना या काऽपि
व्यथा हृत्कण्टकायते तामपनेतुं खलु मामकीन एव प्रयत्नः ॥

यतः सन्दर्भोऽयं संस्कृतानुरागिणां स्ववगाहो मनोरमश्च स्यादित्येव विचारोऽस्य
लेखनक्षणेपु निरन्तरं मग्मनसि स्फुरन्नभवत्, तस्माद् विश्लेषणीतीतिः पदाऽसन्धिरीति
दधानुसृतोऽत्र मया । तथाहि, प्रथमं तावत्, कालिदासादिवर्णनावसरेषु 'महाकाव्यकारः
कालिदासः' 'रूपककारः कालिदासः,' 'खण्डकाव्य (Lyric) कारः कालिदासः'
इत्येवंरूपा नानाप्रकृणुरचना अविधाय तत्तत्कवे नाना शिथकृतयस्तत्तत्प्रकरण एकत्रैव
परिचायिता आलोचिताश्च । अपरञ्च, न केवलं पदसन्धिदीर्घसमासोऽथदुल्लभचा-
रस्तिङ्गन्तादिपदप्रयोगश्चेड साधनानमनसा वजितः, अपि तु 'इदम् अत्र वक्तव्यम्'
इत्येतादृशेषु वाक्येषु नहि हल् मकारेण मह् तस्मात् परः स्वरो मात्रारूपेण योजितः,
'गन्तुम् उद्युङ्गते' इत्येवविधानि च वाक्यान्वयपि प्रायेण 'गन्तुमुद्युङ्गते' इत्येवंरूपेण
न लिखितानि ॥

यथासम्भवं नानानूतनमाऽनुमन्धानफज्जान्यत्र समावेशितानि, पाश्चात्यैः प्रवर्तिते
सिद्धान्तवर्मेनि निपुण निभाल्य प्रवर्तमानेनाऽपि च मया न पौरस्त्यविचारसरणिः
पदाचिदपि प्रस्यूता ॥

अथ येषां प्रामाणिक कृतिकाराणामुपकृति ऽम्भारमहं शिरसा वहामि सुगृहीत-
नामधेयारतेषु कतिपये मैकूडानल-कीथ-विण्टर्-निटज-पँटरसन-टामस-हीपकिन्स-
रैप्सन-पार्जिटरप्रभृतयो भवन्ति । एषां हि कृतीरस्य ग्रन्थस्य प्रख्यनक्षणेऽप्यहं प्रति-
मुहूर्त्यलोक्यं पादटिप्पणेषु चैतन्नामानि प्रमाणतयोदलितम् । ऐम्. ए., डी. किल.,
आक्रिसर-डि-एकेडेमि (फ्रांस) इत्युपपदैः समलङ्कृतानां पञ्चापविद्वविद्यालये संस्कृत

प्रोक्तैस्वर पदमधिष्ठितयतां स्वर्गीयं मुख्यं श्रीं डाक्टर लक्ष्मणस्वरूपाऽऽर्यपादानामहं
मविशेषं क्राक्षः, एषां हि चरणानुसारं मया यदधीतं तदत्र होम्यसातं कृतम् ।

प्रयत्नोऽयं मे गीर्वाणवाणीगृहाणं यदोचितं प्रीतिरुत भविष्यतीति,
रुद्रमाराधने—

विदुषाम् अनुचरः,
अग्रवालोपाहो हंसराजः

* विषय तालिका *

अथ सप्तमोऽध्यायः

प्रेतहामिदानीं कान्यानि

१०	भारते इतिहासापह्नव	१
११	य ए चित् हर्षचरितम्	२
१२	अज्ञानेन नरसाहसाद्धचरितम्	३
१३	अज्ञानेन	४
१४	नहुननर्तका राजतरङ्गिणी	५
१५	ललित कृतय	६

अथ अष्टमोऽध्यायः

गणक वयं चम्पूश्च

१०	गणकावयस्याभिमान	१०
११	अज्ञेय	११
१२	दशकुमारचरि म	१४
१३	सुन धु	१६
१४	न गणका कान्तवरी	१६
१५	अज्ञेय	२४

अथ नवमोऽध्यायः

लोकप्रिया कथा

१०	गुण कान्य धृत्कथा	२६
११	कुदरप्रमिन्न ओरुमय	२६
१२	सेमेद्रनिर्मिता धृत्कथामञ्जरी	३०
१३	गणदत्त कथासारतन्माग	३१
१४	वतालपञ्चनिर्गतका	३३
१५	शुभममति	३४
१६	सिंहारान् द्वारिशिका	३५
१७	चोदसा हत्यम्	३५
१८	जैनसाहित्यम्	३८

अथ दशमोऽध्यायः

शिञ्चै कोद्देश्यकाः पशुपत्तिकथाः

खण्डः

पृष्ठम्

६१	शिञ्चै कोद्देश्यक पशुपत्तिकथालक्षणम्	३३
६२	पशु पत्तिकथासाहित्यस्य उद्भवः	३६
६३	आद्यं पञ्चतन्त्रम्	४०
६४	पञ्चतन्त्रवर्णिताः अर्थाः	४६
६५	पञ्चतन्त्रस्य शैली	४७
६६	तन्त्राख्यायिका	५०
६७	'सरलग्रन्थः'	५०
६८	पूर्वभद्ररचितो ग्रन्थः	५१
६९	दक्षिणापथीयं पञ्चतन्त्रम्	५१
७०	नैपालं पञ्चतन्त्रम्	५२
७१	हितोपदेशः	५२
७२	बृहत्कथान्तर्गतं पञ्चतन्त्रम् अथवा उत्तरपश्चिमीयं पञ्चतन्त्रम्	५४
७३	पञ्चतन्त्रकथानां पङ्कतीरूपान्तरं, पश्चिमदिग्ग्यात्रा च	५४

अथ एकादशोऽध्यायः

रूपकम्

७४	संस्कृतरूपकस्योद्भवः	६०
७५	ग्रीकरूपकात् संस्कृतरूपकोत्पत्तिः	६५
७६	संस्कृत रूपकस्वरूपम्	६७
७७	कतिपयानि महान्ति रूपकाणि	६८
७८	शुद्धकः	७०
७९	दर्पकर्तृकरत्नेन विदितं रूपकत्रयम्	७२
८०	मुद्राराक्षसम्	७६
८१	वेणीसंहारम्	७८
८२	भवभूतिः	७९
८३	राजशेखरः	८३
८४	दिङ्नागकृता कुन्दमाला	८७
८५	सुरारिः	८९
८६	कृष्णमिश्रः	९०
८७	संस्कृतरूपकसाहित्यस्य ह्रासः	९०

परिशिष्टभागः

रसएडः

पृष्ठम् .

१	संस्कृतस्य यूरोपखण्डप्रचरणस्येतिवृत्तम्	६२
२	ब्राह्मीलिपि लिखितलेखार्थं ज्ञानस्येतिवृत्तम्	६५
	नामानुक्रमणी	६७

लेखकस्य अन्ये ग्रन्थाः

मौलिकाः

१ संस्कृत साहित्य का इतिहास (हिन्दी में) तृतीय संस्करण संशोधित
तथा संवर्धित सम्पूर्ण । लायब्रेरी संस्करण ७॥॥
विद्यार्थी संस्करण ४॥॥

२ संस्कृत साहित्य का इतिहास (अप्रकीर्ण) द्विती संस्करण (यन्त्रस्थ)

३ A Study of Sanskrit Grammar (अप्रकीर्ण)

४ Practical Guide to Sanskrit Translation
3rd Edition (अप्रकीर्ण)

५ भारत विभूतयः (भारतीयानां प्रमुखनेतृणां चरित्राणि) (यन्त्रस्थ)

६ प्रबन्ध प्रदीपः (विशाद-शास्त्री-मध्यम-उत्तम-आचार्यादि साहित्य पर छात्र
परमोपयोगी विविध श स्त्रीय-साहित्यिक आधुनिक राजनीतिक विषय भूषितो-
ऽपूर्व प्रबन्ध मध्यः) (यन्त्रस्थ) । प्रतिभागः प्रीति स २॥॥, राज सं. ३॥॥

७ आदर्श कथा मंजरी (पंजाब से कहानियां की पहली मौलिक पुस्तक)

८ महाराजा रणजीत सिंह (जीवनी)

९ हमारी सभ्यता और विज्ञान-कला इस पुस्तक में भारत की सभ्यता
और विज्ञान-कला का पूर्व-काल से अब तक का दिग्दर्शन कराया गया है, तथा
भारतीय वैज्ञानिकों की जीवनियां भी बड़ी सरल भाषा में दी गई हैं ।
संजिल्द ... २॥॥

१० हिन्दी साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास प्रभाकर एम. ए.
साहित्य-रत्न आदि परीक्षाओं के लिये परमोपयोगी । इतिहास विषयक ४५ प्रश्नों
का महत्त्वपूर्ण सार तथा अनेक विशेषताओं से युक्त ... ५)

११ प्रबन्ध पूर्णिमा उच्च श्रेणियों के विद्यार्थियों के लिये ४५० पृष्ठ का संजिल्द
बृहदाकार परीक्षोपयोगी ग्रन्थ । आधुनिक महत्त्वपूर्ण समस्याओं पर भी पर्याप्त
सामग्री दी गई है । परीक्षा में अधिक अंक प्राप्त करने के लिये इस पुस्तक का
पढ़ना नितान्त आवश्यक है ... ४॥॥

१२ हमारी विभूतियां (आदर्श नेताओं के चरित्र) ... २॥॥

संमिश्रितः इत्यादि

१. साहित्य प्रवेश (गद्यपद्यात्मक) २. उत्कृष्ट कहानियां (कहानी) ३. दिव्य
बलिदान (एकांकी), ४. हमारे महामानव (जीवनी) इत्यादयः ।

अथ द्वितीयो भागः

अथ सप्तमोऽध्यायः

ऐतिहासिकानि काव्यानि

तुर्याध्याये साधारणतः काव्यग्रन्थान् वर्णयित्वा अध्यायेऽस्मिन् संस्कृते उपलभ्यमानान् कतिपयान् ऐतिहासिक काव्यग्रन्थान् वर्णयिष्यामः। इत्थं षाड्मयस्य अङ्गमिदं भारते न तथा उपचितं यथा अन्यत्र। संस्कृते ऐतिहासिक काव्यकाराणां प्रामाणीः तावत् कल्हणो नाम काश्मीरिक पण्डितः, यस्य खलु देवदत्ता महती ममीदय-निर्णयिनी धीः ५ अभूत्, यच्च दृष्टान्तोपन्यासस्य नाना साधनानां स्वाभिवादात् स्वकालाऽऽसन्नभूतकाल-जातानाम् ऐतिहासिक घटनानां कारणं कार्यविवेचनं पुरस्सरं पक्षपातशून्यम् उपन्यासं कर्तुं क्षमः आसीत्। संस्कृतस्य नैकोऽपि इतिहासलेखकः अंशतोऽपि कल्हणेन तुल्यमर्हति। एवं सर्वत्र न तु असौ तावद् हीरोडोटसेन (with Herodotus) अपि तुल्यम् आनन्दति किमुन इदानीन्तनैः इतिहासकारैः। १०

४० भारते इतिहासोपक्रमः

(१) पुराणानि खलु प्राचीनभारतेतिवृत्तस्य आपकस्रोतस्तथा अनर्पाणि सन्ति इति तावत् पुरा उपन्यस्तम्।

(२) अथ तदनन्तरं ग्राह्यादिषु वर्णिताः गुरु-शिष्य-वंशाः बल्लेखमर्हन्ति। गौणिकसम्प्रदायेन मयत्नं रचिताः अपि तत्र प्रक्षेपाः अत्युक्त्यदृष्टं प्रवेशं न प्राप्ताः १५ इति तु न तावत् सावष्टम्भं वक्तुं शक्यम्।

(३) तदनु शुद्धम् अधिकृत्य बहुपाख्यानानि वर्णयन्तः बौद्धग्रन्थाः निर्देष्टव्याः भवन्ति। परम् आधारभ्य इतिपर्यन्तं यद् यत् तत्र वर्णितं तत् सर्वमेव, तदेव सर्वं वा, ऐतिहासिकं तथ्यम् इति तु कथञ्चिद् न प्रत्येतव्यम्। तथाहि 'महानाग्नः' 'महावंशो' अशोकजीयनचरितं विषयकं न किमपि ऐतिहासिकं निवरणं उपलभ्यते। २०

(४) जैनसाहित्येऽपि च यस्तुतः इतिहासनामभाजः न षडयः गभीरेतिहास-ग्रन्थाः दृश्यन्ते। 'पट्टायलीपु' हि जैनाचार्य-नाम-सूचीयज्ञं किञ्चिद् गूल्यशब्दं नामाश्रये।

(५) शिञ्जोदकीर्णामु प्रशस्तिषु भारते गम्भीरेतिहासविषये प्रथमः पादविस्तारः दृश्यते।

१. कारणानि तु अस्य पुरा तृतीये सङ्घे अनुगीतनीयानि।

२. एषास्मि सङ्घे ध-भागो विमोहनीयः।

३. प्रसारतयो नाम सुश्रवणाम्पयद्वतो बहिभिः विरचिताः एव समजातिवतां वा स्वराज्यानां वा स्तुतयः। यान् उपगम्यन्तः तद्विषयमज्ञानः दृष्टिप्राप्त्यन्तरं द्वितीयप्रकाशनाद्विचार्य अर्थात् २ उपगम्यन्ते।

(६) पाक्यतिराजकृतं 'गडवह' नामकं काव्यं इतिहास कृतां यदि नाम प्रविशेत् । कवेः शरणेन कान्यकुब्जपतिना (७४० ख्रीष्टमन्वत्सरासन्नवर्तिना) यशो-
वर्मणा कृतः गौडनरेशस्य राज्य-प्रशंसाः अग्रे काव्यस्य मुख्यो विषयः । प्रसङ्गाद् इह
तदानीन्तनं भारतीय प्रामाण्य-जीवनम् अपि चित्रितम् । परम् काव्यतमम् अस्य यथा
भासते न तथा इतिहासतमम् । अत्र गौडाधिपस्य नामवेषम् अपि न वञ्चिद् ५
उपात्तम् इति तु अत्र विशिष्य अवधेयता गच्छति ।

अथ अतः अर्थवताम् ऐतिहासिक काव्यानां वर्णनम् इह आरभ्यते ।

४१ बाणरचितं हर्षचरितम्

हर्षचरितं बाणेन ख्रीष्टसप्तमशतकस्य पूर्वार्द्धे लिखितम् । अत्र उच्छ्राम नामानः
आष्टौ अभ्यासाः । बाणस्य कादम्बरीवद् अदोऽपि अपूर्णम् । हेतुस्तु अस्य कवेः अलङ्कार-
सृष्ट्युः सम्भाव्यते । अत्र हर्षनृपस्य नेत्रिष्ठ पूर्वभावनां राक्षां हर्षस्य च जीवनस्य
यत्किञ्चिद् वृत्तं लभ्यते न तु हर्षजीवने विशिष्य वृत्तस्मिताः वृत्तान्ताः (तथाहि हर्षप्र-
जस्य च 'राज्यश्री' पाणिप्रदीतुः हर्षावुत्तस्य प्रद्वर्माणद्वय अपघातयोः विवरणं न
किञ्चिदत्र आरोपितम्) । ऐतिहासिकं यज्यित्वा सन्दर्भोऽयं सर्वथा सकल-काव्य-
लक्षणोपेना कलनाप्रसूता कथंवास्ति । एतत्प्रारम्भे कविना स्ववंशस्य पौराणिकी १५
समुत्पत्तिः परम्परा च वर्णिता । यतश्च उपोद्घाते अस्य प्रमज्जानुपह्नाद् वासवदत्ता-
कार - भट्टारहरिचन्द्र - सातवाहन - भास - कालिदास - बृहत्कथाकारादीनां केषां-
चिद् लब्धयशसां भूतकालिक-कवीनां नाम्ना कीर्तनमपि कृतम्, तस्मादस्ति अस्य
कश्चिद् गौरव विशेषः साहित्येतिहास जिज्ञासूनाम् ।

कथाऽऽख्यायिकयोः परस्पर भेदं दर्शयितुम् आलङ्कारिकैः हर्षचरितं आख्यायि-२०
कायाः उदाहरणतया निर्दिश्यते* । 'ओत्र' समासमयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्'

१. अस्य परिवारः पुरा चतुर्विंशे लब्धे चतुर्वक्रेः पदे प्रसतः ।

२. तथा चोचनम् आख्यायिका लक्षणं साहित्य वर्णने (६, ३३४, ३३५, ३३६)

"आख्यायिका कथावत् स्यात् कथेवंशानु कीर्तनम् ।

अस्यामग्नकवीनां च वृत्तं पद्यं स्वचित् स्वचित् ॥

कथाजानां ध्येयच्छेद आख्यास इति कथ्यते ।

आर्षादिकथापचक्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥

अग्न्यापदेशेनाख्यासमुखे भाष्यार्थसूचनम् ।

यथा, हर्षचरितादिः ।" इति ॥

कथालक्षणं तु तत्रैव यथोक्तम्—

"कथामां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

स्वचित् भवेदार्था स्वचित् वनत्रापचक्रके ।

(काव्यादर्श १, ८०) इति गणलक्षणं स्वीकुर्वताम् अलङ्कारशास्त्रिणा मतेन सस्कृतगद्यस्य श्रेष्ठलेखकेषु अन्यतमं खलु बाण । शत्रुर्योभयसीष्ठवशालिन्या पाञ्चाल्या रीत्या भक्तो यथा बाण न तथा कश्चिदन्य इत्यपि वदन्ति । कनिराजमतेन निरुपमं किल बाणश्च (मुष्णधुञ्ज) वनेतिरधनायाम् । व्यञ्जनाप्रयोगे च न कोऽप्यपरं बाण-समरुक्तं अङ्गीक्रियते । ऊर्जस्वलेषु वर्णनेषु च न कश्चिदपरं कृतिकारं तथा कृतितमं ५ यथा एष । क्वचित् कश्चिद् वाक्यानि तु अस्य अभाषारणं दैर्घ्यवन्ति भवन्ति । तथाहि अष्टमोच्छ्वासे वाक्यम् एकं मुद्रितानि पञ्च पृष्ठानि व्याप्नोति अपरं च त्रीणि । यावत् पाठकं वाक्यस्य अन्तं न गच्छति तावत् तस्य निश्चितार्थस्य प्रतीतिं न जायते । एव त्रिधा शैली यन्नि नाम कस्मैचिदेव पादचात्याय साहित्यरसिकाय रोचेत । उक्तं च धर्मरमहाशयेन—'बाणस्य गद्यं खलु तद् भारतीयम् अरण्यं नाम यत्र क्षुपोच्छेदः १० त्रिणा मार्गो न सुलभः, यत्र च बहवः अप्रतीतशब्दरूपा दशना तत्र प्रविष्टान् प्रतीक्षमाणा निभृता स्थिता ।' इति । अथ कीदृशोऽपि 'शैलीकारत्वेन विचार्यमाणस्य बाणस्य दोषा खलु अपशोचनीया' इति सम्मनुते ॥

पौराणिकीनां वार्तानां महान् खलु ज्ञानविभक्त्यं बाणस्य आसीत्, अद्भुता च अस्य उत्प्रेक्षाशक्तिः अभूत् । श्लेषेऽप्यभूयसी अभिरुचिं हृदयते । दूरार्थान् १५ रामशान्तीनां शब्दशक्तीनां च महती विभूतिः खलु अस्य ग्रन्थेषु अवलोक्यते । परमनिपुणतया सम्पादितानि अग्रे विशदं प्रसन्नं चित्रवर्णनानि पाठकानाम् अतीव मनोरञ्जनानि सन्ति । यत्र पाठकानां हृदये उदाहरणानि उदियात् तर्हि ते हर्षं चरिते प्रभावरचनपरलोकगमनवर्णनम् अधीयताम् ॥

४२ पद्मगुप्तस्य [अथवा परिमलस्य] नवसाहसिकाङ्कचरितम् ।

१००५ ग्रीष्मब्द कालिकम्

उत्तरकालिकानि ऐतिहासिकं काव्यानि इयं एतदपि पञ्चमयमं एव । एतत्प्रणेतारानन्ददेशयोः राष्ट्रनिराजसिन्धुसुतयोः पालिनो रभूयः, ताभ्यां प्रेरित एव च अस्मी इमं ग्रन्थं प्रणिनाय । अष्टादशमर्गात्मके काव्येऽत्र राजसुता शशिप्रभाया सम्प्राप्तिः एव यद्यपि विषयत्वेन भामते अथापि गण्यव्यक्तिपते नरसाहसिकाङ्कस्य इतिवृत्तवर्णनं २५ मपि अत्र कथं मुख्यतया विरचितम् ॥

आदौ पद्यमस्कारं अलादेव सङ्गीतनम ।

यथा, 'रादम्बर्षारि ।' इति ॥ न च एतावत् कथाऽङ्कपादिकयोर्भेद इतिने भरोषत, तथाहि उक्तं च तेन 'जानिरेका सता द्वयंरिना' इति । इतिहासमूलं आख्यायिका, चरुपनामूला च कथा इति तु मुख्यतया ख्यातम् ॥

१ विभूतिरेवा रादम्बर्षा तु विग्नवरा लक्ष्यतः ॥

४३ विल्हणः^१ (ख्रीष्टैकादशशतकभवः)

विल्हणस्य (वर्णितचरं चौरपञ्चाशिकाख्यं एण्डकाव्यं वर्जयित्वा) कर्णसुन्दरी नाम ऐतिहासिकरूपं रूपकं विक्रमाङ्कदेवचरितं नाम ऐतिहासिकं काव्यं च लोके प्रसिद्धम् । कर्णसुन्दर्या कस्यचिद् विदर्भभूजाने आत्मजायाया केनचित् चालुक्यराज-कुमारेण पाणिपीडनं वर्णितं कविना । रचना च अस्य ग्रन्थस्य विल्हणस्य आश्रयो-भूतेन नृपेण कस्याश्चिद् नृपसुताया वास्तविकम् उद्बहनम् उद्दिश्य तत्सम्भानार्थम् ५ अभवत् । रमणीयपद्यबहुलं काव्यम् एतत् कवे विशदस्य वस्तुचित्रणस्य योग्यतां स्फुटतरं व्यनक्ति ॥

विक्रमाङ्क देवचरिते प्रथमं चालुक्यवराहस्य पौराणिक (Mythical) समुद्रवम उपपद्यं विक्रमाङ्कदेवनृपस्य पितुः आश्रवमल्लस्य (१०४०—१०६६) चरितं पिस्तरेण उपनिधत्तं कविना । ततोऽत्र यस्य सर्वां कवि अलञ्चकार तस्य कल्याणनाथस्य^{१०} चालुक्यकुत्तावतमस्य महाराजपठ विक्रमादित्यस्य (१०७६—११२७) विरुद्धं गीतम् । परम् काव्येऽत्र यो राजवृत्तान्तं कविना आरोपितं असीन केवलं संक्षिप्तं अपूर्णश्च, अपितु धाराप्रणीते हर्षचरिते निबद्धं राजवृत्तान्तं इव घटना-तिथि वर्णनशून्योऽप्यस्ति । अत्र त्रिवृत्य यद् महादेवागमनं वर्णितं तत् केवलं महाराजस्य अप्रियाणि वस्तुवर्ण-नानि परिहर्तुं मेव इति सम्भाव्यते । गौडत्रिजयान्विर्णनानि च अतिशयोक्तिमात्रमेव ।^{१५} कालिदासीय पद्धती कृतं कविरम् अपि स्वयंवरवर्णनं न वास्तविकम् ऐतिहासिकं च प्रतिभाति । न च लघुपात्राणां नामधेयानि क्वचित् कीर्तितानि अत्र । रागस्य वहीपन-तया वसन्तरस्य पारिविहारस्य ; श्रीमान्ते प्रयाहुं प्रवर्तमानानां जलाद्रीणां दक्षिण-पवनानां शरद् इति मुद्रानां च सविस्तरं वर्णनैः काव्यस्य अस्य स्वरूपं यथा ऐतिहासिक महाकाव्यानुहारि जातं न तथा शुद्धेतिहासिकम् । अनतिशयित सौन्दर्य-२० शालिनो नायको आहवमल्लविक्रमादित्यो वर्जयित्वा सर्गाणि पात्रान्तराणि अधपात्र-तया चित्रितानि अत्र । अष्टादश सर्गात्मकस्य काव्यस्य अस्य चरमे सर्गे कवि आत्मन धंशं, 'पर्यटनं परिहृते' व्युपपदेन विभूष्य आत्मन चरितं, स्वाभिजन कश्मीरचितं, कनिषयानां कश्मीरक्षितिपतीनां च संक्षिप्तं वृत्तान्तं वर्णयति । महा-वैयाकरणस्य ज्येष्ठकलशस्य तनूज एव कवि वेदान् महाभाष्यं साहित्यशास्त्रं च^{२५} सम्यग् अधीयाञ्चक्रे । नानादेशान् पर्यट्य अयं चालुक्य कुलतिलकस्य महाराजपठ-विक्रमादित्यस्य आश्रये यमन तत्समाम् अलञ्चकार नेन च 'त्रिणापति' इत्युपपदेन एव अलञ्चक्रे ॥

इतिहासस्य सम्भीरणेऽप्येषु विल्हणस्य गणना यदि नाम उचिता भाति । अथ यत् (१) नृपपठविक्रमादित्येन १०८८ तमेवर्षे कृतस्य दक्षिणाभिप्रयाणस्य^{३०} विषये न किञ्चिद् उल्लिखितम् अत्र, (२) १०८८ तमे एव ख्रीष्टवर्षे राज्यागमे

अभिप्रेतस्य कश्मीरनरेशस्य हर्षदेवस्य उल्लेखश्च अत्र केवलं युवराजतया कृतः,
तस्माद् १०८८ ख्रीष्टाब्दात् प्रागेव काव्यमिदं पूर्तिर्जगाम इति अनुमीयते ॥

शैली ।

शैली काव्यस्य अस्य तावद् वैदर्भी । चित्रम् भासमानेषु सरल वस्तुवर्णनेषु
काव्येन अनेन कवे परमा प्रीतिः प्रकाशयते । तथाहि आहवमल्लस्य अन्तिमक्षणानि ५
वर्णयन् स आह—

“जानामि करिकर्णान्तचञ्चल हतजोवित,
मम नान्यत्र विश्वास पार्वतीजीप्रतिश्वरात् ।

उत्सङ्गे तुङ्गमद्रायास्तदेव शिष्यन्ति या,

वारुध्वाग्यहं निराकृतुं देहमहविहम्बनम् ॥” इति ॥

१०

दीर्घसमासान् परिहरन् न प्रायः एष शब्दालङ्कारेषु वा श्लेषे वा अतिसज्जते ।
यपनोपन्यासः अस्य सर्वदा अर्थानुरूपः । क्वचित् क्वचित् परं शैली अस्य अस्वा-
भाविकत्वेन च क्लृप्तत्वेन च दुष्यन्ती अपि मुख्यतः अर्थनैर्मल्येन च प्रसादेन च
मनोहरा । इन्द्रवज्रा (पदसु सर्वेषु प्रयुक्ता) वंशस्थं च (सर्गत्रये प्रयुक्तं) अस्य
प्रधाने वृत्ते ॥

१५

४४ कल्हणकर्तृका राजतरङ्गिणी (११४६—११५० ख्री.)

सरहते इतिहासलेखकेषु प्रमुखा एव कल्हणः^१ एव । दिष्टया आत्मन अधि-
चरितं तेन स्वयमेव पर्याप्तं कथितम् उपलभ्यते । स ११०० मितख्रीष्टाब्दसमीपे कश्मी-
रेषु व्रजयति । अस्य जननं चम्पक कश्मीरशासितुः हर्षस्य (१०८६—११०१) ख्री.)
वृद्धभक्तिकः सेवको बभूव । कूटकपटकारे नृपे अपघातिते कल्हणस्य कुटुम्बं हठाद् २०
राजाधयत्रिहीनम् अजायत । अस्मान् कारणात् कल्हणारोपितेषु सत्तरात्रचरित्रेषु
न काश्चि पक्षपातदोषप्रसक्तिरस्ति । परमयौवोऽपि सन् (तथाहि यावद्य कश्मीरेषु
शैवसम्प्रदायस्यैव प्राधान्यं दृश्यते) न एतलु तान्त्रिकन्याकरूपापेषु अयं मनोभ्रमनिवेशं
चकार । अधिधर्मं सतिष्ठन्तु यौद्धानाम्^२ अहिंसासिद्धान्ते च दर्शितादर एतलु
एव बभूव ॥

२५

कल्हणः रामायणं महाभारतपातासारपारीणः, महाकाव्यनटीकाः, हर्षचरित-
प्रभृतिवृत्तिनिष्णातः, ज्योतिषः^३ त्रियामहापण्डितश्च आसीत् । अनेन विल्हणस्य
वृत्तयोऽपि सम्यग् अभ्यस्ता आसन् ।

१. मङ्गलसु कल्हणः कस्यापि विचारद्वारेण नाम्ना उत्प्लिलति ।

२. वस्तुनस्तु कल्हणजन्मनश्चिरपूर्वं बौद्धविद्वेषमर्थविरोधं ज्ञातं दासीनः । क्षेमेश-
विष्णोरप्यनखेन बुद्धमस्तौत, कल्हणाद् बहुवर्षपूर्वं च बौद्ध भिक्षुः गृह्येवितपाऽप्यमनः,
इति च पठ्यते ।

३. स हि भृहस्पतिं वराहमिहिरवृत्तां बृहत्संहितामुन्मिलति ।

कदमीराजवंशानाम् इतिवृत्तस्य ग्रन्थानां तत्कालात् प्रागेव विनष्टत्वाद्
 अप्रामाणिक वृत्तान्त बहुलत्वाद् वितर्कतिथिप्रचुरत्वाच्च कदमीराणां बृहत्तरेतिवृत्त
 रिरचयिषो तस्य कार्यपथि सुदुर्निवारा नानाबाधा अभूवन् । महती तू अस्य
 ऐतिहासिक प्रतिभा आसीत् यथा सा तदा उपलभ्यमानानां साधनानां पूर्णतमम् हि
 उपयोगं चकार । एवं सत्यपि न एतत्प्रज्ञा तिथयः सर्वथा प्रत्येतव्या, विशेषतस्तु ५
 पुरातनेतिहासविषय । तथाहि एतद्विन्यस्त अशोककाल अद्यत्वे विदितात् तत्कालात्
 सहस्रवर्षपूर्वं एव समापनति । एकदश प्राचीनलेखग्रन्थान् (अद्यत्वे अप्राप्यान्)
 नीलमतपुराण च अहं पिलोम्नित्यान् -इति तावत् स्वयमसौ आह स्म । द्विपञ्चाशत्
 पुरा राजानो' बभूवु इति भूयते किल इत्युक्त्या नीलमतपुराण प्रमाणी कृत्य तेषु
 आद्यान् चतुर नृपान् उपवर्त्य तदनन्तरमाश्रितानां पञ्चत्रिंशन्नृपाणां विषये न लेखतोऽपि १०
 किञ्चिद् उल्लिख्य पुन पद्ममिहिरम्' उपजीव्य अष्टौ नृपान् स वर्णयति । प्रथमद्वय
 एषु अप्सु लब्ध । अथ अन्तिमानां पञ्चभूपतीनां वड्डर्णनं छविलाकराद् उपात्तं भाति ।
 स्यात्सप्तकालिक य इतिहास तेन उरन्यस्त स एतत् विदुःसनीयद्वय । भूदानपत्र-
 प्रशस्ति-प्रभृतीन् देवानशानां स्मृतिभजनानां प्रसादानां च निर्माणसूत्रे विलिखितान्
 यावतीयहस्तागतान् लेखान् असौ गृह्य सम्पन् आलोचितवान् । राजपुत्राणां १५
 अजीतवान्, ऐतिहासिकानि भजनानि च निरीक्षितवान् । कादमीरिक्भूगोलज्ञानम्
 अपि तस्य अनन्यसाधारणम् आसीत् । राजतरङ्गिणी निर्माणे स तास्ता शौचिनी
 पातां तत्तद्विषये सुरक्षितानि इतिवृत्तपत्राणि चापि यथोपलभ्य उपायुञ्जत ।
 स्वकालिकीनां प्रयुक्तीनाम् अन्तिमपञ्चाशद्वर्षिकाणाम् वदन्तानां च विस्तृत परिचय
 तेन स्व पितु अन्येषां च तत्त्वविदां सहाशाद् उपलब्ध आसीत् ॥ २०

कन्दहस्य ईशिका सूत्रमा निर्ममा च एतत् आसीत् । तस्मात् तस्य पात्रचरित्र-
 चित्रण यथाभूत पक्षपातशून्य च वर्तते । स्वसमये कदमीरान् शासत महाराजजय
 सिंहस्य अपि चरितवर्णनेन कश्चित् कविमश्रदायप्रसिद्ध अत्युत्तमस्य स्तुतिसपर्ण ।
 शब्दचित्रयद् भासमान तत्कृत तद्देशवास्तव्यानां शुण्णदोषभङ्गणं नितरां दिशद्
 यथाभूतं रचिरं चायति । कादमीरान् वर्णयन् स आह — 'कादमीरिक् सुदर्शना २५
 मिर्गायादिनि अग्निरचिच्छादय सति । सैनिकाः अपव्यवस्था भोरनाश्च प्रतन्ते
 जनश्रुतिम् एष भूत्या च पलायितुं प्रारभन्ते । सत्रियास्तु शूरा स्वामिभवाश्च सति ।
 राजपुरुषा प्रायेण लोभोपहतचेतसः, प्रजादेना अस्यामिभक्ताश्च भवन्ति', इति ।
 अयं अमात्यालङ्कार-विन्दहस्यसदृशा अपि पुद्गवा सति यद्गुणनिश्चयस्य स तान्
 उपमनीति ॥ ३०

पात्रपरिचित्रणोक्तं कन्दहस्य इत्युक्तं कालिकान् यागु-विन्दहस्य-यद्यगुमादीन् कृदिन

१. पद्ममिहिर ग्रन्थस्योपजीव्य पात्रपतरेनराजाभिधस्य कस्यचित्तेनकस्य कोऽपि
 मर्भं मातीद् यो कृतरापो ग्रन्थ आनीदिति सम्भाव्यते, परं कस्तृपतु प्रागेवागो वात-
 कविन किल बभूव ॥

सुतराम् अतिरोते । प्रस्तावानुरूपः हास्यसम्पुटोऽपि अस्य रचनायां दृश्यते । कल्हणं वर्णयन् उपाध्यायकीधः (Keith) आह^१ — ‘दर्शनीयं खलु अस्य शुद्धं दंश वर्णनम् । स्वभूगोलज्ञानेन च एष किमपि रणक्षेत्रम् अवोदयेव युद्धानि वर्णयतः लिवि (Livy) सहस्रान् पेटिदासिकान् स्थाने खलु अपरी करोति’, इति ॥

अथ एवं सत्यपि कदमीरदेशस्य या प्राकृतिकी एकान्तस्थितिः, तथा कल्हणस्य ५ विचारदृष्टी अनुदारतादोष उदादिनः । तथाहि कदमीरणां देशान्तरेः सह सम्बन्धे ये गुणाः न तेषु कदाचिदपि कल्हणस्य दृष्टिः पतिता दृश्यते । मनुष्यजीवितं यथा अन्ये भारतीयाः आकलयन्ति तथैव कल्हणोऽपि । अस्ति हि एतन्मते विधिः बलवान्, मन्त्रतश्चक्रिया च तथैव प्राणहरा यथा कृता । आधुनिक वैज्ञानिकमुद्वेः अभावादेव एष राज्याधिकारिणां मिथो मतभेदानां हेतून् न विवेचयति ॥ १०

यतस्तथं भारती मगं च यादृशी सूक्ष्मकविप्रतिभा दृश्यते, न तादृशी कल्हणे । यदि नाम स्वररणीयकायस्य भारपत्वं धीर्यैव स एतादृक् कविशैलानि प्रदर्शयितुं प्रयत्नं न व्यतनोत् । तेनैव काल्यान्तरेषु प्रमद्गानुपक्तानि यानि प्रकृतिवर्णनानि विस्तरेण निर्वर्णयन्ते तानि अस्य कृती संक्षेपेणैव । परं ‘रसनिष्पादिनी कविप्रतिभां विना कविकृतम् अतीतकालिकं वस्तुचित्रणं न आनुचितं पाठदानां हृदयङ्गमं भवति’^{१५} इति साहित्यसिद्धान्तम् अभ्युपगच्छतः अस्य रचनायां मुख्यो रसः शान्तः कृतनि-
बन्धनः विभाज्यते । अथ राजतरङ्गिण्यां पात्राणां कर्मकर्मविपरिणी या समीक्षा सा खलु धर्मशास्त्रीविविधिविषयान् साध्याचारांश्च पुरस्कृत्यैव । तस्माद् धर्मोपदेशरूप कवेः अन्य यद् विशेषात्तरं न तद् उपेक्षणीयं भवति । कदमीरशासनपद्धतेरपि यन् स्वरूपम् अस्य अभिमतम् आसीत् तद् अनेन ललितसाहित्यमुखेन उपपद्यते, तच्च २० प्रायेण तादृशम् एव यादृशं कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे निरूपितम् ॥

शैली—कल्हणकृता राजतरङ्गिणी खलु उत्कृष्टकाव्यवर्गप्रवेशाम् नाहंति इति तावत् सङ्केतिवचनम् । ‘मध्यकालिके (of mediaeval times) लिङ्गममध्येषु इय-
म्नापि गद्यं वर्णयतं’ इत्येव वक्तुम् उचितम् । अस्याः सरलमुन्दरभाषायाः अनुद्-
घाता गतिः अस्याः असाधारणः गुणोऽस्ति । यथा हर्षस्य निर्जनधामस्य विरक्षीनां^{२५}
च वर्णनेन तथा ललितस्वभावोक्त्या अत्र दृतेः वर्णनान्तरेरपि कविः तत्र तत्र आत्मनः
स्वयां करिप्रतिभां व्यनक्ति । समाहं इतिहासमध्येऽत्र हृदयकाव्यान्मन्दनव्ययते ।
द्वार^३नादाप्रादीनां पारिभाषिकराज्यानाम् अर्थसंस्पर्शनम् अन्तरेणैव प्रयोगेण एकस्याः
एव व्यक्तेः नानासंज्ञाभिः^४ व्यवहारेण च कश्चिद् कश्चिद् अर्थेऽत्र दुग्धतादोषः प्रसक्तः ॥

१. ‘हिस्टरी आन् संसृति तिटरेष्वर’ पृष्ठ १६६ ॥

२. द्वारं नाम राजपत्नीमत्सरलिंगम् ॥

३. पारायं नाम राजपत्नीस्य उच्चरार्यातपः ॥

४. यच्च पृथग्वा एव व्यक्ते. लोटश्च-लोटश्च लोटश्च विभः संज्ञाः

पदे पदे च उपमाप्रयोगे अस्य महान्, अभिनिवेशः दृश्यते । उपमानानि च प्रायः पर्वतः, नदी, सूर्यः, चन्द्रश्च । विरोधाभास-रूपेणादीनां च अपि बहुलः प्रयोगः प्राप्यते । अनुष्टुप्छन्दसः निरन्तरप्रयोगेण जायमानम् एकरसत्वं अन्तरा अन्तरा रमणीयतराणाम् अन्येषां छन्दसां व्यवहारात् पाठकानां मनःसु औदासीन्यं नोत्पादयति । अस्य क्लृप्ताऽपि भाषा काञ्चन अपूर्वां शोभाम् आवहति । तथाहि नृपचाटु- ५
कारान् पश्यन् आह—

“ये केचित्तनु शाठ्यमोग्यनिधयस्ते भृशतां रक्षकाः ।” इति ।

भ्रमरवासिनीं देवीं चित्रयन् आह—

“भास्वद्विग्नाधरा कृष्णकेरी सितकरनना ।

हरिमभ्या शिवाकारा सर्वदेवमयीव सा” इति ॥

१०

४५ लक्ष्यः कृतयः ।

(१) कुमारपालचरितम् अथवा द्वयाश्रयकाव्यम् । ११६३ तमस्य ख्रीष्टसम्य-
त्सरस्य समीपे जैनाचार्य हेमचन्द्रः (१०८८—११७२) काव्यमिदं प्रणीतवान् । अत्र
चालुक्य वंशस्य कुमारपालस्य अत्यन्ततत्पूर्य धतिनां केषाञ्चिद् राज्ञां च चरितं निष-
क्षम् । इह विंशतिः संस्कृतमयाः अष्टौ च प्राकृतमयाः इति सर्वे अष्टाविंशतिः सर्गाः सन्ति । १५
अस्य मुख्यं प्रयोजनं हेमचन्द्रस्य स्वप्रणीतव्याकरणे निरूपितानां नियमानाम् उदा-
हरणानां प्रदर्शनमेव । हेमचन्द्रस्य हृदये न केवलं स्वधर्मप्रचारानुरागः एव प्रत्युत
परधर्मद्वेषोऽप्यासीत्, तस्मात् तेन अभिव्यक्तेषु विचारेषु अत्र वधवित्, २ पक्षरातदो-
षोऽपि दृश्यते । षोडशात् सर्गाद् आरभ्य अष्टाविंशतितमसर्गम् अत्र जैनधर्मानुपूलस्य
कुमारपालस्य सर्वप्रवृत्तीनां प्रदर्शितम् ॥

२०

(२) पृथ्वीराजविजये पृथ्वीराजचाहमानस्य विजयाः वर्णिताः । काव्यम्
इदम् ऐतिहासिकानां मध्ये उपयोगाय भवति । हन्त अस्य शुद्धिप्रचुरः अपूर्णश्च एक
एव तु हस्ताक्षितः ग्रन्थः अवाप्यते । अस्य प्रणेतुर्नामधेयम् अपि न ज्ञायते । शैली च
अस्य क्लृप्तकृतेः सदृशी । जयरथकृतायाम् अज्ञहारिमर्शिन्यां (१२००) तावद्
अस्य उल्लेखः कादमीरिकस्य जोनराजस्य (१४४८) च अत्र टीका उपलभ्यते । अदि२५
नाम कादमीराभिजनः एव कदिवद् अस्य प्रणेता इति अनुनीयते ॥

(३) सन्ध्याकरनन्दिनः रामनालचरिते यद्वनरेरास्य रामपालस्य (१०८४—
११३०) अवदानानि उपवर्णितानि ॥

(४) कादमीरिकजल्दणस्य सोमपालविनासे मुम्भजपराजितस्य नृउसोमपाल-
पिलामस्य चरितं गीयते । जल्दणः अज्ञहारनामकादमीरक्षितिधरस्य मभापत्तिः १०
आमीद् इति तावद् मध्योक्तेन्याद् ज्ञायते ॥

(५) शम्भुशतः राजेन्द्रकण्ठपुरः कदमीरनरेरास्य हर्षदेवस्य प्रशान्तिः ॥

(६-७) भोजेश्वरदण्डस्य (११७१—१२६०) कीर्तिहोमुरी मुत्पोत्तयश्च ॥

(८) अरिसिंहम्य (१३ शताब्दीभवम्य) मुकृतसङ्घर्षेणम्,

(९) संसर्गनन्दम्य (१३ शताब्दीजातस्य) जगदुचरितं च प्रशस्तिप्रकारे अन्त-
र्भाष्य अर्हति । न च एतन्मपि एषु अत्र विशेषतः वर्णनीयं सत्यस्ति ॥

(१०) ये कदमीरिणः बलहृणानन्तरं राजतरङ्गिणीलेखनकार्यं पुरः प्रवर्तमानं
व्यधुः तेषाम् उल्लेखः इह समुचितः प्रतिभाति । (१४५६ तमे वर्षे पञ्चत्वं गतेन) ५
जोनराजेन, तदन्ते २ चासिना श्रीररेण, ततः तच्छिष्येण शुकेन च यथाक्रमं पुरोनीय-
मानायाः राजतरङ्गिणीरूपायाः तदा सनाप्तिः भवति यदा अन्तरः कदमीरान् स्थसा-
न्नाज्यप्रतिष्ठान् विधत्ते । परम् एभिः प्रणीतेषु भागेषु कदम्यसदृशी उपहा ५ विप्रतिभा
य न दृश्यते ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

गद्यकाव्यं चम्पूश्च ।

४६ गद्यकाव्यस्य आविर्भावः ।

यथा रामायणमहाभारत सट्टशमहाकाव्यानाम् आविर्भावविषये तथा गद्यका-
व्यस्य आविर्भावविषये ऽपि तद्वतः किञ्चिद् नायद्युच्यते । दण्डिनः सुवन्धोः वाणस्य ५
च प्रौढगद्यकाव्यानि अस्मल्लोचनगोचरतां यान्ति, परं तत्प्राचीनतराणां लेखकानाम्
अपरिणतलेखाः हस्तगताः न भवन्ति । भट्टारहरिश्चन्द्रः कस्यचित् सुप्रसिद्धस्य
गद्यग्रन्थस्य प्रणेता वभूव इत्येतावत् तावद् वाणस्य हर्षचरिताद् विज्ञायते, न तु
किञ्चिदन्यद् एतन्प्रसिद्धलेखकपरिचायकं क्वचिद् अवाप्नोते । सत्यपि सम्भवे अस्य
दण्डिनः प्राचीनतरत्वेऽपि न परमार्थतः किञ्चिद् विदितम् ॥ १०

अथ लोकरचलिताभ्यः गद्यकथाभ्यः गद्यकाव्यस्य को भेदः इति चेद् सरल-
कथाधारया प्रथमानां कथा, अलंकृतवर्णनैः जटिलं गद्यकाव्यम्, इति निर्देष्टुं शक्यम् ।
तद्विधे गद्यकाव्यस्य शैली अलंकृता काव्यशैली सम्पद्यते । गद्यकाव्यस्य शैल्याः
अनुसन्धाने हि न केवलं प्राचीनानां सरलगद्यकथानामेव अनुसन्धानम् अलं प्रत्युत
रुद्रदान्नः शिलालेखाः समुद्रशुम्भस्य हरिषेणकृता प्रशस्तिश्च अवश्यम् आलोचनीयाः १५
भवन्ति । पद्यकाव्यस्य अलंकृतशैल्याः यः प्रभावः गद्यकाव्यशैल्यां निपतितः तस्य का-
लावधिना अवश्यं कविपद्याभिः शताब्दीभिः अवितव्यम् ॥

भारतीये गद्यकाव्ये इव ग्रीकगद्यकाव्ये अपि अज्ञानादगतौर्ध्ववर्णनं पशु-
पक्षि पादप संसारस्य च रागमयव्यथहारस्य चित्रणं दृश्यते इति, एवं विधम् अन्यदपि
च, उभयोः साम्यम् आलोक्य पीटरसन ()-महाशयेन तु 'भारतीयगद्यकाव्ये' २०
ग्रीकगद्यकाव्यस्य अध्ययनम्, इति कल्पितम् । अथ केचिद् 'भारतीयैः ज्योतिषं
प्रायेण ग्रीकेभ्यः शिखितं, तस्माद् गद्यकाव्येऽपि बहुतरं तैः ग्रीकेभ्यः गृहीतं
स्याद्, इति तर्कयन्ति । प्रायशो यज्ञतुरणं नायकनाविक्रयोः विपत्त्यान्तौ अपि धैर्याऽत्या-
गाः, तयोः मिश्रयोगः, पुनः संयोगश्च तथा च तयोः ज्ञानासङ्कटव्याघ्राः यथा गुणा-
दपहृतायां शृङ्खलायाम् उत्थर्णितानि, तथा ग्रीकगद्यकाव्येषु अपि' । तस्माद् लैकोटेरे ५

१. ग्रीकगद्यकाव्ये वागवधारणा च एतानि सादृश्यान्तरानि दृश्यन्ते — एकमे
वर्तमानमप्यस्य रागोदय, स्वयंवरः, अयोध्यापत्रप्रवेश, मूषर्षा, अनुतापदीर्घवर्णनानि, आत्म-
घातोद्यतिश्च । अथ एतानि च साहित्यिक वक्ता साम्यानि विवेकीकृतानि सन्ति —
कथाया उपकथानान्वयेतः, प्रकृतिकवर्णनानि, विरगुणपरिदयवर्णनानि, पुरातनकथानां निरूप

(Lacote)—महाशयेन 'ग्रीकगद्यकाव्यस्य उपजीविनी खलु बृहत्कथा' इति निरधारि। किञ्चित्कालानन्तरं तु स्वपक्षं विपर्यस्यते ननु भारतीयगद्यकाव्यम् अवलम्ब्य रचितम् इति स्वमतं प्रकाशितम् । किन्तु व्यभिचारीणि खलु एतानि सर्वाणि अनुमानानि सन्ति । भारतीय-ग्रीक-गद्यकाव्ययोः परस्परं दैसादृश्यं यथा अर्थवद्-अवलोक्यते न तथा सादृश्यम् । "द्रुतपाठेन अपि रूपेण आत्मना च उभ- ५ यथाऽपि भारतीयग्रीकगद्यकाव्ययोः सर्वथा अन्योन्यभेदः स्फुटः चकारि^१ ।" संस्कृतगद्यकाव्ये हि श्रमसाध्यस्य वर्णनस्य ग्रीकगद्यकाव्ये-तु कथायाः एव प्राधान्यं दृरीदृश्यते । तस्मात् 'एव एव सभ्यतां च एव स्व साहित्यिकसम्प्रदायं च उपजीव्य भारतीय-ग्रीक-गद्य-काव्ययोः परस्परनिरपेक्षं स्वतन्त्रैव खलु उन्नतिः अभूद्', इति सिद्धान्तः एव साधोयान् प्रतिभाति ॥

१०

४७ दण्डी

तस्य ग्रन्थाः—तिष्ठः कृतयः दण्डिनः इति खलु सम्प्रदायविदः^१ । दशकुमार-चरितं (गद्यमयं काव्यं हीदं) काव्यादर्शः (अलङ्कारग्रन्थः एषः) च दण्डिनः एव कृती इत्यत्र न कश्चित् सन्देहः । काव्यनियन्तारः ये ये नियमाः अनेन आत्मनः कृती काव्यादर्शं प्रदर्शिताः निदर्शिताश्च तेषु अनेके दशकुमारचरिते स्वयमेव उल्लङ्घिताः १५ इति यत्, तत्र हेतुः 'परोपदेशो पाण्डित्यं, सर्वेषां मुक्तं नृणाम्' इत्येव प्रतिभाति । 'काऽस्य कृतीया कृतिः' इति प्रश्ने नु नानाप्रतियचनानि श्रूयन्ते । मृच्छकटिके काव्या-दर्शं च समानम् एकं पद्यं प्रेक्ष्य, पिरालनशाशयेन तु 'मृच्छकटिकं दण्डिनः कृतीयो ग्रन्थः' इति अनुमितम् । भासस्य ग्रन्थानाम् उपलब्धौ सत्यां तदेष पद्यं चारु-क्षेपि उपलब्धम् । तेन 'इतः एव दण्डिना पद्यमेतद् उद्धृतं भवेद्' इति मतिरुदेति । २० अथ केचिच्च काव्यादर्शं 'छन्दोविधिनि'—रामरायम्, अरकोरम् 'छन्दोविधितिः एव अस्य कृतीया कृतिः' इति अग्रगच्छन्ति । परं 'छन्दःशास्त्रविषयकः ग्रन्थविशेषः एव छन्दोविधित्वेन अभिज्ञेयते न च साधारणं छन्दःशास्त्रम् इत्यत्र साधकराधक-प्रमाणाभावाद् अग्रेषां विमत्रमेव तादेतत् । अपि च काव्यादर्शं कक्षापरिच्छेदोऽपि परामृष्टः । यदि हि च कक्षापरिच्छेदो नाम कश्चिद् दण्डिप्रणीतो ग्रन्थः, तर्हि का-२५ व्यादर्शस्यैव परिशिष्टेन एतेन भवितव्यं न तु स्वतन्त्रग्रन्थविशेषेण । न च अस्मि

परामर्शः उपवर्णनानि च अनुप्रासाश्च । (पुद्गलां च महाशयमस्यादितायाः वामनरतायाः पृष्ठे ३५-३६ । एतं निदर्शितुं अस्मीति आह—'मन्मतेन न किञ्चिद् एवं प्रवेष्टां तादृशैः तापयितुं शक्यम्' इति) ॥

१. 'पे' तास्यादिता वातवदत्ता, पृष्ठं ३७ ॥

२. 'प्रयोगनपत्रयो वेदाङ्गयो देवास्त्रयो गुणाः ।

प्रयो इति तास्यादिता वातवदत्ता, पृष्ठं ३७ ॥

अवन्तिसुन्दरीकथायाः प्रणेता आसीद् या चित्रश्लेषरचनायां बाण-मुच्यते-अन्तेः सह स्पर्धते ॥

दण्डिनः स्वचरितम्— कदा कुत्र कस्मिन् वंशे कयोः गृहे दण्डी बभूव इत्यत्र न किञ्चिद् ज्ञायते । अथ दशकुमारचरितस्य आरम्भश्लोकम् आलम्ब्य केचिद् 'वैष्णवो ननु दण्डी बभूव' इति ऊहन्ते^१ ; अन्ये तु यत्र अयं श्लोक उपलभ्यते तं पूर्वशी-^२ ठिका-नाम्ना प्रसिद्धं भूमिकात्मभागम् एव तावद् दण्डिनः कृतितया न अङ्गीकुर्वन्ति । एष चैवमी-रीतिं प्रशंसति; माहाराष्ट्रीभाषां श्रेष्ठं प्राकृतं प्रतिपादयति, कलिङ्गाम् ज्ञानभानुं चोलान्, दक्षिणमात्रं नदीश्च कीर्तयति, मध्यभारतयास्तव्यानां रीति-प्रधानां स्वज्ञानं विशिष्य विष्टुणोति (तथाहि विश्रुतकथायां विन्ध्यवासिनी देव्याः वर्णनं विलोकनीयम्), तेन दक्षिणात्यः तत्रापि विदुर्भवास्तव्यः खल एव बभूव^३ इति सम्भाव्यते ॥

दण्डिनः समयः— दण्डिनः अविशालं केचिदानां नानामतानि अवलोक्यन्ते । तथाहि दशकुमारचरितस्य विश्रुतवर्णितायां चरमकथायां भोजधंशोल्लेखं निरीदय अभ्यापकविल्लसनमहोदयेन तु 'महाराजभोजदेवस्य उत्तराधिकारिणि रुचं शासति श्लोष्टस्य एकादशरातके किञ्च दण्डी बभूव' इति पर्यवसितम् । अन्ये तु नानासाध-^४ कास्तरममाणैः 'इतः बहुतिथ्यात् कालात् प्राग् दण्डी जज्ञे' इति निश्चिन्यन्ति ॥

शक्तिरपीटरसनमहोदयः वक्ष्यमाणहेतुभिः अष्टमशतकं दण्डिनः कालम् अंकलयत्—

(१) काव्यादर्शस्य द्वितीये लच्छासे ११८ तमे १२१ तमे च पद्ये अष्टम-शतकोटिभवस्य आलङ्कारिकवामनेस्य उल्लेखः इव दृश्यते । २०

(२) काव्यादर्शस्य द्वितीयोच्छ्वासस्य १६७ तमस्य पद्यस्य प्रतिपाद्यार्थः कादम्बरीगतेन वर्णनविशेषेण साम्यम् आदिहति^५ । दशकुमारचरितस्य मन्त्रगुप्तकथा-याः भवभूतेः मालतीमाधवस्य पञ्चमाङ्ककथायाः तैः तैः अंशैः सह सादृश्यं प्रदर्श्य स्वगतं विष्णुकृष्णं विपल्लवकरमहोदयः 'भवभूतेः समसामयिकेन नूनं दण्डिना भवितव्यम्' इति उपप्रेक्षत । 'हर्षचरिते पाण्डेन अकीर्तितनामधेयः खलु दण्डी, २५ तस्माद् असी पाण्डाद् अत्राचोनः' इति तु नाऽऽराह्णनीयम्, भारविप्रभृतीनाम् अनेके-षां महाकवीनाम् अनुल्लिखितत्वाद् बाणेन ॥

१. निरीक्ष्यतां 'काले' द्वारा सम्भाविते दशकुमारचरिते भूमिका पृष्ठं ४४ ॥

२. 'मरत्नालोक्तं शयनशयं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोदकं पुनः शीतनमर्थं तमः ।' इति दण्डी ।

'केवलं च निर्वप्य एवामानुषेयमरत्नालोक्तोऽप्येवमप्रदीप्यमाणेयमतिगहनं तमो दीपनप्रपञ्चम् ।' इति बाणः ॥

अथ शैली च दशकुमारचरितस्य पञ्चमस्य वा कथासरित्सागरस्य वा शैली
 यथा अत्रेति न तथा सुशब्दोः वा वाणस्य वा गणकाव्यस्य शैलीम् । काव्यादर्श
 'ओजः समासभूदस्यमेतद् गणस्य जीविनम्' इति सिद्धान्तयतोऽपि दण्डिनः दशकुमार-
 चरितस्य रचना वासवदत्तां वा कादम्बरीं वा व्यपेक्ष्य नितरां सरला दृश्यते । यस्तुत-
 यथा सुशब्दोः वाणस्य वा रचना किञ्चिद्वा कृत्रिमा च न तथा दण्डिनः । भारतीयास्तु ५
 त्रिलक्ष्यं किमपि दण्डिनः पदेषु लालित्यं प्रिलोकयन्ति । पदलालित्येन च अनेने सा
 त्रिलक्ष्यविशेषो विचित्रता परिष्कृता च शैली लक्ष्यने या ऊर्जश्वतां रम्याणां च पेशा-
 नां पेशालं प्रयोगम् आश्रयते । किञ्च, कथाम् अग्रगण्य आयाससाध्येषु वर्णनेषु
 एव सुशब्दोः वाणस्य च यथा महान् अभिनिवेशः दृश्यते न तथा दण्डिनः । न जातु-
 चिद् असी कथाम् उपेक्षते । एष हि अस्य यो विशेषः स एव 'प्रायेण ६०० तमे-१०
 'प्राग्भूतः दण्डी' इति सूचयति । दशकुमारचरिते वर्णिताभिः भौगोलिकैरिति-
 'भिदवापि अत्र आभिर्भास्य एष कालः सम्यक् समर्थ्यते' ॥

द्वीपगण्डशतकमशो दण्डी इति सिद्धान्तः सायद् 'महाराजभोजस्य उत्तराधि-
 कारिणि भुवं शासति दण्डी जज्ञे' इत्यस्य सिद्धान्तस्य अपि अपुङ्गवो भवति । तथा-
 हि जैनानाम् इतिहासव्याकरणोभयलक्षणेपेवं सूचीपत्रयोरेव प्रमाणौ, कृत्य स्व-१५
 २चित राजस्थाने कर्नेलटाडमहोदयः भोजाभिधां सूत्रयोः यत्तु वर्णयति यो क्रमेण
 २७५ तमे, ६६५ तमे, १०४२ तमे च मालवदेशं शासत् । तस्मात् 'पञ्चशतकस्य
 अन्त्ययवेषु दण्डी अभूद्' इति यथाप्रतिव प्रतिभाति ।

१. अन्वीक्यतां तुर्वाभ्यायस्वे भारविर्गोलीयताम् पारद्विपम्याम् अनुवितः (Quoted)
 हलोकः ॥

२. अनुवित्यतां 'दि जियोपेफिकल डेटा माय् द रमुवंग एव् द दशकुमारचरित',
 (कौलिप्त १६०७), पृष्ठ ४६ ॥

३. 'वर्षेण दण्डिना प्रोक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती' इति व्याहरन्ती विजिज्ञा नाम
 काशीय दक्षिणात्या स्त्रीकविः दण्डिनं कीर्तयति । यदि नाम विजिज्ञा एषा द्वितीयपुलकेशिनः
 श्वेत्पुत्रस्य धर्मद्वारस्य विजयमहाराजा नाम परमो एव, तदा सा एहीष्टस्य ६६०
 तमावस्य निकटे बभूव । तेनापि 'दण्डी ६०० तमावस्य समासप्रकाशे अभूव' इति
 अनुमातुम् ईयत्तम् ॥

अथ भामहम् अपेक्ष्य दण्डिनः समय निर्धारणे महान् विचारः भूयते; किम्बु 'दण्डी
 भामहात् प्राचीनतः इति मत्तं पर्याप्तप्रमाणपुष्टं पदयामः । तथाहि (१) अत्रैव दण्डेन
 काव्यालङ्कारे 'ननु दण्डिमेवापि इदमभामहादि कृतानि सम्येवालङ्कार शीरानि' इति ।
 एवमेव नेमिस्तपुना अपि अभिहितम् । भामहस्य पद्ये च 'मेवाविरट' इति कथेनैव नाम-
 निर्देशो दृश्यते । तस्माद् 'सप्तशतिकादिभिः इतिहास काल कमम् अनुसरय्य दण्डिप्रसूतीनां
 । तानि गृहीतानि' इति लक्ष्यते । (२) भामहस्य निरूपणविधिं विमोक्ष्य दण्डिमो निरूपण-

४८ दशकुमारचरितम्

दशकुमारचरिते दशानां राजकुमाराणां चरितानि वर्णितानि इति तावद्
 अस्य नान्येय स्पष्टम् । मुख्यग्रन्थस्य उपक्षेपः सहसा राजवाहनाभिधस्य नायक-
 राजकुमारस्य कथामाः उपक्रमेण भवति । अत्र च उच्छ्वाससंज्ञकाः अष्टौ अध्यायाः
 सन्ति । ग्रन्थादौ पूर्वपीठिका नाम भूमिका लभ्यते यत्र पञ्चसु उच्छ्वासेषु ग्रन्थस्य ५
 सङ्क्षिप्तया कथया सह द्वयोः राजकुमारयोः कथे उपन्यस्ते । तद्विषयं अष्टभिः मिलित्वा
 दश राजकुमाराः भवन्ति । उत्तरपीठिकानाम्नि परिशिष्टभागे अन्तिमराजकुमारस्य
 विश्रुतस्य कथा समाप्तिम् आनीयते । न केवलं शैल्या अपि तु कथाशरीररचनया
 कथाप्राणस्वरूपेण अपि नैते उभे पीठिके दृष्टिप्रणीते इति निश्चीयते । मिथोविरोध
 दोषदुष्टे च खलु इमे दृश्येते । तथाहि पूर्वपीठिकायां तारावल्याः सुतः अर्थपालः, १०
 सुमतिनामक सचिवान्तरस्य च तनुजनुः प्रमतिः इति पठ्यते; मुख्यग्रन्थे तु क्रमेण
 तारावल्यां कान्तिमत्यां च लब्धजन्मानौ प्रमत्यर्थपालौ कामपालस्यैव तनयौ इति अधी-
 यते । अथ उभयोः पीठिकयोः नानासंस्करणेषु विपुलपाठान्तरभूयिष्ठत्वाद् अपि न ते
 दृष्टिजनः कृती इति अनुमानं दृढी भवति । पूर्वपीठिकायाः पञ्चमः उच्छ्वासः शैल्या
 इतरान् चतुरः उच्छ्वासान् अतिवर्तते तेन नैकप्रणेतृका पूर्वपीठिका इति व्यवधार्यते ॥१५

अथ राजहंसो नाम भगवराजो बभूव यं मालवेन्द्रः युद्धे विजित्य राज्यात्
 प्रभ्रंशयामास । राजवाहनो नाम तत्सुतो दशकुमारचरितकथानायकः रक्ष्यति ।
 राजवाहनस्य सहचराः नवाऽन्ये कुमारः सामन्तानां भूतपूर्वामात्यानामेव च तनयाः,
 ये वनम् अधिवसनः राजहंसस्य सकाशं यथाक्रमं समानीयन्त । तत्रैव शैशवम्
 अतीत्य यौवनोदये ते सर्वे विजिगीषवः देशदेशान्तरयात्राम् आरभन्त । प्रयोजन-२०
 विशेषवशाद् राजघातनः पातालं जगाम, इतरे च कुमाराः स मार्गविध्यन्तः नानादिशः
 प्रस्थिताः । किञ्चित्कालानन्तरं प्रत्यावृत्तः राजवाहनः तान् नियतस्थाने अप्राप्य तान्
 अ वेष्टुकामः पर्यटितुं प्रारेभे । अथ कालेन तेषां सर्वेषां पुनः समागमः समपद्यत,
 एकैकश्च तेषां स्वयात्रावृत्तान्तम् अन्यान् आबयामास । तदुयात्रावार्ताः दिचित्राः,

विधिः अपरिच्छिन्नः अवैशानिकश्च प्रतिभाति, भावस्य विषय-प्रतिपादने यथा अस्सलितार्त्वं
 सादृशकत्वं विषयान्वयवर्षसदं च लभ्यते न खलु तथा दण्डिनः । (१) उपरे-अन्ये-इत्यादि
 पूर्वः भागहेन तत्र तत्र कृताः उल्लेखाः दण्डिनः कृती प्राप्यन्ते ॥

भट्टिकार्यनिर्माणानन्तरं दण्डिनः काव्यादर्शस्य निर्माणमभूत् इत्यपि तावत् निश्चितम्;
 यतोहि भट्टिना उर्वाहता एव अलंकाराः दण्डिना सङ्क्षिता अभूयन्, परं तेषां आनुपूर्व्यां विवरणान्त-
 रेण तु द्वयोर्महान् भरोऽस्ति । यदि हि दण्डिनाम् अनुसरन् भट्टिः धलेलिख्यत्, तर्हि एव भवः कथम्
 अभविष्यत् । भट्टिर्भाष्यहयोः कालयोः विबाधयस्तत्वाद् दण्डिनामनियमे न कश्चिद् विशेषः
 तावद् अनया तमीक्षया उपलभ्यते ॥

शीर्याद्याः विविधाश्च खलु वर्तन्ते । तासां विषयवैविध्येन विचित्रा कवेः कल्पना-
शक्तिः द्योत्यते । 'स्थकालिकी हिन्दुसमाजावस्था खलु दण्डिना अत्र आलिखिता' इति
यत् कैश्चिद् आशङ्क्यते तन्न, जनरत्नकथोपन्यासस्यैव, न तु स्वकालिकसमाज-
दशायाः, कवेः इष्टत्वात् । अन्तरात्मस्वरूपेण कथाः इमाः तावत् कतिपयाभिः गुणा-
द्वयस्य बृहत्कथायाः कथाभिः साम्यम् उपयन्ति, यतः उभाभ्यां ग्रन्थाभ्यां मन्त्र-तन्त्रा- ५
द्याश्चर्यकर्मसु तदानींतनानां जनानां महती प्रीतिः ज्ञायते । तथाहि दशकुमारचरिते पठ्य-
ते यद् गगनात् पतन्तं नरं मार्गं गच्छन् अपरः सहसा भुजाभ्यां धारयति, न च एकत-
रोऽपि आहतो भवति इति ; मार्कण्डेयमुनिना शाप्ता सुरतमञ्जरी नाम काचिद् अप्सराः
रजतमयी शृङ्खला जाता राजवाहनं च कथानायकं निगदितवती इति च । द्यूते स्तेये
गृहभित्तिसन्धिच्छेदकरणे एवंविधकर्मान्तरेषु च अद्भुतं कौशलं पुंसाम् अत्र वर्णितं १०
तम् । शृङ्गारस्य वक्तव्यावक्तव्यविचारयज्ञं महता विस्तरेण यद् वर्णनम् इह कृतं तच्च
न कथमपि साधुप्रतिकेभ्यः रोचते । अस्य हि शृङ्गारः प्रीडात्मकेन अदलीलत्व-
द्वारेण तथा दुष्टः यथा अस्य तानि तानि स्थलानि अपसार्यैव केवलं खलु एतद्
विचारिणां पठनीयं पुस्तकं भवितुम् अर्हति ॥

संक्षेप—'दण्डिनः पदलालित्यं सुप्रसिद्धम् । न च याण-सुयशु कृतिः यथा क्लृप्ता १५
तथा अस्य' इति तापस्वभागेण आवेदितम् ।

एतद्व्यक्तीनां स्वरूपालेखनशुलेन महती किल दण्डिनः प्रसिद्धिरस्ति । तथा
हि न केवलं राजकुमाराद्युदात्तपात्राणाम् अपि तु हीनपात्राणाम् अपि चरितं तथा
विशदम् आलिखितं यथा एकैक्यक्तिस्वरूपम् असङ्कीर्णम् अवभासते । एषु चित्रणेषु
अपि सैव ऊर्जस्थिता, सूक्ष्मेक्षिका, सजीवता च प्रत्यक्षायते या कवेः रचनान्तरेषु ॥ २०

यद्यपि प्रकृतिवर्णने वस्तुवर्णने च दण्डी कालिदासस्य भारवेः माघस्य वा कक्षां
नैवाहति, अथापि तरुते वसन्तस्य, सूर्यास्तद्वनस्य, अवन्तिसुन्दर्यां सादृशं राजवाहन-
समागमस्य, प्रसक्तिकथितायाः अज्ञातराजसुतायाः कथायाः, कन्दुकायत्याः कन्दुकेन
प्रीडनस्य वर्णने महारुचीनां रचनाचातुर्यं प्रकटयति ॥

अथ अद्भुतः कोऽपि आशङ्क्यते तु दण्डिनः अधिकारः (यशः) दृश्यते । दण्डिपरा २५
निर्देशम् ओष्ठयोः दष्टं मन्त्रगुप्तः मुरां करतलेन प्रच्छाद्य ओष्ठवर्णान् परिहरन्
स्वपृष्ठान्तं धापयामास, तत् सर्वस्मिन्नपि सप्तमोच्छ्वासे न क्वचिद् दण्डिना

१. निभात्मतां सप्तपञ्चाशदः खंडः ॥

२. महाकविदेन खलु दण्डी प्रसिद्धः । एतत्कृतः काव्यावशः सर्वोऽपि पद्यमयः । अस्य
दशकुमारचरितेऽपि 'वाच्यं रसात्मकं काव्यम्' इति काव्यसंज्ञां यथावद् पठते । तथा चोक्तं
वेदविद् एनं प्रशंसता —

'जाते जगति वात्मीजी बविरियभिधानयत् ।

बयो इति ततो व्यासे, बयस्तस्यपि दण्डिनः ।' इति ॥

ओष्ठ्यरणप्रयोगः दृष्टः । वैदर्भीरीतिपक्षपातिनः असुप्य- अतिरोहितार्थवती वाच्यानुष्णेयाच कोद् भासिताः मुदिलप्रापयवा, मधुरवचनोपन्यासशालिनी च रचना निरूपिता आसीत् । क्षुतिरूढानां महाकाव्यानां च शब्दानां परिहारे अयम् अत्यन्तम् अप्रहितोऽवलोक्यते । गजरचनानाम् अपि एष दुःखवोधान् दीर्घसमासान् यत्नतो वर्जयति । निपुणः धैर्यामरः प्रबुधोऽस्ति, यः कुमारणां स्वकीयोदृत श्रावणे न जानुचितं परोक्षार्थकं लिटं प्राबुक्ते; लुब्धप्रयोगस्तु रचनायाम् अस्य ब्राह्मणेन दृश्यते ॥

हासरमनिष्पादने च निवृत्तां निपुणोऽस्ति सन्नु दण्डो । कुमारणां काश्चारेषु अटनानां तैः स्पर्शयोजनसिद्धये प्रयुज्यमानानां विलक्षणसाधनानां च वर्णनेभ्यः यच्च नापि हासरस्तोद्भाविनी शक्तिः सुतरां प्रकाशम् आपद्यते । अहो कार्यं कुशलता देवीवसुन्धरायाः या राजधान्याः सर्वान् नदावन्दयान् आहूय मन्त्रतोषने च शपथं तान् माहवित्ता नगरे असनीं किञ्चिदन्तीं प्रसारयति !

पूर्वरीठिकायाः प्रथमः परिच्छेदः (Paragraph) नूनं बाणस्य विलष्टां शैलीम् अनुहरति । अत्र हि वाक्येषु दुःखगमाः दीर्घसमासाः प्रयुक्ता दृश्यन्ते । गर्पाक्षम् अतिक्रम्य च यमकालक्षार रचनाव्यावृत्तः सन्नु पूर्वरीठिका-रचयिता आलोक्यते । यथा, 'कुमारा माराभिरामा रामागपीरुषा रूपा भस्मीकृतारयो रयोपहसितसमीरणा रणाभिवानेन यानेनाऽऽबुदयाशंसं राजानमकार्पु' (चञ्च्वासः २, परिच्छेदः २) इत्यादौ ॥

४६ सुबन्धुः

सुबन्धुः अस्मानि केवलं वासनदत्तायाः प्रणेतृत्वेन परिचिद्यते । वासनदत्ता-याश्च माषीनयमः छल्लेखं बाणस्य द्वैपरिते— १०

"कवीनामगलद् दर्पा नूनं वासनदत्तया ।

शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गजया कर्णगोचरम्" इति पद्ये तावद् उपलभ्यते ॥

कादम्बर्याः 'ग्रामुवस्थे विरातितमे पद्ये 'इयमतिद्वयी कथा' इत्यत्र 'द्वयी' पदेन बुद्धस्तथा वामयदत्ता च ग्रहीतव्या इति तावत् कादम्बरीटीकाकृतो यद्वक्ति ॥

बाणाद् अर्नावां मन्त्रेषु अपि सन्नु क्वाचित्कः सुगन्धूल्लेख आमाद्यते । तथा २५ हि, स्वगण्डर्गहे वाक्पतिराजेन असी मासत्रालिदासाभ्यां म्हा कीर्तितः ; स्वराव्य-पाण्डवीचे कविराजेन आत्मवृत्तयो सुबन्धुनामभट्टी यत्नेन रचनायां काव्यकारागरेण अनतिशयिनी आख्याता; मङ्गलेन च म भारनि-मेण्डाभ्यां सह समधिख्यातस्य इलापित । सृष्टिप्रद्वेषु अपि कचित् २ तावत् सुबन्धुनामभेयं कर्णपथातिथी भवति घात घराधरस्य महाराजभोजस्य त्रयोदशसमारत्याम् असी अपि अन्यतमं रत्नम् १० आसीद् इति [पोद्दशशतकभवेन] वल्लालेन प्रवृद्धाद् भोजप्रवन्धाद् ज्ञायते । ११६८ तमे खण्डे उल्लेखं कनाडीभाषाशिक्षाज्ञेयमिशोपे हि प्रमुगकाव्यकारतया अस्य

नामोल्लेखः अवाप्यते । अनेन ज्ञायते यद् 'प्रीष्टद्वादशशताव्याः अवसानात् प्रा-
गेव सुबन्धोः कीर्त्या दक्षिणा दिग् ग्याप्ता आसीद्' इति ॥

अथापि 'कः कालः सुबन्धोः?' इति प्रश्नः सम्यक् प्रतिवक्तुम् अशक्यः एव ।
अस्य कृतो उपनिषद्भारामयण महाभारतपुराणमीमांसा न्याय-बृहत्कथाकामेसूत्रसम्ब-
न्धिषु जैनबौद्धसाहित्यस्पर्शेषु च नामोल्लेखेषु उपलभ्यमानेषु अपि तैः अस्य अधि- ५
जीवनकालं न कश्चिद् विशेषः प्रकाशम् आनीयते । अथ सुबन्धोः वासवदत्तायां
छन्दोविचितिविषयकम् उल्लेखद्वयं दृश्यते । यदि च छन्दोविचितिपदेन दण्डिनः ग्रन्थ-
विशेषः एव गृह्येत (न चैतद् ग्रहणावच्छेदकं प्रमाणं किमपि बलवद् दृश्यते), तर्हि
दण्डिनः अर्धाचीनः खलु सुबन्धुः, इति उन्नीयेत । अपि च, वासवदत्तायाः आमुखे
दशमपद्यस्य 'गतयति भुवि विक्रमादित्ये' इत्यंशान्, 'वासवदत्ताटीकाकृतः नरसिंह-१०
वैद्यस्य 'कविरयं विक्रमादित्यसभ्यः ; तस्मिन् राक्षि लोकावरं प्राप्ते एतन्निबन्धं
कृतवान्' इति पद्यनाम्ना हाल Hall-महोदयेन प्रयुक्तं-वासवदत्तायाः हस्ताक्षितपुस्तके
'श्रीधररुचि'भगिनेयः सुबन्धुः, इत्यर्थकस्य वाक्यस्य दर्शनाच्च 'विक्रमादित्यस्य
उत्तराधिकारिणः शासनकाले किल सुबन्धुः वासवदत्तां 'प्रणिनाय' इति सम्भाव्यते
केवलम्, सुनिश्चयं तु न किञ्चिद् एतेभ्यः उल्लेखेभ्य एव स्थिरीकर्तुं शक्यते ॥ १५

'न्यायस्थितिमियोद्द्योतफरस्वरूपां बौद्धसङ्गतिमिवालङ्कारभूषिकाम्' इत्यत्र
सुबन्धुना उद्योतकारस्य धर्मकीर्तिरचितस्य बौद्धसङ्गत्यलङ्कारस्य 'च यः परामर्शं कृतः
स तु विषयेऽत्र किञ्चित्प्रकाराकरः प्रतिभाति । तथाहि उद्योतकारः धर्मकीर्तिश्च उभौ
प्रीष्टीयपण्डितानस्य उत्तरार्द्धे बभूवतु । अतः 'सुबन्धुः पण्डितकस्य अवसानस्य
वर्षेषु किल अभूद्' इति विचारः साधु प्रतिभाति । अथ 'वाणस्य हर्षचरितप्रणयनात् २०
प्रागेव सुबन्धोः वासवदत्तायाः निर्माणम् अजनि' इत्यत्र तु न कश्चिन् न गृह्येहोऽस्ति ॥

वयावस्तु—कन्दर्पकेतुनाम् चिन्तामणिमुत कथानायकः एरुदा अष्टादशवर्ष-
देयाम् अतिक्रमनीयां कथां काञ्चन रत्ने प्रत्यक्षीकृत्य ताम् अन्येष्टकामः मकरन्दा-
भिधेन आत्मनः सुहृदा सार्द्धं निमूर्तं स्वराजधानीतः निर्जगाम । यद्वृत्तिनाम् कालाद्
अनन्तरं विन्ध्याद्री जम्बुनिफुञ्जे कश्चिद् एरुदा निशायां शयानः कन्दर्पकेतुः २५

१. 'अनुरूप भर्तृगामिनीनां च वासवदत्तादीनां वर्णनेन ग्राह्यानुशयम्' इति इण्डिनी
वदाकुमारचरिते यो 'वासवदत्तानामोल्लेखो दृश्यते तेन भासप्रणीतस्य स्वप्नवासवदत्तस्य
वासवदत्ता नाम नायिका अनुस्मर्यते न तु वासवदत्ता नाम सुबन्धोः कृतिः इति अनुमीयते ।
एवं च (प्रायेण एषीष्टान् प्राक् कृतोपे शतके रचितेषु) पाणिनीयाष्टाध्याय्याः वार्तावेषु
'वासवदत्तामपि हृत्य कृतो ग्रन्थः' (पा० ४, ३, ८७ तमस्य सूत्रस्य वार्तितरे) इत्येवंवयो यो
वागवदत्ता परामर्शः कृतः सोऽपि नूनं भासस्य वासवदत्ताविषयकः इति ज्ञायताम् ॥

२. तत्तु 'छन्दोविचितिरिव मासिनी सनाथा' इति, 'छन्दोविचिति आद्यमानतनूमाध्याम्'
इति च (हाल महात्म्य सप्ताविततायाः वासवदत्तायाः पृष्ठ ११२, ३५ च) ॥

३. एष वररुचिः विक्रमादित्य सभारतनमागीरिति श्रूयते जित ॥

जम्भूतरी शारिकां प्रति रात्रौ वहिर्गमनात् स्वप्रत्यावर्तने विलम्बस्य हेतुं विवृण्वतः
 शुक्रस्य वचनानि निशम्य आत्मनः प्रेयस्याः नगरादिपरिचयं प्राप्तवान् । सा च
 कुसुमपुरप्रजानाथस्य शृङ्गारशेखरस्य वासवदत्ता नाम केवलम् अपत्यं किलासीत् ।
 साऽपि च कन्दर्पकेतुवत् स्वप्ने कंचिद् युवानं विलोक्य तं मार्गयितुं तमालिकां
 नाम आत्मनो दासीं प्रेषितवती । अथ कुसुमपुरे द्वयोः प्रणयिनोः सङ्गमः समजनि । ५
 ततोऽन्येद्युश्च विद्याधर राजकुमारेण पुष्पकेतुना वासवदत्तायाः विवाहः सम्पत्स्य-
 मानः अभूत्, तस्माद् वासवदत्ता च कन्दर्पकेतुं च गगनोत्पतिष्णुम् अश्वमेकम्
 आरुह्य विन्यमभ्यं प्रषिष्टौ । अथ प्रभाते वासवदत्तां लोचनागोचरीभूताम् आलोक्य
 कन्दर्पकेतुः तद्वियोगम् असहमानः यावद् मर्तुम् उद्युङ्क्ते तावद् 'अलं साहसेन,
 भूयस्ते तथा सङ्गो भविष्यति' इत्यर्थिकाम् आकाशयाणीम् आकर्ण्य असौ स्वनिश्च- १०
 याद् विरमति । कतिपयमासानन्तरं स पाषाणरूपां ताम् उपलभ्य यावद् हस्तेन तां
 स्पृशति तावत् सा पुनः उज्जीवति । अथ सा तं विहायवती यद् 'भवत्पार्श्वे
 स्वस्वनायकाथं माम् अपहृतुं यदा द्वे सैन्ये मिथो रणे प्रवृत्ते तदा अहम् अज्ञानाद्
 निपिद्धस्त्रीजनप्रवेशे प्रदेरोऽत्र प्रविष्टा मुनिशापेन च पाषाणत्वं गता' इति । ततस्ती
 कन्दर्पकेतोः पितुराजधानीम् आगत्य सुखेन तत्र प्रतिवसतः स्म ॥ १५

वासवदत्तायां कथायाः लक्षणं यथा घटते न तथा आख्यायिकायाः । अस्याः
 हि विषयः काङ्क्षरौ यथा अनुहरति न तथा हर्षचरितम् । अन्यच्च, इह रयन्विश्वास-
 पक्षिभाषण - मायातुरङ्ग-शरीररूपपरिवृत्ति - शापकलादीनि कथायाः उपादानानि
 उपलभ्यन्ते ॥

संक्षेप-प्रत्यक्षरद्वेषमयः^१ कश्चित् काव्यग्रन्थः निर्मानव्यः इत्येवंरूपा २०
 ग्रन्थचिकीर्षा यत्तु वासवदत्तानिर्माणे प्रयोजिताऽभूत् । सत्याम् अपि च कृती
 एतस्यां श्लाघ्यायां सायलेपतायां च कवेः अस्य मसारायाम्, आधुनिकानाम् अभिरु-
 चिनिरूपे परीक्ष्यमाणस्तु ग्रन्थ एव न सर्वथा दोषविवर्जितः तिष्ठति । कथापञ्जरो हि
 अन्य दुर्बलः, नानापटलैश्च वैपुल्यं विश्रुद् भास्वरं घर्णनमेव इह यद्या तद्वा
 सर्थमस्ति । कुमारीणाम् अङ्गलावण्यं, नायकस्य साहसिक्यं, वसन्तस्य मोहनत्वम् २५
 वनस्य मनोरमत्वं शिलोच्चयस्य लोचनचारुत्वं च अत्र अतिरमणोपनया वय्येगानं
 विलोक्यते । प्रायेण पाठकान् परिभ्रान्तान् भ्रान्तांश्च निदधत्या कृत्रिमया शैल्या कथा-
 गतं रामण्यकं विलुप्यते । किञ्च गोडोरीतिमयत्वाद् ग्रन्थस्य अस्य अत्र दीर्घतमा-
 साः, किञ्च प्रार्थाः पदोच्चयाः, मद्वाक्याः शब्दाः, अलुप्रासादिशब्दालङ्काराश्च प्रा-
 पुर्वेण प्राप्यन्ते । शब्दवलेन पाठकहृदयानि आकर्षयितुं कविना यथाऽत्र यतितं न ३०
 तथा अर्थवलेन । श्लेषाद् अनन्तरं प्राधान्यवान् चलद्धारोऽत्र विरोधाभासः उपल-
 ब्धिः । यथा 'विद्याधरोऽपि सुमनाः, धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः, क्षमानुगतोऽपि सुधर्माश्रितः',

१. उक्तं च कश्चिन्नाम रयन् इव विषये 'प्रत्यक्षरद्वेषमयग्रन्थविन्यासः संशयनिधिः'
 इति (भाष्ये पृष्ठ ११) ॥

इत्यादी । 'नायकेन कीर्तिः कीर्त्या सप्त सागराः, सागरैः कृतयुगादिराजचरितस्मरणम्
इत्यादी च मालादीपकालङ्कारोऽपि बहुत्र दीप्यते ॥

एकेन प्रकारेण शैल्याः परमार्थमूलत्वेन अङ्गीक्रियमाणा प्रकरणानुरूपस्य
तद्विस्तरस्य या धीः कवीनाम् आवश्यकी भूता सा खलु वासवदत्तायां सर्वथा अवि-
द्यमाना दृश्यते । अतिविस्तरम् अनानीय नैकोऽपि प्रसङ्गोऽत्र समाप्तः कविना । तथा- ५
हि किञ्चिद्वस्तुवर्णनावसरे वर्यं यथासम्भवं पूर्णं विस्तारयन्नपि असन्तुष्टः इव कविः
उपमाश्लेषाभ्यां तयोः एकतरस्य समयोर्वा दीर्घपरम्पराम् अनुबन्धतया उपन्यस्यति ।
उपदेशप्रेरणादीनां प्रस्तावे उपस्थिते स एवार्थः प्रकारान्तरेः पुनः पुनरुच्यमानो
लभ्यते । दोषश्च एष कवेः प्रत्युत्पन्नमतितायाः महावेदुष्याश्च कारणात् सञ्जायते ।
गद्यकाव्यान्तरेषु इव इहाऽपि कथायाम् कथान्तरं तावद् अनुस्यूतं प्राप्यते ॥ १०

५० बाणकृता कादम्बरी

बाणकृता कादम्बरी पद्यमागौः हेतुभिः अस्मान् प्रीणाति—

१ संस्कृतवाङ्मये विदितरचनाकालकाः ये अङ्गलिगण्याः प्रथाः सन्ति
एषांषि तेषु परिगण्यते । तस्माद् भारतीय साहित्यदर्शनयोः इतिहासे बहुत्र अनया
कालसीमा व्यवस्थाप्यते । १५

२ श्रेष्ठसंस्कृते किंस्वरूपं गद्यं प्रमाणम् ? इति पृच्छतां 'यथा कादम्बर्याः'
इति प्रतिषेधनम् पद्यद्वयेन समर्प्यते ।

३ गद्यकाव्येषु एषा च लोकोचितानुरञ्जिनी सती भारतीयलोकप्रिय कथा-
साहित्यगम्पद् व्यग्रार्थयत् ॥

आत्मनः अपरा कृतिः (हर्षचरितम्) इयं न कादम्बरी अपि बाणेन परि-२०
समाप्तिम् आनीता किल । निर्ग्रहं तु कादम्बर्याः बाणसुतेन भट्टभूपणेन किल अ-
कारि । जटिलं च अस्याः कथासूत्रं यत्र कथायां कथा अनुव्रविष्टा दृश्यते । भ्रूयिष्ठं
च कथायाः यत्ता तावद् एकः शुकः, यो हि श्रयं कथायाः उपनायकः पुरेद्वीरुनामा
शुनिः आसीद् इति अपत्रो गत्या प्रकाशयते । कथाद्वयं ममाप्य कथानायिकायाः कादम्ब-
र्याः वर्णनम् उपन्यस्यते तदैव च तस्याः नामधेयनपि प्रथमं श्रूयते । शूद्रघो नाम नृपः २५
यं प्रति कथा वर्ण्यते, केवलं श्रोता आपातनः आभाति यस्य नाम्नोऽपि अकीर्तनेन
न कापित् कथानुतिः सम्भाव्यते ; अस्तनो गत्वा असौ पद्यं तु शापवशाद् योग्यन्तरं
प्राप्तः चन्द्रावीर्यो नाम कथानायकः रात्र्यामीद् इति रहस्यम् उद्भिद्यते । तदित्थं
महतीं रानु कथावस्तुनिर्माणे विदग्धता कविना प्रदर्शिता यया यावन् कथावसानं न
परिवर्ति पाठकस्य रुचिरीयित्वं सञ्जायते । अयं च तावन् कादम्बरीवधा ३०
सङ्क्षेपो भवति—

पुरा शूद्रो नाम पदिचद् राजा वनूय । एतदा कश्चिन् पाण्डाजकन्या

तत्सभाम् उपेत्य शुकम् एकं तस्मै उपाहरत् । नृपस्य प्रणयानुरोधान् स तम् आत्मनः
 कथाम् एवं श्रावयामास—“भूतप्रसवकाले माता मे पाञ्चभौतिकं देहम् अत्यासीत्,
 पिता च किञ्चित्कालानन्तरं लुब्धकैः कथाशेषताम् अनायि । महर्षेः जात्रालेः शिष्येषु
 अन्यतमः विज्ञाने वने मां सहायहीनं भूतितं विलोक्य करुणया आर्द्रचेनाः सन्
 उत्थाप्य मां स्वगुरोः आश्रमपदं प्रापयत् । अथ महर्षिः सद्रुत्तान्तम् एवं स्वशिष्याणां
 समक्षम् अचकथत्—पुरा वज्रयिन्यां सर्वराजगणोपेतः तारापीडो नाम नृपः सुध
 शशास । विलासवती नाम तस्य महिषी स्त्रीगुणेषु लोके निरुपमा यभूय । शुकनासो नाम
 महामतिमान् तस्य अमात्यः आसीन् । प्रौढे वयसि नृपः शिवानुमहाद् एकं स्रुतं
 लेभे यस्य चन्द्रापीडः इत्याख्या चक्रे । चन्द्रापीडस्यैव समवयस्यो वैराग्यायनो नाम
 शुकनासतनयः अभूत् । क्षणमपि अन्योन्येन विरहं सोढुम् अराक्नुवन्तौ वयसाः
 वर्षमानौ तौ सर्वदा सह न्यवसताम् । अथ तयोः चेद्वारम्भकाले प्राप्ते राजधान्याः
 उपकण्ठे एष नृपेण शुककुन्तम् एकं प्रतिष्ठापितं यत्र अधीयानौ वयसः षोडशस्य
 वर्षस्य प्राप्तेः प्रागेव तौ सर्वविद्यास्थाननिष्णातौ जातौ । अथ शुकनासः अधीतसर्व-
 कलाशास्त्रम् अपि चन्द्रापीडम् उरदिष्टवान् । तदनन्तरं तस्य यौवराज्यप्रदाभिषेकः प्रभूय,
 पित्रा च तस्मै इन्द्रायुधो नाम महाद्भुतः तुरङ्गमः मात्रा च पञ्चलेखाख्या विद्यासभूमिः १५
 सखी प्रादीयत् । अथ दिग्विजयविकीर्णया स्वनगरात् प्रस्थाय ब्रूहिणं वर्षाणि
 नानादेशान् जयन् एकदा द्वौ गन्धर्वौ अनुभावमानः अरण्यस्य कस्यचिद् गन्धं प्रविश्य
 परमरमणीयं सरः एकं प्राप्तेः यत्र महादेवा नाम काचित् सुन्दरी तपःवरा प्रभूय ।
 सा ताम् अवोचद् यद् अहं पुण्डरीकभूमिं यन्नि अन्वरज्यं स च मयि अन्वरज्यत्,
 परम् आपयोः अन्यतरेण अग्नि अन्योन्यस्य पुरः यायत् स्वहृदयानुरागः न प्रदायते २०
 तावत् स लोकात्तरं व्रजति । अहं तु तस्यैव चिताम् आरुह्य तमेव अनु लोकात्तरं
 गन्तुम् ऐच्छम्, परं काचिद् दिव्याङ्गना ‘पुनर्नेन ते संयोगो भविष्यति’, इति
 विद्यास्य तस्य देहं क्वचिद् अनैर्पत्, इति । अथ महादेवा एव अस्माभ्यां-
 सोन्दर्ययथाः स्वसभ्याः कादम्ब्याः यन् किञ्चिद् वृत्तम् मनन् आवश्यो ॥

अथ कादम्बरीचन्द्रापीडयोः समागमे मति द्वयोः हृदये अन्योन्यस्य अनुरा- २५
 गेण आकाङ्क्षे । परन्तरेण अवि तु अनुरागप्रकाशनात् पूर्वमेव त्रितुः सकाशान्
 आगतम् अवरिदार्यकार्यसन्देशम् उलभ्य चन्द्रापीडः कादम्बरीं विपण्यां विद्याय
 स्वयं च विपण्यद्भुदयेन स्वनगरं प्रत्याजगाम । चन्द्रापीडेन वियोगस्य दुर्भरं भवं
 योढुम् अक्षमा कादम्बरी यदा शरीरं त्यक्तुम् उद्यता अभूत् तदा पञ्चलेखा नाम
 तस्मिन् साप्तरचनेः तां तथाकल्पाद् यदा रुधिरं निवार्य स्वयं चन्द्रापीडम् उवाच यौव-
 कादम्ब्याः कामजन्यां दशां च तस्मै यथावद् निवेद्याम्बभूय ॥

अथ कादम्बर्या सञ्जिगमिषु चन्द्रापीडं स्वनगरात् प्रस्थाय यदा तदेव सर अनु-
 प्राप्ता यत्तीरे महादेवता तपश्चरन्ती न्ययसत् तदा तत्र वैशम्पायनम् अदृष्ट्वा
 शोकार्णवे न्यमञ्जतः वैशम्पायनो हि पुरा कादम्बरीनगरीं गच्छन्तं चन्द्रापीडम्
 अननुगम्य तत्तीरे एव निरासे अभिनिविशमानः चन्द्रापीडेन तत्रैव आशुष्टो बभूव ।
 ततश्चन्द्रापीडं तदन्वेषणपरं यदा महादेवतासन्निधिम् उपेत तदा सा तम् असू- ५
 चयत् यत् पदिचद् ब्राह्मणकुमारः माम् अकामयत्, मया तु निषिध्यमानोऽपि मयि
 रागं प्रदर्शयन् कुपितया मया 'शुक्रो भव' इति शप्त इति । तच्छ्रुत्वा चन्द्रापीडः
 तत्क्षणे सहसा प्राणान् तत्याज । अथ कादम्बरी तत्र आगता महादेवतातोऽपि
 अधिकं च शोषण्यथाम् अन्यभयत् । ततस्ते 'शापघृतात् रत्नं चन्द्रापीडं प्राणै-
 वययुज्यत । देहम् अस्य सरक्ष्यताम् । पुनरपि युयवो शुम्भद्वयिताभ्यां सह सयोगोऽ-
 भविष्यति' इति दिव्यां वाणीम् आकर्ण्यताम् । इन्द्रायुधः सरः अगाहत, तत्स्थाने च
 पुण्डरीकमिव कपिञ्जलः सरसं निर्गत्य ते न्यग्रोधयत् यत् चन्द्रापीडं चन्द्रमसः,
 वैशम्पायनं पुण्डरीकस्य, इन्द्रायुधश्च मम अन्तरं रत्नं आसीद् इति ॥

एव महर्षिं मुखात् कथाश्रवणानन्तरं रत्नं मम 'ननु अहमेव रत्नं प्राक्
 पुण्डरीकावतरो वैशम्पायनः अभयम्' इति बोधोदयः समपद्यत । ततस्तु अहं चन्द्रा- १५
 पीडं मार्गयितुं तदचलितं मार्गे एव तथा चाण्डालकन्याया धृतं या माम् अत्र
 आनंतयती ॥”

अग्रे कथाशेषाद् ज्ञायते यत् चाण्डालकन्या सा पुण्डरीकमाता रत्नं आसीद्
 या क्लेशान्तरेभ्यः प्राप्तेन शुक्रप्रहणे आपहं दर्शयामास, शूद्रपदं च चन्द्रापीडस्य
 अन्तरं अभूद् इति । साम्प्रतं शापघर्षे प्राप्तं यात् शूद्रकस्तत्क्षणे शरीरम् वस्त्रेष्वपान्, २०
 चन्द्रापीडश्च कादम्बरी गुञ्जान्तराले शयानः दीर्घस्थापाद् इह पुनः उच्छ्वसितवान्
 नचिरादेव पुण्डरीकोऽपि तत्र उपागतः । ततः चन्द्रापीडः कादम्बर्यां पुण्डरीकश्च
 महादेवतायाः पाणिम् अपीडयत् सर्वांश्च दिशः आनन्दपुरेण आप्लावयत् । ततः प्रभृति
 न कदाचिद् द्वाभ्याम् अपि मिथुनाभ्यां क्षणिकोऽपि वियोगः अन्यभूयत ॥

साहित्यिकगुणाः

२५

साहित्यशास्त्रदृष्ट्या कादम्बर्यां प्रवेशः कथासु हर्षचरितस्य च आग्न्यायि-
 फासु उचितः । कादम्बरी तु काव्यगुरोः हर्षचरिताद् उत्तरपद्यते तस्मात् । कादम्बरीमहा-
 देवतयोः अनुसंगमस्थयोः यादृशं निष्णं परस्परगुम्भं न अवलोकयते तादृशं अन्य-
 भाषासु केषुचिदेव ग्रन्थेषु उल्लभ्यते संस्कृते न ग्रन्थान्तरे क्वचिदपि नैव । नत्याम्
 अपि कादम्बरीरचनार्यां गद्यरूपायाम् अस्यां रसपूर्णत्वाद् अलङ्कारयुक्तत्वाच्च एषा ३०
 भारतीयात् इत्यभिधीयते । रम्यश्च अङ्गी इह गृह्णारः, यय
 दशानाम् अपि दशानाम् अपूर्व रत्नं नियन्त्रणं कविना अत्र यथाक्रमं कृतम् । नहि
 अस्य पूर्ववर्तिना वा परवर्तिना वा केनचिद् अपि कविना मृतिनाम कादम्बर्यं दृष्टम्

दशा निबद्धा । यत्र अनेन तु साधुषु सफलसङ्ख्येयद्वयहरिण्या रीत्या निबद्धं च निदर्शिता । अङ्गरसेषु करुणाद्भुती प्रधानी यौ नैत्र अत्र अनुभूयेते^१ । अर्थात्तद्वारेषु दलेषु च शब्दालङ्कारेषु च अनुप्रासस्य बहुल प्रयोग इत्यते । कादम्बर्या प्रयुक्ता यत्र दलद्वारा अत्र परिसङ्ख्यातु न शक्या । यत्सत्यं संस्कृतकाव्यजगति कृतितमेषु कृतिकारेषु अन्यतमं कादम्बरीकार इति कोविदा वदन्ति । तथा च उक्तं ॥ विषयी ॥ इत्य गोवर्धनाचार्येण—

‘जाता शिखरिणी प्राग् यथा शिखरिणी, तथा गच्छामि प्रागल्भ्यमधिकमाप्नुवाणी वाणी धमूवेति ।’ इति ॥

तस्य काव्यगुणान् उपदलोक्त्यता धर्मदासेनानि अभिहितम्—

‘रुचिरस्वरवर्णपद्म रसभावपती जगन्मनो हरति ।

१०

तत् किं ? सरसी, नहि नहि वाणी वाणस्य मधुरशीलस्य’ । इति ॥

न केवलं इत्येतावदेव । जयदेवेन तु ‘इदमस्ति पञ्चनाम्नु वाण’ इत्यपि उक्तम् । अथेऽपि च साहित्यनिर्माणं भर्तृपिणं विनिर्वाहि विधाभिर्वाणस्य रचनागुणान् प्राशंसिषु ।

वाणे पस्तुवर्णनस्य विलक्षण निदग्धता, मानवहृदयदशा निदर्शनी प्रकृतिपर्यवे^{१४} क्षणपटी च तीक्ष्णा दृष्टि, स्थैर्य दूरनिहारिणी हारिणी काव्यप्रतिभा च निभाल्यते । उत्तमानाम् इव नीचानाम् अपि पात्राणां व्यक्ति निराकृत्य व्यक्तं कृत्वा कादम्बरी कृता । नायिकेपनायिकयो हृदी निमग्नं दुर्गता काममार्गणगणा, तयो वन्योचिता लज्जा नायकोपनायिकयो ह्रीपरिगत अनुपम, तेन परस्पर गोत्या अव्यभिचारिता चेत्यादिकस्य कृतस्तस्य वर्णनम् अतीव उत्तमम् । तत्र हि अव्याजप्रणयिन प्राण २० स्यात्तो धर न तु प्रियाविश्राम । दिग्बद्धोन्मत्तताग्निनात्मापुतिपदार्थानां चित्र विधिरवर्णनै कवे वास्तविक काव्यप्रकर्षं प्रकाशयते । कथं च आहङ्गरनिनुना श्रिमद्विलासिनो वस्तुवाधिवान् कथं च शान्तिवद्वान् विविगनिरासिनो सुनय इति वेपथ्यम् अपि संग्रग् न्यस्तमयद् वाण । वर्णनं प्रस्तावेषु अस्य प्रतिभाया वाग्-वस्तु स्पृक्ष्याद् ‘वाणोच्छिष्टे जगन् सर्वम्’ इति आमाणक प्रसृतम् ॥ २५

अथ अपर कादम्बर्यां प्रशि य परिलक्षणात् दूरचनागुणनिशेष तस्य भाषापाण्डित्यम् अस्ति चेन अमी अप्रसिद्धाः श्लोकाश्च शब्दान् व्यनक्ति । एतस्मान् श्लेषमूलत्वाच्च कृति अस्य निदर्शकान् अन्तरं दृश्यमादा एव । यान् कृतिम् आपुनि ही साहित्यसिद्धान्ततुलान् आरोप्य दोषा एव आलोचन लोह

१. ४२० यथा, स्वस्वपतिमरणवर्णनतरं कादम्बरी महादेवयो वंनान्वायाभरणा वर्णनमनु पदारीक्ष्य च दगावनेषु धरमूनदव यथा चन्द्रपुङ्खरीरयो तानानुस्मिन् जल-युक्ता चर्चन्त्यो ॥

२. ना ना ? इति सूत्रेण पाठ इत्या ॥

पादचात्यः कटु किल आलोचयति रचयितारम् । एतच्च सन्मतेषु अनूदितचरं^१ यद्
‘वाणस्य गद्यं खलु तद्भारतीयम् अरण्यं नाम यत्र क्षुपोच्छेदं विना मार्गो न सुलभः,
यत्र च बहवः अग्रतीतशब्दरूपाः दंशकाः तत्र प्रविविक्तान् प्रतीक्षमाणाः निभृतं
स्थिताः’ इति^२ ॥

कादम्बर्यां यथोचितप्रत्यङ्गपरिपोषस्य अभावो दृश्यते । नहि किमपि प्रकरणं ५
कविः तावत् समापयति यावत् तत्र वक्तव्यान्तरालेशोपमपि पश्यति । तथाहि—‘अस्ति
ज्जयिनी नाम नगरी’ इति साधारणे अर्थे विवक्षिते ‘विशेषणेन विशेषणे विशेषिते,
विशेषितविशेषणं पुनः विशेषणान्तरेण विशेष्यते; तद्विषयं विशेषणसोपानपरम्परा
पृष्ठद्वयं समाकृत्य अग्रधिमधिगच्छति । कश्चित् क्वचिद् दैर्घ्येण एकसमपपङ्क्तिम्
अपि अतिवर्तमानेन समासेन केवलम् एकं विशेषणपदम् दत्ताद्यते । चन्द्रापीडांशः १०
कृत्तः शुकनासोपदेशः सप्त पृष्ठानि व्याप्नोति । उपदेशोऽयं तावद् नैव उपसंह्रियते
यावत् सर्वसम्भवविधाभिः अभिनववचसः राजकुमारस्य हृदये लब्धास्पदो न संपा-
द्यते । महास्तु वाणस्य शैल्याः एष विशेषः यद् यथाविषयम् एषा विपरिवर्तते ।
तस्माद् रचनायाम् अस्य बहूनि स्थलानि सरलानि व्यक्तार्थानि च विलोक्यन्ते ॥

कादम्बरीकथायाः उद्गममूलम्— कादम्बरीकथायस्तुनः साधारणं बाह्यस्व-१५
रूपं सोमदेवेन (ग्रीष्टस्य एकादशशतकोद्भवेन) आरचिते कथासरित्सागरे समुपल-
भ्यमानस्य नृपसुमनसः कथाम् अत्यन्तम् अनुकरोति । कथासरित् सागरश्च गुणा-
लङ्घितायाः वृत्तकथायाः संस्कृते सहस्रेभ्यः, बृहत्कथा च साम्प्रतम् अनुपलभ्यमानाऽपि
वाणशाले उपलभ्यमाना आसीत् । तस्माद् ‘बृहत्कथातः कादम्बर्याः साधारणकथाम्
आदाय वाणभट्टः काव्यकलादृष्ट्या ताम् उरस्कृतुं तस्यां तत्र तत्र विशेषम् उत्पाद्य २०
तद्भगानां यथायोग्यम् उदचयापचयौ विदधौ इति उच्यते ॥

स्वपरवर्तिषु कथिषु वाणस्य प्रभारः

न खलु वाणस्य उदात्तगणकाव्यमदृशं गद्यकाव्यम् ईषत्करम् आसीत् । तेन
वाणस्य परवर्तिनां कवीनां गद्यकाव्येषु अल्पीयांसः सन्तु काव्यगुणाः विलोक्यन्ते ।
वाणोत्तरभाविनः कथयः तस्य पदाङ्कान् अनुमत्तुं शृणुम् अचेष्टन्त इति तु तावत् २५
तत्कृतिभिः स्पष्टं द्योत्यते । वाणस्य पद्व्यां पञ्च प्रयत्नमानेषु पुरस्सरः धनपालो
मन्त्रज्यः यः (ग्रीष्टस्य दशमशतान्यां) धाराधारापरस्य आश्रये विश्राम्यन् तिलक-
भञ्जरीम्^३ उद्गमयितवान् । तिलकभञ्जरीं समरकेतु-निन्नकमञ्जरीः नायकनायिकोः प्रेम-

१. दृश्यताम् एवञ्चत्वारिजलण्डे हर्षपरिवर्जनम् ॥

२. मतमिदं बंजरमहागणस्य पीठरसनमहोदयेन स्वसम्पादिनायाः कादम्बर्याः उपोद्-
घाते तावत् प्रथम् ॥

३. पंचसज्जि नाम प्राहुतकोपः (६७२-३ तमे ग्रीष्टाध्याये तिलितः) ऋचनपञ्चानिहा
याम् ज्ञेयतोपहरस्य ऋचमाम् प्राहुतकोपं च धनपालस्य धन्ये इती ॥

‘कथां वरिणितां । अन्तरोत्तमस्वरूपेण शैलीस्वरूपेण च ग्रन्थोऽयं कादम्बरीम् अनुवर्तते’ इति यत् सच्चिदमन्यकारेण स्वयं निस्सङ्कोचम् अङ्गीकृतम् ॥

अथ धनपोलाद् अन्तर्गत् चलेखनीयः अज्ञातकालः वादीभसिहोपाह्वः जंगः ओडयदेवः यस्य बाणचनानुकारे गद्यचिन्तामणौ जीवनधरस्य उपाख्यानं निबद्धम् । एतदेवं उपाख्यानं संलु जीवनधरचम्पूविषयोऽप्यस्ति ॥

५१ चम्पूः

चम्पूशब्देन साहित्ये गद्यपद्यमयं काव्यम् अभिप्रेयते किल । विषयः अस्याः स एव यः गद्यकाव्यस्य । साहित्यदर्पणकारेण चम्पूनाः अपि तथैव साहित्याङ्गता अङ्गीक्रियते यथा कथायाः । उपलब्धचम्पूनां प्राचीनतमचम्पू निर्माणकालश्च ख्री-
ष्टस्य दशमशतकं निश्चीयते ॥

ख्रीष्टस्य ११५ तमे वर्षे राष्ट्रकूटवंश्यनृपेण इन्द्रवतीयेन उत्कारितस्य नौसारी-
स्थस्य शिलालेखस्य लेखकः त्रिविक्रमभट्टः चम्पूकृतम् प्रथमत्वेन तावद् अनुसम्भान-
वतां विदितः । अस्य ग्रन्थद्वयी अवाप्यते—दमयन्तीकथेत्यपरनाम्ना प्रसिद्धा (अपूर्णा)
नलचम्पूः, मदालसाचम्पूरथ । द्वयोः गौडीरीतिनिबद्धत्वात् तत्र दीर्घसमासानां श्लो-
काणाम्, अनुप्रासानां निरवधिप्रयोगानां बुरूपदानां च बाहुल्यं दिलोक्यते ॥ १५
सर्वत्र शब्दसौन्दर्यं यथा यद्वादरः दृश्यते कविः न तथा अर्थनैर्मल्ये । कतिचित्तु
अस्य पद्यानि परमार्थेन रमणीयानि भवन्ति । अधोऽवतार्यमाणं पद्यं सुभाषितावलीपु
अस्य नाम्ना सङ्गृहीतं दृश्यते—

‘अप्रगल्भपदम्यासा जननीरागहेतवः ।

सन्त्येके बहुलात्तापाः फययो बालका इव’ ॥ इति ॥

२०

अथ दशमशतके एव १५६ तमे ख्रीष्टाब्दे जैनसोमदेवेन गुणैः नलचम्पूम्
अतिशयानां यशस्तिलकचम्पूः विरचिता यस्याः सर्वं कथायस्तु यस्तुतः मनो हरति ।
‘कान्तासम्मिततया’ जैनधर्मोपदेशं चिकीर्षुण्यै कविना अस्याः निर्माणं कृतम् इति
प्रतिभाति । यतो भारिदत्तो नाम नृपः अस्याः नायकः, यः यत्र एकः बालकः एका
‘बालिका’ च स्यात्, तादृशं जीवमिधुनम् एकं गृहदेवतायै चरुदमार्थं धलि २५
‘हंतुम्’ ऐच्छन्, अन्ततः स्वप्रजाभिः साद्धं जैनधर्मदीक्षाम् आप । अस्य
कतिचित् श्लोकाः असंशयं मनोहराः सन्ति । यथा—

‘अवक्ताऽपि स्वयं लोकः कामं काव्यपरीक्षकः ।

१. चम्पू हि गद्यपद्ये उभय कथावाहने भवतः । पञ्चतन्त्रादियु साहित्यस्य अंगान्तरेषु हि
यत्र यत्र गद्यपद्यमयप्रयोगः दृश्यते तत्र तत्र पद्यानि मोत्युवाहरणानि वा वक्ष्यमाणपदासंग्र-
हानि वा वक्ष्यार्थं प्रभाषण्य उत्कर्षावायकानि वा कथयिष्यु निबद्धव्यमान रसमाधयिष्यु
धमकृति विषयनानि वा सलु भवन्ति ॥

रसपाकानभिहोऽपि भोक्ता वेत्ति न किं रसम्' । इति

हरिचन्द्र^१, जैन कृता जीवनघरचम्पूरपि दशमशतकस्यैव इति सम्भाव्यते ।
गुणभद्रस्य उत्तरपुष्पात् गृहीतम् अस्याः कथावस्तु न पाठक्रमनो रक्षयति ॥

यद्यपि सन्ति भोजप्रणीतत्वेन प्रसिद्धा रामायणचम्पूः, अनन्तेन रचिता भारत-
चम्पूः, सोड्डुलस्य (१००० वमस्रोष्टर्यभजस्य) च उदयमुन्दरीक्याचम्पूः, अन्याः ५
अपि च बह्वयः चम्पूः, अथापि हीनगुणत्वाद् नैताः अत्र वर्णनाह्वाः भवन्ति ॥

१. एतत् तानिदृशं बह्वयस्यैव यदेव एव सत् (२१ सर्गात्मकस्य) जैनग्रन्थस्य धन-
शर्मन्पुराणस्यापि प्रसंगेति ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

लोकप्रियाः कथाः

५२ गुणाढ्यस्य बृहत्कथा

भारतीयसाहित्ये लोकप्रियकथा^१ विषयकः प्राचीनतमः ग्रन्थः गुणाढ्यस्य बृहत्कथाऽस्ति । एषा पैशाचीभाषायाम् उपनिबद्धा आसीत् साम्प्रत च अग्राप्याऽस्ति ।^२ अथाऽपि अस्याः रूपान्तरेभ्यः काश्मीरिकयोः सेमेन्द्रसोमदेवयोः बृहत्कथासूत्री-कथासत्तितागराभ्यां नैपालिकस्य बुद्धस्वामिनः बृहत्कथाश्लोकसंग्रहाच्च एतत्स्वरूपस्य एतत्कर्तृजीवनकथायाश्च कियान् इष परिचयः प्राप्यते ॥

(क) गुणाढ्यस्य चरितपरिचयः ।

काश्मीरिग्रन्थाभ्यां ज्ञायते यद् गोदावर्याः तीरे प्रतिष्ठाननगरं किञ्च गुग्गा-१०
नगरस्य अभिजनः यभूव, वसिर्मन्त्र नृपसातवाहनः भृशम् अस्निह्यन् । एकदा बारि-
विहारक्षणे 'मा उदकैः' इत्यभिसन्धाय महिष्या उच्चारितं 'मोदकैः' इति संदितपदम्
अनर्थं तत्संस्कृतभारतीकः क्षितीराः 'मोदकैः' इत्यसंहितपदत्वेन गृहीत्या अतिमानं वै-
रुध्यम् अयाप । अथ नृपस्य सहसा संसृष्ट विपठिषा बलवद् उदियाय । पहभिः
पर्यैः अहम् अत्र भयतः संसृष्टभाषाभिज्ञानं निर्वर्तयितुं प्रभवामि इति गुणाढ्यकथनं^{१५}
निशम्य (कातन्त्रव्याकरणप्रणेतार) शर्वधर्मा सोल्लुण्ठम् अचोचत् 'पद्भिः माधैरेष
सत्यहं संस्कृतम् अध्यापयितुं शक्नोमि' इति । 'अशक्यं वक्तुं' एव प्रतिशृणोति'
इति मत्वा गुणाढ्यस्तु प्रसह्य 'यदि हि असौ यथाप्रतिज्ञातं कृत्वा प्रदर्शयेत् तदा
अहं संसृष्टं प्राकृतं प्रसिद्धं भाषान्तरं वा वदापि न प्रच्छीय,' इति पथं कृतवान् ।
अथ नैतद् वचनम् अपेक्षते यद् गुणाढ्यः किल पथं हारितवान् । पणहारणानन्तरम्^{२०}
असौ मन्वेदिष्यम् एकत्र निवासं विरच्य विशापानां भाषायां कृतं प्रथमम्
एकं निर्मातुं प्रवृत्तः । सप्तसप्तश्लोकात्मकं ग्रन्थम् इहम् तच्छिष्याः नृपसातवाहनस्य
सकाराम् अनैपुं, नृपश्च निष्प्रथमम् एनं प्रत्याख्यातवान् । एतद् आश्चर्यं गुणाढ्यः
गुरुरिष्यादम् उपगच्छन् रक्षम् अभितः स्थितान् आरभ्यन् पश्यन् परिणदय स्व-
ग्रन्थम् उच्चैः पाठेन शाययन् तम् अस्निह्यन् कथुम् आरब्धः । एतर्हि ग्रन्थस्य आरय^{२५}
गुणान् उपश्रुत्य नृपसातवाहनः तं रक्षितुं प्रयतमानः तस्य सप्तमांशं (सप्तं श्लोकानां)
पेयलं पातुं प्रारभ्यम् । स एव सप्तमांशः कृद्ग्रन्थेत्याख्यायते ॥

१. ईदृशो हि कथाः यथा तात्पर्यज्ञेयुः सत्यप्रकारः सन्ति न तथा उच्यमाणम् ।
अतस्तेऽपि प्रसवे शिशवो बृहदुद्भिर्गो^३ वरितो निरीक्षित, ता च तां मातामायां मनो-
रञ्जिन्यो सोऽत्रवारिताः कथाः पश्यन्ते ॥

नेपालिक बुद्धस्वामिनो बृहत्कथाश्लोकसंग्रहे तु गुणाढ्य जीवनवृत्तान्तः अन्यथैव उपलभ्यते । तदनुसारं ॥ गुणाढ्य मथुरायाम् अभिजातः अवन्तिपतेः नृपमदनस्य च आश्रये न्ययात्सीत् । गुणाढ्यस्य द्विविधयोः पूर्वोक्तयोः सूक्ष्मपर्यालोचनं लिङ्गयति यद् नेपालिकेन यत्किताद् जीवन वृत्तान्तात् काश्मीरिकाभ्यां वर्णितः जीवनवृत्तान्तः सत्यत्वे अतिरिच्यते, इति । अथ यथासम्भवं नेपालदेशस्य मेदिष्ठः खलु गुणाढ्य- ५ स्य अभिजनः उपन्यसनीयः इति मनीषया वै बुद्धस्वामी तथा उपन्यस्तवान् इति सम्भाव्यते ॥

(ख) वाङ्मये गुणाढ्यविषयाः उल्लेखाः—अद्यावधि गुणाढ्यविषयः प्राचीन-तमः खल्वोदघिहनः काव्यादयंस्थः केवलः पुराविदां विहितः । सुवन्धुना तस्य नाम-धेयं स्वयात्सयदत्तायां स्मृतम् । बाणोऽपि हर्षचरितेऽकादश्यां च तत्कीर्तिं कीर्त-१० यति । बाणपरभाषिणां तु ग्रन्थकाराणां ग्रन्थेषु प्राचुर्येन एतद्विषयकाः उल्लेखाः उपलभ्यन्ते । त्रिविक्रमभट्टस्य सोमदेवस्य च चम्पूः, गोवर्धनस्य सप्तशत्यां ८५५ तमे श्लोकाद्देवकीर्णे कञ्चोदिया देशस्य शिलालेखविशेषे च गुणाढ्य नामोल्लेखः प्राप्यते ॥

(ग) बृहत्कथा चर्चाचीनां साधारण स्वरूपम्—केचित्तु रामायणकथाम् अनुसृ-स्य खलु गुणाढ्येन स्वग्रन्थकथा उत्पादिता इति मन्यन्ते; तथाहि, यथा रामायणे १५ सीतालक्ष्मणाभ्याम् अनुगतः रामः घनं प्रव्रजति, वने सीतया वियुज्यते, लक्ष्मणद्वि-तीयः पुनः सीतां प्रत्याहरति, अयोध्याराज्यं च विन्दति, तथैव बृहत्कथायाम् अपि नायको नरयाहनदत्तः वेगपतीगोमुखाभ्याम् अन्यीयमानः प्रव्रजति, वेगपतीविप्रयोगं प्राप्नोति, नानाधिक्रान्तकर्मकरणानन्तरं गोमुखसहायः नायिकां मदनमञ्जुकां विगाधराज्यं च विन्दते । किञ्च, रावणहस्तगनायाः सीतायाः इव अपहर्तुः मानसवे-२० गस्य गृहे वन्दोष्टतायाः मदनमञ्जुकाया अपि पातिग्रस्यम् अहतम् अतिष्ठद्, इति महद् उभयोः साध्यं निशाम्यते । न च गुणाढ्यो रामायणं महाभारतं बहूनि बौद्धो-पाख्यानानि च अधिगमे इत्यत्र कश्चित् सन्देहोऽस्ति । यस्तुतस्तु उदाहृतपूर्वं रामायण इहत्कथयोः सादृश्यं शरीरविष्टस्य केवलस्य अवलोक्यते अन्नसन्निवेशे तु महद् वैषम्यं तयोरेव । स्व-ालिकीः लौकिकीः वार्ताश्च यात्रिकाणां सकाशात् श्रुताः २५ कथाश्च उपादाय गुणाढ्यं न गोमुखनरयाहनदत्तयोः विक्रान्तयात्रावर्णनानि उपनि-बद्धानि इति प्रतिभाति । वर्णनानि इमानि श्रमजीविनां पोषणार्थं प्रायणं वाहिज्याष्ट-सिक्तानां पथिकानां च योग्यः अतिशयेन मनोरञ्जनानि सन्ति । ग्रन्थस्य अस्य निर्माण साधारणत्रनममवायमनोःश्रुतस्य पेशाचीभाषःप्रथस्य साधारणसाहित्य-मन्दर्भस्य उत्पिपादयिषा एव प्रयोजिका अभूत्, न तु कस्यचिद् ऐतिहासिकस्य पौ-३० राणिकस्य वा नृपस्य संस्कृतभाषानिबद्धस्य चरितस्य जिज्ञासा वा इच्छवण्यजन-शिक्षाकस्य आचारशास्त्रस्य चिह्नीर्षा वा । महती ननु गुणाढ्यस्य उपज्ञाशक्तिः अभूत् । गरसत्यं बृहत्कथा मह साजात्यं विधद् ग्रन्थान्तरं दृष्टिपथं न गच्छति ॥

पात्राणां व्याख्यो विशदं स्फुटीकृताः गुणाढ्येन, तस्माद् न केवलम् वतम-
पात्राणाम् अपितु नीचपात्राणाम् अपि प्रतिस्वं व्यक्त्यः पृथक् पृथक् उल्लसन्ति। बुद्धो
वा चक्रवर्ती नृपो वा खलु एष भविष्यति, इति पिबुनयद्भिः जन्मना एव द्वात्रिंशच्छुभ-
लक्षणैः उपेतः नरयाजनः गुणैः उदयनम् नाम त्वपितरम् अतिशेते; व्याधायकः इति स
आभाति । राजधर्मज्ञः प्राज्ञः व्यवहारदक्षश्च खलु गोमुग्धोऽस्ति यो वै कर्त्तिमता अना- १
स्येन योग्यवरायणेन साम्यम् अर्हति । नायिका मदनमञ्जुका च मृच्छकटिकस्य
गायिकया वसन्तसेनया वृशसन्निभा विभाति ॥

(घ) रचना (पद्यरूपा वा पद्यरूपा वा) — ननु गद्यगद्यो वा पद्यमयो वा गुणा-
ढ्यमन्थः आसीद् इति तावत् सम्यग् विवेचयितुं न शक्यम् । अस्य हि या रूपान्तर-
प्रयी उपलभ्यते सा सर्वा पद्यमयी एव । तेन अनुमीयते यत् पद्यमयी खलु दृष्टकथा १०
आसीद् इति । इलोकानां सप्तरुर्क्षीं किल गुणाढ्यः व्याचष्ट यस्याः सप्तमाराः
केवलः उल्लसन्मुखप्रवेशाद् विशांपतिना सातवाहनेन त्रातः, इति हि दृष्टकथाजन्म-
कथाऽधिकारे काश्मीरिककृतिभ्यां ज्ञायते । कथां लक्षयन् दृष्टिदत्ता तु गद्यमयत्वं
कथाजक्षणपदकविशेषं संदर्श्य दृष्टकथा उदाहरा । दृष्टिदत्तः पर्याप्तमाचीनस्ये च तस्य
सर्वं कथंनु सदृसा उपेक्षितव्यम्; तस्मिन् यस्मिन् वा रूपे विद्यमाना दृष्टकथा दृष्टि- १५
ना स्वयं विलोकिता स्याद् इत्यपि च सम्भाव्यते । हेमचन्द्रोऽपि दृष्टकथातः गद्य-
रचनविशेषम् उद्धरति इत्यनेनापि यद्यपि दृष्टकथां पोष्यते, तथापि न हेमचन्द्रस्य
अर्थाचीनतया (द्वादशशताब्दीभवनतया) न तल्लेखः पूर्णप्रमाणं भवति ॥

(ङ) पेशाचीभाषादेशः — पेशाचीभाषायां गुणाढ्यः दृष्टकथां विरचयामास इति
तावत् प्रसिद्धम् । दृष्टकथायाः काश्मीरिकरूपावतराभ्यां च गोशबरीनोरस्थितप्रतिष्ठान- २०
नगरपारतन्त्र्यः गुणाढ्यैः विन्ध्यमण्ड्ये एतां प्राणेषीद् इति विदिताद् पृष्ठाद् 'विन्ध्य-
भाषाप्रभेदः खलु पेशाची' इति लभ्यते । सर जार्जग्रिंसेन (Sir George Grierson)
महोदयस्तु भारतस्य पश्चिमोत्तरप्रदेशान् विभाषभाषाभूमित्वेन निदिशन्ते । तन्मते
हि प्राचीन पेशाचीलक्षणानि सम्प्रति कानिस्तान्-चित्राल-गिलगित-स्थाव-जनन-
रूप-विद्यमानानि भाषासु सुतरां पठन्ते । एतासु हि भाषासु दक्षरादि कोनशाखाराणां २५
टकरादिकठोरपरादेशाः भवन्ति । ईदृशा देशप्रवृत्तिः परं विन्ध्यभाषासु अत्रि
दृश्यते । लैकोटे (Lacote) महोदयस्तु 'केषाग्रिग् पश्चिमोत्तरप्रदेशां याम्भट्टप्राणानां
मकाराद् ननु गुणोऽयेन एव पेशाची भाषा अवगता स्याद्' इति यान् नत्प्रेषां
करोति न सा आनातडोऽत्रि रमणीया सन्ति । भवन्ति च पश्चिमोत्तरभारतीयजन-
पदभाषासु पेशाचीभाषायां च सकारप्रयोगः भेदः । तथाहि पेशाचीभाषायां ए. ३१०

१. अत्राहः पद्यरूपमो गद्यमात्रादिना कथा । —

इति तस्य प्रभेदो द्वी..... ॥ काव्याख्ये १, २३ ॥

भूतभाषायां कान्तिरुपभाषां दृष्टकथाम् ॥ काव्याख्ये १, ३३ ।

एव सकार (Sibilant) ध्वनिः श्रूयते । पदिचमोत्तरप्रदेशीयभाषासु च अशोककालाद् आरभ्य विभिन्नाः सकारत्रयध्वनयः श्रूयन्ते । गुणाढ्यः कदाचित् पदिचमोत्तरप्रदेशान् अभ्युयास इत्यत्र च नैकमपि प्रमाणम् उपलभ्यते । अथ राजशेखरवचनाद् ज्ञायते यद् भारतस्य येषु अनेकेषु खण्डेषु पेशाचीप्रचारः अभूद् विन्ध्यभूभागोऽपि तदन्तर्गत आसीद् इति । तस्माद् 'विन्ध्यभाषाप्रभेदः खलु पेशाचीभाषा यभूव' इति ५ पद्यः एव बलीयान् इति प्रतिभाति ॥

(घ) कालः —दण्डिनः काव्यादर्शे भूतभाषामयीं वृहत्कथाम् इत्युल्लेखदर्शनात्, सुपन्थुना याज्ञेन च एतन्नामप्रदत्तात् 'स्त्रीष्टस्य पण्डशतकात् पूर्वभवा खलु वृहत्कथा' इति निर्दिष्टाद् सिध्यति । 'अपि नाम वृहत्कथायां मदनमञ्जुकाचरितम् अधीत्यैव मृच्छकटिककृता वसन्तसेनायाः चरितम् आरचितम्' इत्यपि उनीयते । १० किन्तु स्वयं मृच्छकटिककृतोऽपि कालः संशयान्मुक्ते नास्ति । 'सातवाहनराज्यकाले किला गुणाढ्योऽभूत् तस्मात् स्त्रीष्टस्य प्रथमं शतकं तस्य समयः, इति यत् लैकोटः (Lacote) सम्भावयति, अन्ये तु 'सातवाहनस्य केरलं वंशविशेषयाचकृतात् तैषा संज्ञा कस्यचिद् अर्धस्य साधकं बाधकं वा प्रमाणं भवितुमर्हति' इति वदन्तिः न तदपि सह्यते । कातश्चक्याकरणकारस्य शर्ववर्मणः समसामयिकतया गुणाढ्यस्य अत्य १५ स्त्रीष्टप्रथमशतकानन्तरम् अपि कदिपत् कालः सुम्भावति ॥

(घ) वृहत्कथायाः मधुरम् — (१) न केरलम् लोकरियकथासाहित्ये प्रथमा कृतिः, इत्येतानता एव वृहत्कथा गौरवम् अर्हति, अत्रितु एव भारतीयसाहित्यिककथायाः महान् भावद्वाराः परमरतिः इत्यतोऽपि ॥

(ग) एतदनन्तरं लघुश्लोके संरुतसाहित्ये अस्याः यः प्रभावः पतितः स २० केवलं रामायणमहाभारतयोः एव प्रभावम् अनु ह्यम् अलप्योनिधिः खलु गुणाढ्योत्तर भाषिनां कवीनाम् अभवद् ये एतदन्तरालाद् यथेच्छं विविधविषयकभावस्तुः नि अवचिन्वति स्म ॥

(३) भारतेविज्ञासस्य यः कालभागः साधनान्तरैः अप्रकाश्यमानः तं विषयी कुर्वन्त्यो वृहत्कथायाः कथाः आलोचकज्ञोपनेन यदि आलोचिताः स्युः तदा तदानी-२५ त्तन्याः दर्शनधारायाः सम्प्रज्ञायाश्च इतिवृत्तम् अपि सुवरां प्रकाशयेयुः ॥

(४) भारतीयसाहित्यविज्ञासत्तेषु परमविशिष्टां सीमानं वृहत्कथा सज्जु वद-पोतयति ॥

५३ बुद्धस्वामिनः श्लोकसङ्ग्रहः [अष्टमं नवमं वा शतकम्]

बुद्धस्वामिनः दृतेः पूर्णं नामनेयं वृहत्कथास्तोत्रसङ्ग्रहः इत्यस्मि । तद् २० वृहत्कथायाः सङ्क्षेपेण सङ्गृह्योक्तसङ्ग्रहेण वा अनेन भवितव्यम् । अग्य खण्डः केवलम् एकः प्राचरे । कथां मग्यः पूर्तिं नीतो वा न वा इत्यपि यम सम्प्रचारयितु

अशक्यम् । अस्य हस्तलिखितानि पुस्तकानि नेपालदेशे अब्राह्मणानि तस्माद् बृहत्कथायाः
नेपालिकं रूपान्तरम् एष सङ्ग्रहः इति वदन्ति, अस्य ग्रन्थस्य वा कर्तुं वा नेपालदेशेन
सम्बन्धसाधकं न किञ्चित् प्रमाणम् उपलभ्यते । अष्टमं वा नवमं वा शतकं अस्य
प्रणयनकालः इत्यपि च वदन्ति ॥

उपलब्धस्य अस्य श्लोकसङ्ग्रहस्य खण्डात्मके हस्ताङ्किते पुस्तके २८ सर्गाः ॥
४५३६ श्लोकाश्च सन्ति । एतच्छ्लोकसङ्ग्रहकारेण यस्मिन् तस्मिन् वा रूपे विद्यमा-
ना बृहत्कथा स्वयम् अवलोकिताऽऽमीद् इति प्रतिभाति । उदयनकथाभिज्ञाः खलु
पाठकाः इति प्रकल्प्य स क्रमेण नरदाइनदत्तस्य शृंगारमयानि वीर्यकर्माणि वणवितुम्
आरभते । काश्मीरिकग्रन्थाभ्यां सह अस्य सङ्ग्रहस्य तुलनात्मकाध्ययनेन विषयस्य
अन्तरात्मस्वरूपे आनुपूर्वीस्थापने अङ्गप्रत्यङ्गप्रसारणे च अस्य ताभ्यां महान्
भेदः वद्भिद्यते । अपिच, काश्मीरिकग्रन्थयोः अथास्तविकाः अपि केचिद् अंशाः
लब्धप्रवेशाः दृश्यन्ते । अस्ति हि तत्र पञ्चतन्त्रस्य संस्करणविशेषस्य क्रियतीनां कथा-
नां सम्पूर्णायाः वैतालपञ्चविंशतिकायाश्च समावेशः । बुद्धस्वामिनः श्लोकसङ्ग्रहो-
पलम्भेः प्राग् 'वास्तविकी बृहत्कथा एव काश्मीरिकग्रन्थयोः न्यूनाधिकं मूलम्'
इति या धारणा आसीत् सा सम्प्रति सर्वथा विपर्यस्यता । तदेतद् ग्रन्थत्रयस्य १५
समानानां स्थलानाम् अनुरीक्षनेन ज्ञायते यत् क्षेमेन्द्र सोमदेवौ बुद्धस्वामिनः सन्दर्भम्
अधीत्य स्वस्वग्रन्थे तं सञ्चिष्टपतुः इति । एतत् न्यूना-न्यूनम् असंशयं वक्तव्यं यत्
काश्मीरिकग्रन्थस्थानं बहूनि उपाख्यानानि अप्राकराणिकानि, बुद्धस्वामिनः श्लोक-
संग्रहवलेन कृष्टं व्याख्यानं विना अस्पृष्टार्थानि च खलु सन्ति ॥

ननु तद् बृहत्कथाखण्डानां कथानां काश्मीरिकग्रन्थयोः प्ररोहः कुतः ? इति चेत्
चेत्, निमित्तद्वयम् अस्मि सम्भाव्यते । प्रथमं तावत् प्रक्षेपैः समुपबृंहिता एव सा
बृहत्कथा काश्मीरान् प्राप्ता स्याद् यत्र पञ्चतन्त्रस्य कतिपयकथानां समायाः वैताल-
पञ्चविंशतिकायाश्च पूर्वमेव समावेशः आसीत्; द्वितीयं च संक्षेपकाराभ्यां स्वकर्तव्यं
सम्यग् अमुद्-ना एव औचित्यसीमा अतिक्रान्ता स्याद् इति ॥

शैली—श्लोकसङ्ग्रहस्य शैली सरला, प्रसन्ना, स्पष्टा च । यदि हि अस्य २५
शैली ईदृशी नाभविष्यत् तदा एष लोकप्रियग्रन्थो नाभविष्यत् । अस्य पात्राणां
व्यक्तयः प्रतिष्व स्फुटान्वयाः सुवर्णनाश्च सन्ति । अत्र प्रतिवाक्यायं निगगानुविधा-
यता विलोक्यते । ग्रन्थावलोकनाद् 'विषयटनेन तत्तं जनपदं स्वयं विलोक्य एष बुद्ध-
स्वामिना तत्तत्स्थानवर्णनम् अकारि' इति भासते । उपजीव्यग्रन्थस्य आचारदृष्टिः अपि
इह अधिकतरोऽग्न्यलीकृताऽस्ति । प्राकृतपदानां प्रयोगेण अस्य भाषायाः विशिष्टं लक्षणं
निर्वह्यते । व्याकरणं कुत्रालः एष बहुशः लुप्तं प्रायुह्यन् ॥

५४ क्षेमेन्द्रनिर्मिता बृहत्कथामञ्जरी [१०६३-६]

बृहत्कथामञ्जरीतिनामधेयेन एष 'बृहत्कथायाः सङ्क्षेपः खलु एषा' इति

सूच्यते । चैमेन्द्रचिताभ्यां रामायणकथामञ्जरी भारतमञ्जरीभ्यां ज्ञायते यद् एष मूलम् अधिकुर्वन् ग्रन्थान् सङ्क्षिपति इति । कथासरित्सागरे २१३८८, परं बृहत्कथामञ्जरीयां केवलं ७५०० पद्यानि प्राप्यन्ते । असकृत् सङ्क्षेपकलायाः दूरम् आकर्षणं अस्य मञ्जरी शुष्का, निष्प्राणा, अरम्या, प्रायेण तिरोहितार्था च जाता, यस्याः अनेके अंशाः कथासरित्सागराद्यगाहनानन्तरं केवलम् अवगाहाः सन्ति । काव्यकलाभ्या- ५
मार्थम् एव असौ एताः मञ्जरीः अप्रयत्नाद् इति सम्भाव्यते । इत्थंगते यौवने एव स बृहत्कथामञ्जरीं व्यरचयद् इति फलितं स्यात् परं सङ्क्षेपकरणमात्रे चैमेन्द्रस्य फीशलम् इति तु तावद् न मत्व्यम् । अवसरं प्राप्य पेशलया उदारया च शैल्या वस्तु-
पर्यन्तं विधाय आत्मनः पर्यन्तराक्षिम् अपि स सहर्षं प्रकाशयति । मञ्जरी एषा १०६३ तमे स्तंभे चैमेन्द्रे आरब्धा भूता १०६६ तमे वर्षे समाप्तिम् अगमत् ॥ १०

वर्ण्यार्थदृष्ट्या बृहत्कथामञ्जरी कथासरित्सागरेण अत्यन्तं सादृश्यं प्रदर्शय-
ति । उभौ अपि सन्दर्भौ समाने समये समाने देशे समानं च ग्रन्थम् उपजीव्य प्रादु-
र्भूतौ । मञ्जरीयाः आर्याः लग्नकार्येषु (सम्भवतः लग्नकशब्देन अत्र विक्रान्तयात्रा
या विजयो या दिवहितः) अष्टादशसु भागेषु कथासीर्ताभिधे प्रथमे भागे गुणाढ्यस्य --
बृहत्कथायाः उत्पत्तिरथा दृष्टा, द्वितीये कृतीये च द्दधनस्य चरितं तेन पद्मावती १५
प्राप्तेश्च इति पृष्ठं निबद्धं, चतुर्थे नरयाहनवत्तरय जन्म वर्णयित्वा शेषेषु नरयाहनवत्तरय
विविधाः पित्राष्टाष्टयकथानां नायिकाया ऋजुकथा निरयधि-संयोगस्य विद्याधर-
राज्यप्राप्तेश्च दर्शनं कृतम् । उपारयानादयो प्रत्येकान् मूलकथासुप्तं सुहृदुः
अदर्शनं याति । कर्तिष्वप्युपाख्यानानि नितरां सरसानि इत्यानि च सन्ति । पृष्ठे
लग्नके सूर्यप्रभायाः उपारयाने लोकावार्ता-बौद्धिकपुष्पकथा-बौद्धपुराणकथानां पर-२०
स्परं निश्चयेन आत्मनः किमपि महत् फीशलं दर्शितं कथिना । पञ्चदशे लग्नके एकस्य
जिगीषोः कथा दृष्टा यः श्वेतद्वीपद्विजयाय अभियाति । अत्रैव विलङ्घ्याध्यक्षैल्यां
नारायणस्तुतिः निबद्धा । अतद्वीरकथा महाभारतगतया श्वेतद्वीपकथया तुलाम्
आरोदति ॥

५.५. सोमदेवोत्पादितः कथासरित्सागरः [१०=१ =]

कथासरित्सागरस्य परिमाणं बृहत्कथामञ्जरीयाः परिमाणस्य त्रिगुणं होमर
(Homer) -निरचितयोः ओडिसिस्त्यामिधयोः (Iliad and Olysssey) काव्ययोः
परिमाणस्य च द्विगुणरूपं वर्तते अत्य निर्माण कालः आ १०६३ तमाद् अत्राद् आ
१०=१ तमाद् निर्दिष्टते यः चैमेन्द्रकथायाः बृहत्कथामञ्जरीयाः कालम् ईषद्वारेण
प्राप्यति । कश्चिदप्युक्तं अत्रात्त्य लिभायाः मदेव्याः सूर्यमत्याः मनोयितोदार्थं किल ३०
सोमदेवो नाम द्यौर्मोदिकविहङ्गपुत्रम् अनिर्माणम् अद्यापि ॥ १०=१ तमे स्तंभे चैमेन्द्रे
आत्मपार्थं कृतवता नृणेण सङ् परलोके जिगमिगुः सूर्यमत्री तन्वितम् आरोद ॥

सोमदेवऋषीरित्सागरः (तेमेन्द्रीयवृहत्कथामञ्जरीवत्) लम्भकाख्येषु अप्टा-
दशसु भागेषु तरङ्गनामकेषु १२४ उपभागेषु संविभक्तोऽस्ति । आपञ्चमलम्भकान्तं
मञ्जरीसागरयोः धर्षणार्थक्रमः अमित्रः । अग्रे तु पाठकानां मनोरञ्जनम् अहीयानं रक्षितुं
लम्भकानाम् अन्योन्यसन्धिं च स्वाभाविकं विधातुं सोमदेवः स्वग्रन्थे विषयक्रमस्य
परिवर्तनम् अकृतम् । यत्सत्यं सागरस्य कथाः रामलीयकेन गुणैर्न मञ्जरीः कथाभ्यः ५
अतिरिच्यन्ते । तासु हि सप्राणता-भूत्यप्रता विप्रविधिता चेति गुणत्रयं विद्यते ।
शैली च सागरस्य सरला, प्रसन्ना, स्वरुद्धा च । २१३८८ सङ्ख्याकानां पद्यानां मध्यात्
केवलं ७६१ सङ्ख्याकानि पद्यानि अनुक्तुमितरुद्धन्दोभिः निरुद्धानि* । तेन अयदि-
तेन दीर्घसमासानां क्लिप्तार्थपदवाक्यानाम् अलङ्काराणां च प्रयोगो वर्जितः । तस्य
मुख्यम् उद्देश्यं सवेगं सरलप्रथाधारा प्रदेष्टुं इति आभाति । अत्र च तेन प्रशस्यं १०
खलु साफल्यम् अविगतम् ॥

अद्यापि कमनीयकान्तयः खलु एताः कथाः सन्ति । तासां बह्वयः पञ्चाशत्स्य
संस्करणविशेषाद् गृहीताः, स्त्रीन्द्रियपञ्चमशतकस्य आरम्भकालिक्यः* सन्ति । अत्र
मनोरञ्जनीभिः मूर्ख-भूर्त-प्रसन्नानां कथाभिः सह परकीयानां नायिकानाम्
अभिसारादिकथाः अपि प्राप्यन्ते । न च ईदृश्यः एव सर्वो कथाः । काचित् १५
कथाः सत्यं आचारवर्ण्यः । काचिद् हि धूर्ता तपस्विनी देवस्मिता धर्मव्याजेन
उपदिशन्ती आह—

‘भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मो हि परमो मनः’ इति । न च सा उद्देश्यसिद्धिम् आ-
प्नोति । देवस्मितायाम् अनुरक्त्यामपि ये निद्राः देवस्मितायाम् अनुरागिणः आसन्,
स्वबुद्धिबैशलेन तान् अनिर्स्तमाना सा तान् विरिञ्चिभ्रां सुप्तं पाययित्वा आयसेन २०
शुनः पादेन तन्मस्तकानि मुद्रयित्वा कस्मिन्चिद् अवकर (Furth)-जाते क्षिपति ।
ततः ‘मम गृहात् पलायिता म भूतका. इम’ इति धोपयित्वा सा तान् आमरणान्तं
लज्जानतमुत्तान् करोति । यत्सत्यं तेषां दुःखस्य कृतेन एतादृशेनैव भवितव्यम् ।
कतिचित् कथा इह बौद्धागम्यम् अपि उद्गिरन्ति । तथाहि ‘मत्सीन्दर्येण आकृष्य-
माणा’ स्त्रियो मयि रक्थस्ति’ इति विमृश्य कचिद् शत्रुकुमारः स्वयं स्वचक्षुषी ५५
उत्पादितवान् । कतिरयामु च कथासु अहुताः समुद्रयात्राः देशयात्राश्च वर्णिताः

१. तरङ्गनाम्ना एतद् उपभागविज्ञानं सोमदेवस्य उपज्ञा । तदनन्तरं कल्हणेन
तत्पद्धतिः अनुसृता । मूर्च्छकथामञ्जरीयता. उपभागाः गुण्यः इति अभिधीयन्ते ॥

२. धर्ममार्गं पर्यं तस्य शैल्या निवर्शनं भवति । परोपकार महत्त्वं धर्म्यम् कविराह-
‘परार्थकलजगमानो न स्फुर्मर्गदुमा इव ।

तापन्धिसो महान्तश्चेन् जीर्णारण्यं जगद् भवेत् । इति ॥”

३. एता हि कथा आर्यसंघतेनस्य एकस्या कृतो प्राप्यन्ते । सा एवा कृतिः ४६२ तमे
शीष्टादे तार्येय सिष्येण, गुण्यद्विना चीनभाषायाम् अनूदिता आसीत् ॥

यत्र पोतभङ्गरूपं रदेशादीनां नानावर्णानि उपलभ्यन्ते । प्रकृतिवर्णनानि अपि च इह कविना नोपेक्षितानि ॥

५६ वेतालपञ्चविंशतिका

वेतालपञ्चविंशतिकायां नृपत्रिविक्रमसेनं प्रति वेतालेन (मृतशरीरवासिना पिशा-
चेन) वर्णिताः पञ्चविंशतिः कथाः सङ्गृहीताः (अनतिप्राचीनेषु तु पुस्तकेषु नृपत्रि- ५
विक्रमसेनस्य स्थाने नृपविक्रमादित्यस्य नामधेयं पठ्यते) । अपि नाम कदाचिद् एषा
कस्यचिदपि ग्रन्थस्य अङ्गम् अभूत्वा विविक्तः ग्रन्थः आसीद् इति सम्भाव्यते; साम्प्रतं
तु एषा बृहत्कथामञ्जरी-कथासरित्सागरान्तर्गता दृश्यते । अस्याः अनतिप्राचीनानि
नानाशाखासंस्करणानि उपलभ्यन्ते । शिवदासकृतकृत्वेन प्रसिद्धा (द्वादशे ततोऽपर-
स्मिन् वा कास्मिन्दिचत् शतके उद्दिता) एषा गद्यपद्योभयनिबद्धाऽस्ति । अत्र च एक-
गद्यमयम् अज्ञातकर्तृकं संस्करणं चेमेन्द्रस्य बृहत्कथामञ्जरीगतां वेतालपञ्चविंशतिकां
प्रायेण उपजीव्य सम्पादितं प्रतिभाति । जम्भलदास-वल्लभदासकृते च द्वे अपि
संस्करणे न तथा प्राचीने । प्रायः सर्वासु अद्यतनीषु भारतीय भाषासु अस्याः अनुवा-
दोऽस्ति जातः इत्यनेन अस्याः लोकप्रियत्वं स्पष्टम् ॥

विषयस्वरूपम् अस्याः सरलम् । तथाहि, केनचित् योगिना उपकृतः कश्चिद् १५
नृपः तं प्रत्युपचिक्षीपति । योगी तं वरविशेषशाखावलम्बिनं मृतशरीरम् आनेतुम् आ-
दिशति । अग्रे इत्युक्त्वा स नृपः यदा मृतशरीरस्य समीपम् आगच्छति तदा तच्छरी-
राविष्टः वेतालः “तूष्णीं चेत् त्वं स्थास्यसि तदा इदं त्वया वह्ममानः गमिष्यामि”
इति प्रवीति । तथेत्युक्त्वा नृपस्तं पृष्ठम् आरोप्य यावत्पलति तावत् पथि वेतालः एकां
जटिलां कथां भाषयित्वा नृपं तदुत्तरं पृच्छति । नृपे यथार्थम् उत्तरम् उक्तवति वेतालः २०
तच्छणाद् उत्पत्य तमेव वृत्तं गच्छति यत्र असी पूर्वं लब्धावलम्बः आसीत् । नृपः तं
पुनः आनेतुं याति । वेतालः प्राक्तनं पणं पुनर्गदति, नृपश्च तं स्वीकृत्य वेतालं
पृष्ठम् आरोप्य प्रतिष्ठते । मार्गे प्राग् जातं वृत्तं पुनर्जातम् । तदेव, दुरुचाराः वि-
विधविधाः च पञ्चविंशतिः कथाः वेतालेन वर्णिताः । यथा, कस्यचिद् दानवस्य
घरांगतां कन्यां एकां त्रयः शयिनः मिलित्वा प्रायन्ते । तेषु हि एकः स्त्र्युद्विग्वैभवेन २५
तस्याः गोपनस्थानं विभावयति, अन्यः स्वमायाशक्त्या विमानम् प्रस्तुनीकरोति,
अपरद्वयं स्वयार्थेण दानयं परामभवति । अथ ‘कतमस्तावत् तां परिणयेद्’ इति पृष्ठः
नृपः अविलम्बं ‘वार्थयान्’ इति प्रतिश्रुते । ततः पञ्चविंशतितम्याः कथायाः प्रति-
पचनावसरे नृपं तूष्णीकं विलोक्य वेतालः यथा स योगी नृपं हन्तुम् अपटोनायं

१. छातिकाहनकथा च कथार्णवदय निवशात्सर्वेभ्यः अग्रे द्वे इती इति प्रतिष्ठम् । अनयोः
गद्यपद्यमभ्याः अष्टादशतर्गात्मिकायाः प्रथमायाः मूले बृहत्कथामञ्जरी च कथा सरित्सागरश्च ।
अपरस्यां तु मनोरंजनम् आचारनिषादानम् च उद्दिश्य विवचानां मूर्खभूतंसठारिणां च पक्ष-
त्रिंशत् कथाः उपगम्यताः ॥

रचितवान् आसीत् तत् सर्वं नृपाय निवेद्य तद्रक्षोपायम् अपि अजानीत् ॥

शिवदासकृतायाः वेतालपञ्चविंशतिकायाः शैली सरला, उदात्ता, रम्या च; भाषाऽपि च सुगमा ललिता च । श्लेषस्य प्रमाणोऽपि विरलः । अधोऽवतारितं पद्यं तस्य अनुप्रासं निदर्शयति ।

स धूर्जटिजटाजूटो जायतां मित्राय वः ।

यनैरुपलितध्वान्तिं करोत्यद्यापि जाह्नवी ॥ इति ॥

५७ शुक्लसप्ततिः

शुक्लसप्ततौ स्वयत्कर्त्ता स्वामिनी शुकेन अविताः सुपत्नीः कथाः सङ्गृहीताः सन्ति । गन्धर्ववितरी शुक्लकाको स्वभार्यायाः रक्षितारी नियुज्य मदनसेनो नाम कश्चिद् वर्णिकपुत्रः देशान्तरं प्रस्थितः । अयं धर्मपथान् प्रभ्रूयन्तीं तद्भार्यां काकः १० स्पष्टार्थैः शब्दैः उपदेशं ग्राहयितुम् अयतिष्ठ । सा तु 'पुनश्चेदेवं प्रवक्तुं' कथं वसितः प्राणैर्मोक्षये' इति मरणभयं प्रदर्श्य तं तूष्णीकं चकार । निपुणमतिः शुक्लश्च आपाततः तस्याः दृष्टिम् अनुमोदमानः 'अमुकवत् त्वमपि किं भार्गव्यस्य अस्य बाधा-पसारणोपागान् वेत्सि वा न वा' इति ताम् अग्राहीत् । 'न', इति ८ तया प्रत्युक्ते स तां कथामेकां आश्रयितुं प्रास्तावीत् । 'यस्मिन्' इति १ तया कथाभावणौ १५ अङ्गीकृते शुक्लः रात्रौ कथां कथयितुम् आरभत । न च एतावता तस्याः मनोरथः सिध्यति । प्रथमस्याः हि कथायाः अवसाने एतादृशी प्रणयमार्गबाधा भूयते यस्याः निराकरणोपायं ज्ञातुं द्वितीयकथाश्रवणं खलु अपेक्ष्यते । तदेवं शुक्लः प्रतिनिशं पूर्व-या सह निपुणम् अनुस्यूताम् अभिनवां कथां प्रकुरुते । इत्थं स्वामिन्याः कलं गमयता शुकेन यदा सप्तद्वितीया कथा समाप्तिं नीता तदा वत्सवामिनी मदनसेनः गृहं प्रत्यागतः शुक्ल-२० समीहितं च सिद्धम् । आसु कथासु प्रायेण असतीवधूनां छलव्यवहारः एव निदर्शिताः ॥

सर्वाङ्गदृष्ट्या मनोरञ्जकं खलु एतत् कथाकाव्यम् अस्ति । अन्तरा अन्तरा औपदेशिकैः वर्णनपरैश्च पद्यैः संयुक्तं गद्यम् अस्य सरलम् । अत्र उपलभ्यमानानि कानिचित् प्राकृतपद्यानि अपलम्ब्य केचित्तु प्रमाणान्तरेण विनाऽपि 'मूलग्रन्थेन प्रा-कृतभाषातिबद्धेन भवितव्यम्' इति ऊह्यते विदधते । ग्रन्थोऽयं शास्त्राद्वयेन प्रचरितः १५ इत्येतैः । एरस्याः शास्त्रायाः ग्रन्थस्य प्रणेतृ चित्रामणि नाम कश्चिद् ब्राह्मणः अप-रस्याश्च शास्त्रायाः ग्रन्थस्य रचयिता अविदितनामादिकः श्वेताम्बरीयः कश्चिद् जैनः विधूयते । प्रीतिपात्रं खलु लोकस्य एषोऽस्ति, अद्यतनभाषासाहित्ये च अस्य प्रभावः सुलक्षः । अविदितरचनाऽल्लोऽयं ग्रन्थः यस्मिन् तस्मिन् वा रूपे वर्तमानः जैनग्रन्थ-चन्द्रस्य (१०८८-११७२ ख्री०) विदितो बभूव इति सम्भाव्यते ॥ ३०

१. शुक्लस्य वक्तृत्वे विस्मयो न विधेयः, पुनर्जन्मसिद्धान्तेन पशुपक्षिणोऽपि मनुष्यवदेव यास्तविकाः भवन्ति । बाणस्य कादम्बरीकथाऽपि शुकेन वर्णिता इति च तावत् पाठकानां विदितमेव ॥

५८ सिंहासनद्वित्रिशिका

सिंहासनद्वित्रिशिकायां महाराजविक्रमादित्यस्य सिंहासने उत्कीर्णाभिः पुत्तलि-
काभिः वर्णिताः द्वित्रिंशत् कथाः सङ्गृहीताः । एतत् तावद् अनुश्रूयते यद्
इन्द्रेण विक्रमादित्याय दत्तं सिंहासनं तस्मिन् दिवं गते भूसाद्विभूय । अथ
काले अतीते यदा एतद् धाराधराधरेण (११ शतकभवेन) महाराजभोजेन उपलब्धम्
आरूढं तत् च तदा तत्स्थाः पुत्तलिकाः तम् एताः कथाः श्रावयामासुः इति । अस्य
खलु प्रथमस्य उल्लेख्यमाने. नानासुरैः (एषु एकं वर्णनरैः पथैः मिश्रितं गद्यमयम्,
अपरम् औपदेशिक पथैः विमिश्रं पद्यमयम्, अन्यत् केवलपद्यमिश्रं च दृश्यते)
आधुनिकभाषासु विरचितैः अनुवादैश्च अस्य लोकप्रियत्वं स्पष्टम् । विप्रमादित्यवीर्य-
कर्मणां भूरिसंस्कृतग्रन्थकाराणां प्रियकाव्यविषयत्वाद् अस्य हि ग्रन्थस्य लोकप्रियत्वम्
अस्तीयमाणां तावत् प्रयत्नैः । भाषा अस्य सरसा । ग्रन्थस्य प्रणयनकालप्रणेतृनाम्नो-
द्भव मध्ये नैकतरस्यापि विषयेन किञ्चद् निरूपणेन विदितम् । 'विताळपञ्चविंशतिका'मा-
दुर्भावानन्तरम् अस्य प्रकाशोऽभूद् इत्येव तावत् सकिञ्चिन्निश्चयं वक्तुं शक्यम् ॥

५९ बौद्धसाहित्यम्

“यावद्विदोनीम्” अस्माभिः लोकप्रियकथाविषयकाणां हिन्दुलेखकग्रन्थानाम् एव
परिचयः प्रदत्तः । अस्मिन् अग्रिमे च खण्डे एतं विषयम् अधिकृत्य उपलब्धमानानां
बौद्धजैनग्रन्थानां वर्णनं विधीयामः । बौद्धधर्मप्रचारम् इदमेव सम्प्रदायकृद्भिः
कृतिकारैः बौद्धकथाः विरचिताः । आसु मुख्यतः मनुष्यकर्मणां फलं सलु प्रतिपादयार्थि-
कृतं दृश्यते । धुद्धभक्त्या मरणानन्तरं स्वर्गः अन्यथा नरकं गम्यते इत्येतत् प्रदर्शनम्
एव आसां सारः प्रतिभाति । इह विषयेऽत्र अरदाननाम्ना प्रसिद्धान् केवलं प्राचीन-
तमान् ग्रन्थान् परिचाययिष्यामः ॥

(क) भवभूतज्ञानम्—अद्यावधि ‘अवदान’-ग्रन्थेषु ‘अवदानशतकम्’ एव
प्राचीनतमत्वेन सलु विदितम् । सोष्टस्य तृतीयशतकात् पूर्वादे एतत् चीनभाषा-
याम् अनूयते स्म । तस्मात् ख्रीष्टस्य प्रथमस्थां द्वितीयस्थां वा शताब्द्याम् अस्य
णयनम् अभूद्, न तु तनोऽधिकपूर्वम्, ‘दोनार’ शब्दस्य अत्र प्रयुक्तत्वाद् इति
अनुमीयेत । अस्य प्रारम्भेण उपजीव्यग्रन्थ सर्वास्तिषादिनां दिनचरितं
तावदस्ति । एतच्च दृशकाख्येषु खण्डेषु विभज्यते । अत्र वर्णितानां कथानां शिक्षा-
दायित्वेन एव अधिकं मूलम् अस्ति न तु साहित्यिकत्वेन । रचना अस्य गद्यमयी
एव यत्र कचित् सरलशैलीशैलीषु पद्यान्यपि उल्लेख्यन्ते । इह काचित् कथाः
स्वरूपतः ऐतिहासिकयोऽपि सन्ति; तथाहि अत्र चिन्मसारवृत्ते. पत्न्याः श्रीमत्या ३०
कथा अपोष्यते, सा हि बुद्धास्थिशेरपूजानिर्देशक्या. अत्रांतराश्री आशाय्या उल्लेख-
यनात् तदादेशान् निदत्ता स्वर्गं जगाम ॥

(ख) विष्णुवन्दनम् — नानास्थलेभ्यः निरोपतः सर्वास्तिवादिनां विनय-
पिटकाद्, विविधबौद्धकथाः सहगृह्य अस्य प्रणयनम् अभूत् । अस्य एकस्मिन् भागे
महायानसम्प्रदायस्य अमरस्मिंश्च हीनयानसम्प्रदायस्य सिद्धान्ताः व्याकृताः । अस्य
सम्पादयितुं अश्वघोष-प्रणीते बुद्धचरित-सौन्दरानन्दे अर्धते अभूताम् । नहि
अत्र विशेषः साहित्यिकप्रकर्षः दृश्यते । अश्वघोषेण 'अनेत्य मत्पान् अनुपेत्य देवान् ५
इति (सोन्द., चतुर्थ सर्गो) रमणीयतया योऽर्थः निबद्धः स एव 'शुभ'-तनुजन्तुः
चतुर्गुणं वर्णयन् अनेन 'अनिकान्तो मानुषवर्णमप्यप्राप्तश्च दिव्यवर्णम्' इत्येवं
दुर्धर्तैः पदैः प्रतिपाद्यते ॥

विष्णुवन्दने नैका काचित् शैली अनुसृता दृश्यते । कश्चिद्वि अत्र वर्णन-
परैः पद्यैः मिश्रितं सरलं यवचिह्नं तत्र तत्र काव्यानुकारैः पद्यैः समलंकृतं
किलिष्टं गद्यम् उपलभ्यते । अपि नाम अस्य बहुमन्यथाश्रितत्वादेव एवं स्यात् ॥

द्वीष्टस्य द्वितीयरातके इदं सहगृहीतम् अभूद् इति सम्भाव्यतेतन्नाम् । काल-
क्रमे वर्णितपूर्वाद् अनदानरातकात् पूर्वम् अस्य स्थानं दातुं तावद् अशक्यम् । २६५
तमे श्लोष्टरपे अस्य शार्दूल-कणादिनाख्यायाः कथायाः अनुवादः चीनभाषायां
सज्जातः, तस्मात् ततः पूर्वं यत्तु अस्य प्रणयनं समाप्तम् इति पथेरतीयते । अस्य १५
कथाः मनोरमाः नानारसास्याद्जननयश्च सन्तु । 'अशोकपुत्रस्य कुणालस्य कथा तु
यस्तुतः कथना । कुणालस्य हि विमाता तस्य पितुः अशोकस्य हृदयं तस्माद् विभेद्य
तया हृत्करश्चरद्दर्शनं कृतवन् यथा कुणालस्य अदयोः निस्सारणं किञ्च अभवत् ॥

(ग) दार्यभूतविरचिता जातकमाला — बोधिसत्त्वनाम् 'उदात्तवर्मणां कथाः
येषु मध्येषु मङ्गुलीताः ते मिलित्वा जातकमालानाम्ना प्रसिद्धाः । अस्यां हि यो भाष्योऽ-
भगवान् बुद्धः स्वानेकप्राग्भूतसर्वविरितज्ञत्वेन प्रसिद्धः तस्य पूर्वजन्मकृतानि उदार-
चरितानि वर्णितानि । प्रतिपाद्यान् अधिकृत्य अस्याः आधारः मुख्यतया पाणि-
जातकमन्यः पाणिभाषानिबद्ध चर्वापिटकं च वर्तते । शैली च अस्याः अश्वघोषीयत-
हाकाव्यशैलीम् अनुकरोति । बोधिसत्त्ववन्दनमालैव एषा जातकमाला इत्यपि केचिद्
मूत्रन्ति । आसु जातककथासु कथितम् आच नः इतिहासः नोपलभ्यते । एताः कथा २५
स्वरूपेण चीनभाषानिबद्धानि स्वरूपकथनानि बहुशः अनुसृजन्ति, 'बौद्धसम्प्रदायस्य
प्रायेण सर्वाभिमतगद्धान्तानां प्रपारार्थम् महत्प्रयत्नः एताः यथा उपदेशरूपाः एव
इति तद्धिदो विदन्ति । मन्थकर्तानु स्वयं पाठकजननासु मन्थने प्रद्वानिरकृतननं यत्
अस्याः उद्देश्यम् उक्तम् ॥

कथनम् अमूर्तं भाषा अंशतः अज्ञेयगद्यमयो अंशतश्च काव्यानुष्ट-
रियणेतारमश्वगमयो । प्रतिकथं गद्यम. गद्यमश्वः सम्प्रधारितश्चतच्छ्रिशादृशाद्यं-

१. परमबुद्धस्य अवस्थाप्राप्ते प्राग् ये बौद्धमहत्तराः केवलं इतिविदेव जग्मानि
पारयन्ति पूर्वतारागमिमतवविज्ञातव भवन्ति ते बोधितरवाः इति तंतां समगते ॥

२. एषु प्रथम. शब्देऽमानमित्रपहोदय. ॥

ग्यासः अत्रयम् उपलभ्यते । दानवर्ममइत्तं निदर्शयितुं शिषिराजकुजे अत्रतीर्णस्य
 बोधिमत्तस्य कथा आख्यायते । तस्य दानेन आख्याः भूत्वा भिक्षुकाः भिक्षणम्
 अत्यजन् । कश्चिद् अन्धो ब्राह्मणः तम् एकम् अन्ति अयाचत, स च तस्मै द्वेऽपि
 अन्तिणी अदान् । (आश्लेषश्च एव अस्य वदान्यनां परीक्षितुं परिवर्तितरूपेण आगतः
 इन्द्रः एतन् आसीत्) । अन्तिगावकस्य ब्राह्मणाय यन्ति अत्रदाय वस्तुन्तरं प्रदातुं ५
 प्रार्थयद्भ्यः स्वसचिवेभ्यः एव प्रत्यजवीत्—

“यदेव याच्येत तदेव दद्यान्नानीप्सितं प्रीणयतीह वृत्तम् ।

किमुह्यमानस्य जलेन सोयै दास्याम्यतः प्रार्थितधर्ममै ।”

अथ पुनरपि सचिवैः तथाविधदानाद् विरक्तुं प्रार्थ्यमानः अयं प्रत्यभाषत—

“नायं यत्नः सार्वभौमत्वगाप्नुं नैव स्वर्गं नापवर्गं न कीर्तिम् ।

१०

प्रातुं लोकाहित्यं त्वादरो मे याञ्चाकलेशो मा च भूदस्य मोघः” इति ।

अत्र प्रायेण त्याग-त्यागहेतवोः परस्परं कश्चिद् अनुरूपः परिमाणं सम्बन्धः
 नोपलक्ष्यते । तथाहि एकस्याम् अन्यस्यां कथायां बोधिसत्तः क्षुधावर्तये सिद्धौ
 आत्मानः शरीरमपि अर्पयति ॥

‘आर्यशूरः महान् पण्डितः महाश्च प्रतिभाशाली लेखकः धर्मवृत् । अस्य भाषा १५
 निर्मला पद्योभङ्गिश्च शुद्धा । अस्य शैली यूपस्य द्वितीयतृतीयशताब्दयोः वृत्तीणां-
 नां शिलालेखानां शैल्या साम्यम् उपैति । एव छन्दः प्रयोगेऽपि कृतदस्तः भाति,
 छन्दासि च एतत्प्रयुक्तानि रसानुकूलानि । एषु छन्दस्सु कतिपयानाम् प्रायः अप्र-
 युक्तत्वात् हैः पाम्यलक्ष्मी, अधिकतरं मनोज्ञा भाति । अस्य पद्येषु निरिधाः काव्या-
 लक्ष्णयोरपि सुप्रयुक्ताः दृश्यन्ते । तथा हि, अत्रोऽवतारिते पद्यव्यङ्गे सरलोगतिरम-२०
 शीयदृश्य अत्रप्रामो विलोक्यते—

“ततश्चरन्त्ये सभराधरा धरा

व्यतीत्य येनां प्रसमार मागः” (शिषिज्ञातरे ३८)

मशे च अस्य प्रायः दोषनमासप्रयोगे सत्यपि वञ्चितकम् अर्धभाष्यं
 दृश्यते । निम्नोदाहृतेन मशदण्डेन अस्य चिच्छिपिचिच्छुस्ति मद्यं निदर्शयिष्यते—२५

“अथ बोधिसत्तो विम्वर्युर्मनभिरु मन्दन्तिस्त्रयिक्रान्तनयनेरमा-
 रीरनूयातः पौरिदचाभिधीदयमाणो जयाशीर्षघनपुरःसरं दृश्य एतद्वैरमि-
 त्तन्यनातः पुरारमुच्छ्रितश्चरन्तित्रयपाकप्रानितन्यनाभ्युदय शोभमभिराम्य पपेदि
 निदग्गुः मभाज्जनार्थमभिनतग्यामात्यप्रमुग्दस्य एतत्पट्टपौरिद्वानददस्रीदमास्तो-
 पनयिदं धर्मां देशयानास ॥”

३०

आर्यशूरस्य पद्यस्य वागित्तयोरजीयित्वाद् रसाग्नेन वीरमग्रदायकसम्बन्धि-
 त्वात् एव अन्तिनं नञ-तत्र पालिशब्दाश्च अपि यदि वञ्चकस्येव तदा किमु
 दादयदम् ॥

कालः— अश्वघोषः एव आर्यशूरः इति यत् तारानायमहोदयः उदटङ्कयत् तत्र पर्याप्तं प्रमाणं नोपलभ्यते । एष च महोदयः अश्वघोषस्य नामान्तराणि यत् मादशयत् न तद्यतापि कश्चिद् विशिष्टनिर्णयः ईषत्करः । अश्वघोषीयमहाकाव्या-
नाम् आर्यशूरीयजातकमालायाश्च शैल्योः यो महान् अन्योन्यभेदः प्रत्यक्षः, तद्वले
विश्वसतां तारानाथीया एषा उदटङ्कना असारी भाति ॥

१००० तमे ख्रीष्टाब्दे अस्याः चीनभाषानुवादो जातः । त्रिविष्टपीयजनश्रुतिपु
अपि कथासङ्ग्रहलेखकत्वेन प्रसिद्धश्चित्तकत्वेन च किल आर्यशूरनामधेयं श्रूयते ।
ख्रीष्टसप्तमशतके भारतम् अधिवसतः चीनयात्रिणः इरिसङ्गस्य आतकमाला विदिता
आसीत् । आर्यशूरकृतित्वेन प्रसिद्धस्य कस्यचित् कर्मफलविषयकस्य सूत्रग्रन्थस्य
४३४ तमे ख्रीष्टाब्दे चीनभाषानुवादः सम्पद्यत । तस्मात् 'ख्रीष्टस्य चतुर्थे तृतीये वा १०
शतके एष ग्रन्थकारो बभूव' इति वचनं नानुचितं स्यात् ॥

६० जनसाहित्यम्

बौद्धकथाः इव जैनकथाः अपि वरदेशोद्देश्यम् आशय रचिताः दृश्यन्ते । तासां
प्रयोजनं न तल्लु पाठकमनोरञ्जनं प्रत्युत जैनधर्मसिद्धान्तप्रदर्शनं खलु अस्ति ॥

(क) सिद्धयैः उपमितिभयप्रपञ्चकथा— उपमितिभयप्रपञ्चकथायां लोककथारूपेण १५
रूपकालङ्कारधत्तेन च मनुष्य जीविनं व्याक्रियते । संस्कृतसाहित्ये इत्थंभूतग्रन्थानाम् आद्य-
त्वाद् हि ग्रन्थोऽयं महत्त्वास्पदं खलु भवति । एष च ६०६ तमे ख्रीष्टाब्दे सिद्धयिणा
प्राणायि । भूमिकावसाने कत्रां स्वयं व्याख्यातत्वाद् अत्रत्यं रूपकं न दुरधिगमम् ।
एवमा अस्य गद्यमयी यत्र कत्रचित् क्वचित् पद्योपलम्भोऽपि भवति । भाषा च तथा
सरला यथा बालकाः अपि तदर्थं सुखेन अरघोद् शक्नुवन्ति । वस्तुतः बालबोधोद्देश्यं १०
मनसि निधाय एव कत्रां ग्रन्थोऽयं यथासम्भवं सरलभाषया उपनिबद्धः । अस्य
शैल्यां प्रसादिभ्यां सत्याम् अपि ग्रन्थस्य रूपकमयत्वाद् औपदेशिकत्वाच्च न अनेन
पाठकानां यथेष्टं मनोरञ्जनं जायते ॥

(ख) हेमचन्द्र (१०८८-११७२) कृतं वरिगिष्टपर्वं — हेमचन्द्रादिपरिशिष्टपर्वणि
पुरातनानां जैनमहात्मनां कथाः वर्ण्यन्ते, ताश्च सरलाः लोकरुचियारच सन्ति । १५
एतत् प्रणेतुः दृश्यं जैनधर्मप्रचारविचारेण तथा उपद्रुतम् आसीद् यथा इतिहासप्रतीतिः
महाराजचन्द्रगुप्तोऽपि अस्य मतेन जैनधर्मम् अङ्गीकृत्य तत्सद्भक्तः इव शरीरं दत्त्याज ।
अहो यत् यद् विसेंटेस्मिन्महोदयः कथायाम् अस्यां कृतप्रत्ययोऽभूत् ! ग्रन्थोऽयं
प्रणेतुः त्रिपट्टिशालाकापुरुषचरितमित्याख्यायाः रचनायाः परिशेषः खलु ॥

अथ दशमोऽध्यायः

शिक्षैकोद्देश्यकाः पशुपक्षिकथाः

६१ शिक्षैकोद्देश्यकपशुपक्षिकथालक्षणम्

एकतो वृद्धकथया अन्यतः पञ्चतन्त्रेण च ये द्वे साहित्यधारे प्रतिनिधीयेते भारतीयसाहित्यरास्त्रिणः स्वरूपतस्ते भियो भिन्ने न प्रदर्शयन्ति, अथापि वृद्धतसा- ५
न्ययैषम्यपरीक्षणेन अमुयोः अर्थोन्यस्वरूपभेदः स्फुटं गृह्यते । ते हि अन्तरात्मनि,
वाह्याकारे प्रतिपाद्यार्थे च परस्परं भिद्येते । प्रथमस्यां कर्तुः उद्देश्यं पाठकमनोरञ्जनम्
अपरस्यां च सहाचारराजधर्मयोः शिक्षा दृश्यते । प्रथमस्याः रचना सरलगद्यमयी वा
कथाप्रयुक्तगद्यमयी वा उभयमयी वा भवति, अपरस्यास्तु औपदेशिकपद्यैः अन्तरा
अन्तरा विच्छद्यमानेन गद्येन एव धृतराजो मयति कथारोपकाणि च अपि अस्तां१०
पद्यवद्धानि पर भवन्ति । वृद्धकथया प्रतिनिधीयमाने हि कथासाहित्ये अन्वविश्वासाः,
लोकप्रचरितानि पौराणिकोपाख्यानानि, रागपराक्रमयोः स्वप्नप्रतिस्वप्नयोश्च आख्या-
नानि निबध्यन्ते, पञ्चतन्त्रप्रतिनिधिकं कथासाहित्ये तु पशुपक्षिकथाच्छलेन मानव
हृदयस्य अनुभूतयः संवेदनाश्च राजनीति, धर्मनीतिश्च निपुणतरं व्याक्रियन्ते ।
तस्माद् वृद्धकथादि-ग्रन्थसाहित्यं 'लोकप्रियकथाः' इति नाम्ना, पञ्चतन्त्रप्रमुखग्रन्थसाहित्य १५
च 'शिक्षैकोद्देश्यकपशुपक्षिकथाः' इति नाम्ना व्यवह्रियते ॥

६२ पशुपक्षिकथासाहित्यस्य उद्भवः

ये दिक्साहित्ये विशिष्य च अश्वेदे निरुक्तकथासाहित्यप्राप्तये प्रयत्नो निरर्थकः ।
पञ्चतन्त्रस्य सुगुणलक्षणं तस्य पशुपक्षिकथामयत्वे नीतिशिक्षकत्वम् इति तावत् प्राग्
वक्तव्यम्, अश्वेदे (८, १०३) कैवलं एकस्मिन् हि सूक्तं यज्ञे मन्त्रान् पठन्तः प्राद्वष्टाः प. १-२०
गमे मन्त्रद्विभिः भेदेः सह वरमीयमानाः इयं प्रतिभाति । अथ अश्वेदानन्तरम् एता-
दृशानि कथाचरितानि वर्णनानि द्वान्द्वेभ्योपनिपदि आमाशन्ते । तत्र हि बालः सत्य-
कामः प्रथमं (तुर्याध्याये पञ्चमेऽखण्डे) श्वभस्य सकाराद् मद्यक्षान् प्राप्नोति, ततः
(तुर्याध्याये सप्तमेऽखण्डे) हंसस्य सकारान्, ततश्च (तुर्याध्याये अष्टमेऽखण्डे) मद्गोः
सकारान् । महाभारते पशुपक्षिकथानां प्रारम्भिकं स्वरूपम् उपलभ्यते । तथाहि तत्र १५
मार्जारस्य कथा पठ्यते यः मर्तां वेपथ्वलेन मूर्षिकेषु विश्वासम् कृत्वा स मर्तान् तान्
जग्धवान् । मा नाम त्वं सुपर्णाखण्डप्रदायिष्या वटकया ह्रीनः स्याः इति धृतराष्ट्रं
प्रबोधयन् विदुरः तं मुषिष्ठिरादीनां पीडनाद् विरभुम् आवेदयामास । तत्रैव स्यला-
गते पशुरागालस्य कथा मनु अजायते यो ये वृद्धविहादीनां मुहूर्तां माहायनेन
मदनी मयदां मुष्यम आमास वृष्टिसमतिपलान् तन् मर्तान् तस्याः अश्वभागिने १०

प्रतास्यामास । एतां हि चतुरसृगाज्जठ्यां आत्रोयत्वा आत्रयित्रा 'एवं खनु पाण्डनाः
यतिसन्धातव्याः' इति शिक्षा निष्कृष्यते ॥

बौद्धधर्मप्रचारः अस्य साहित्यस्य उन्नये समजायन । वैदिकधर्मे इव बौद्ध-
धर्मे हि 'पुण्यापुण्य-चरितैः मनुष्यदेहस्येन जीवेन एतदेहपातानन्तरं परादि-यौनिः
प्राप्यते' इति सिद्धान्ते लोकरूपे दृढा आस्था समुत्पद्यमाना दृश्यते । बौद्धैः जैनैश्च
स्वमिद्वान्तप्रचारार्थं कथमाहित्याप्रयो गृहीतः इति तावत् पूर्वम् आवेदितम् एव ।
तथा च बौद्धज्ञानरूपश्रेषु बुद्धस्य इतरेषां च महापुरुषाणां प्राग्भवीयानि चरितानि
व्यञ्जयितुं पञ्चादिकथाः निबद्धाः उपलभ्यन्ते । भरहुतनामके स्थाने उपलभ्यमानेन
'बौद्धजातज्ञानां स्मारक (Monumental) सादरेण च 'दीष्टपूर्वं द्वितीये राजके एतादृश्यः
पञ्चादिकथाः निररां लोकरिदाः 'प्रभून्' इति निःसंशयं सिध्यति । पातञ्जले महा-१०
भाष्ये लोकोक्तीः विषयीकृत्य उपन्यस्तैः कतिपयैः उद्देशैः (उल्लेखैः) च इदं मत्रं पुष्टिम्
एति ॥

अथ कथमाहित्यस्य लक्षणवेष्टनं द्विनयम् अवश्यं नतिशिक्षणम् अधि-
कृत्य तु नामद् एतद् वक्तव्यं यद् 'वरयेऽत्र पञ्चतन्त्रखेरा नीतिसास्त्राद् अर्थशास्त्र-
रूपे पर्यागा 'सामन्त्री सङ्गृहीता इति । कस्यापि राज्ञो मूर्खान् पुत्रान् सुखेन नीति-१५
शास्त्रे—राजधर्मे, लोकव्यवहारे, आचारविचारां च—प्रवीणान् कर्तुम् एव पठ्य-
तन्त्रस्य प्रणयनम् आबूद् इति तावत् उक्तां स्वयं स्वीकृतम् । चाणक्यकृतम् अर्थशास्त्रं
विविधानि राजनीतिसन्दर्भान्तराणि च पञ्चतन्त्र-कृतां विलोकितवान् इति निश्चितं
भाति । नीतिशास्त्रस्य सिद्धान्तानां पशुकथाभिः सह नह्य वा चातुर्वर्ण्य मिश्रणात् किल
तद् 'श्रीपदेशिकपशुपक्षिकथासाहित्यम्' इदम्भूतम्, यस्य रूपविशेषः निम्नोक्तसंस्कृत-२०
पाङ्क्त्ये स्पष्टदशान्तरसम्बन्धशून्ये पञ्चतन्त्रे विलीन्यते । पञ्चतन्त्रस्य लजातिरान्तरं
तु न वै लभ्यते ॥

६३ आर्यं पञ्चतन्त्रम्

(१) 'आर्यग्रन्थस्य नामधेयम् ।

इक्ष्वाकुपत्नीये नैपातीये च ग्रन्थे, कस्तुतः येषु येषु अनि ग्रन्थेषु नाम-२५

१. पठ्यते हि हितोद्देशे (पञ्चतन्त्रस्य प्रायः स्वान्तरविशेषे) —

'कथापद्धतेन पातानो नीतिसादित्वा कथ्यते' इति ॥

पञ्चतन्त्रं च स्वयं तन्मूलिकायां 'नीतिसास्त्रम्' इत्यादिवाक्यम्, तत्र तार्थसाततारा-
नीतिर्यं विचार्यैव प्रणीतम् इति च उच्यते ॥

२. तथाहि—

'मन्त्रे वाचस्वाय नुक्राय पराजराय तनुनाय ।

वापनयाय च विदुषे गमोक्तु मयसास्त्रम्' इति ।

मूलिकायां पञ्चतन्त्रेऽर्था मन्त्रादिरप्यायेन माना भाति साततनुनामोल्लेखः कृतः ॥

धेयोल्लेखः लभ्यते तत्र सर्वत्र पञ्चतन्त्रम् इत्येव नामधेयम् अवाप्यते । हितोपदेशोऽपि च 'पञ्चतन्त्रात् तथाऽन्यस्माद् ग्रन्थादाकृत्य लिख्यते' (भूमिकायां पृष्ठं ६) इत्याद्यल्लेखेषु पञ्चतन्त्रम् इत्येव नामधेयं दृश्यते । पञ्चतन्त्रभूमिकायाम् अपि 'एतत् पञ्चतन्त्रकं नाम नीतिशास्त्रं बालबोधनार्थं भूतले प्रवृत्तम्' इत्येवं पञ्चतन्त्रम् इति नामधेयं पठ्यते । तस्माद् आद्यस्य ग्रन्थस्य नामधेयं पञ्चतन्त्रं खलु अनुद् इति सम्प्रधार्यते । तन्त्रपदेन हि अत्र अभ्यायः परिच्छेदो वा ग्रन्थस्य अभिप्रेतः । 'तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम्' इत्येवंविधेन ग्रन्थस्य प्रमाणेन अपि तावद् मतमिदं समर्थ्यते । अध्यायायीप्रभृतिषु नामधेयेषु सादृश्यमपि अस्य नामधेयस्य प्राप्यते । अपि नाम सन्त्राशब्दः राजधर्मं लोकन्यायहारज्ञानं च अधिकुर्वतः अभ्यायस्य पाचकः स्यात् । तन्त्रं नाम छलं (Trick) इति यद् हर्टेल- (Hertel) महारायेन १० उद्धृतं तदसत् ॥

(७) ग्रन्थस्य लोक प्रियत्वम् ।

पञ्चतन्त्रस्य महती लोकप्रीतिः भाजनता अनेन एव स्फुटा यद् अस्य अति पञ्चाशद्भाषासु अति द्विशतविविधसंस्करणानि लभ्यन्ते । पञ्चतन्त्रशाखिनः एतावतः शाखाविस्तारस्य प्रायः त्रयः चतुर्थांशः भारताद् बहिः प्रसृतः । ११०० तमे १५ सीष्टाब्दे हिप्रभाषायाम् अस्य भाषान्तररूपम् अजनि, आ १५७० तमान् जीष्टाब्दाच्च प्रीक-स्पेनिश-लैटिनेटेलियन-जर्मन-पुरातनस्लेवीनिक जैकाङ्गलभाषासु इदम् अनुदितं जातम् । अद्यत्वे आर्यबद्धीयात् (from Java) आइसलैण्ड पर्यन्तं खलु अग्न्य प्रचारः प्राप्यते ॥

भारते तु चिराद् अधिकतरम् अस्य लोकप्रियत्वं प्रवर्तमानं प्राप्यते । एतद्वि० अथर्वशादिषु प्राचीनासु हिन्दीप्रभृतिषु अद्यतनीषु च भाषासु अनुदितं भूत्वा भूयः संस्कृतभाषायाम् अनुदितं दृश्यते । अस्य पद्यबद्धं रूपं भूत्वा पुनः गद्यबद्धं रूपं जातम् । एतत् संक्षेपं विकासं च आप्नवत् । अग्न्य बहुल्यः कथाः सर्वसाधारणजन कथा रूपेण प्रचरिताः भूत्वा पुनः अद्यतनमीलिककथारूपेण सबद्धीताः सन्ति । एवं गते 'भूतले न धर्मग्रन्थान् विहाय लौकिकेन ग्रन्थाग्रेण एवावान् लोकसमादरः १५ अधिगतः' इति कथनं कः प्रत्यवतिष्ठेत् ॥

(३) पञ्चतन्त्रस्य नानाशाखाः—अहो बन् आद्यं पञ्चतन्त्रं कथासु केवलम् अग्रिष्टम् ! कीदृशं तु आद्यस्य पञ्चतन्त्रस्य स्वरूपम् आसीद् इति तु अस्य नाना-शाखीयैः उपलभ्यमानैः रूपैः अंशतोऽनुमातुं मुशकम् । तेषां हि परस्परतुल्या शायते यत्—

(क) तेषां सर्वेषां योनिः समाना एव (अन्यथा तेषां गद्यमृदेषु पद्येषु च

१. पञ्चविंशतिका दशकस्ततिः सिंहासनडांशतिका लोकप्रचरितरूपाविषयकानि पुस्तकागतराणि अपि च पञ्चतन्त्रमूलकानि सन्ति । अनुवादश्च पञ्चतन्त्रस्य अग्रभाषा-हिन्दी पुरातनाद्यतनोभयविषयगुजराती-पुरातनाद्यतनोभयमहाराष्ट्री-तामिलप्रभृतिषु भाषासु प्राप्यते ॥

प्राप्यमाणम् प्रायिकम् ऐक्यरूप्यं कथं नु समाधेयं स्यात्)

(ख) अपि च, एषु रूपेषु ये दोषाः दृश्यन्ते न ते अनुस्रियमाणाः सन्तः आद्य-ग्रन्थं प्रत्युपयन्ति । इति ॥

अथ वक्ष्यमाणाः ग्रन्थाः आद्यस्य पञ्चतन्त्रस्य रूपस्य विज्ञाने उपकुर्वन्ति—

(१) क—तन्त्राष्टयायिका ।

५

ग—११०० तम ख्रीष्टाब्दासन्नछाते केनचिद् जनेन रचितः 'सरलग्रन्थ' इति संज्ञितः (Textus Simplicior) पञ्चतन्त्रग्रन्थः ।

ग—३१ ११६६ तमे ख्रीष्टाब्दे पूर्णभद्रप्रणोतः पञ्चतन्त्रग्रन्थः ।

(२) क—दक्षिणापथीयं पञ्चतन्त्रम् ।

ख-- नेपालीयं पञ्चतन्त्रम् ।

१०

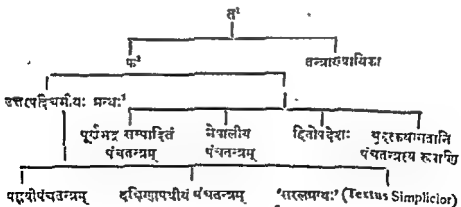
ग— हितोपदेशः ।

(३) क्षेमेन्द्रेण सोमधेवेन च प्रस्तुतं बृहत्कथागतं पञ्चतन्त्रपर्यायम् ।

(४) पल्लवीभाषानियद्धं पञ्चतन्त्रम् । सयंराशपाख्येषु देशेषु प्रचरितं पञ्चतन्त्रम् एतत् पञ्चतन्त्रोपजीव्यकं खलु ॥

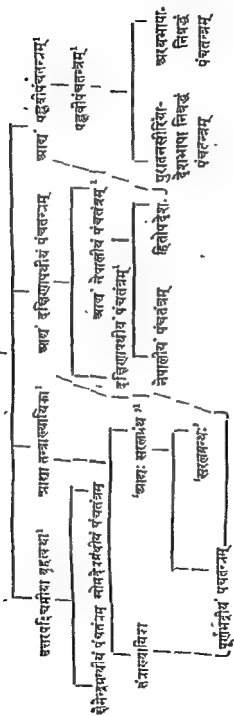
मेजरटन (Edgerton) महाशयेन पञ्चतन्त्र साहित्यस्य अनुशीलने महामु१५ आयासः खलु अर्जितः । तन्मेतन् पञ्चतन्त्रस्य पूर्वोक्ताः इमाः चतस्रः स्वतन्त्रशाखाः सन्ति । हर्टल (Hertel) मतेन तु केवलं द्वे एव । एतयोः मतयोः अन्योन्यभेदं प्रदर्शयितुम् अधस्तात् सारणी एका उपन्यस्यते—

हर्टलमतेऽपञ्चतन्त्रस्य शाखाविभागः

प्रेतनमतेन पंचतन्त्रस्य शास्त्रविभागः

आद्यं पंचतन्त्रम्

पुनश्चिह्नं ग्रन्थस्य कालपत्रिकत्वं द्योतयति ॥

यतः आद्यपंचतन्त्रस्वरूपस्य ज्ञानम् एतन्मतद्वयभेदाभितं तस्मात् तदेतन्मत-
द्वयभेदाः विशेषेण अवधेयतां गच्छन्ति । तथाहि,

(अ) हर्दलमते सर्वेषाम् उपलब्धानां पंचतन्त्रस्य नानारूपाणां विवृतिमापन्नं
मूलं समानं, तच्च तेन 'त' इति संज्ञया व्यवहियते । ऐजर्टनमते तु कल्पनामात्रं
स्वत्वेन ॥

(आ) हर्दलमते आद्यमूलाद् अनन्तरं मध्यमूनम् अपि एकम् आसीद्
यस्मात्, तन्त्राख्यायिकां केवलां धर्जयित्वा, सर्वाणि शास्त्रान्तराणि प्ररुढानि । एतद्
मध्यमूलं तेन 'क' संज्ञा व्यवहृतम् । ऐजर्टनस्य (मते) तु आद्यमूलवद् एतद् मध्य-
मूलम् अपि यत्नः मानसिकम् अधीजसर्गमात्रम् । हर्दलमते तत् तदेष गद्यखण्डं
पद्यं वा मौलिकं भवितुमर्हति यद् यत् तन्त्राख्यायिकायां वा 'क' शाखायाः प्ररोहेषु
एकस्मिन् अपि वा उल्लेख्यमानं स्यात् । ऐजर्टनमते तु स्वतन्त्रयोः उभयोः शाखयोः
एकस्मिन् अत्र संस्करणे यद् यत् पद्यं गद्यखण्डं वा लभ्यते तत् तद् मौलिकम् एव
खलु, तन्त्राख्यायिकायां तस्य उपलब्धमानुपलम्भी अप्रयोजकी ॥

(इ) हर्दलस्य मते दक्षिणापथीयस्य पद्दरीभाषामयस्य सरलमन्थ संक्षिप्तस्य
च पञ्चतन्त्रस्य मूलभूतम् उत्तरेपश्चिमीयं यत् पंचतन्त्रम् ऐजर्टनस्य मते, तत्सद्भावेऽपि
प्रमाणं नास्ति ॥

हर्दलेन उत्तरपश्चिमीयसंज्ञकाद् एकस्माद् मूलाद् दक्षिणापथीय-पद्दरी-
सरलमन्थेतिशाखात्रयविभक्तस्य पंचतन्त्रस्य या उत्पत्तिः कल्पिता न केवलं सैव
तेषां परस्परसादृश्यवैसादृत्यानुशीलनाद् मिथ्या भाति, अपितु परस्परनिरपेक्षितायाः
पंचतन्त्रसम्प्रदायस्य रुढिप्रण्याः इयं शाखात्रयी प्रादुर्भूता इत्यपि च सिध्यति । यथा
हर्दलं प्रतिपादयति यदि तथा एकमूलेद्गताः दक्षिणापथीयपद्दरी-सरलमन्थेतिना-
म्यः तिन्त्रः शाखा, तर्हि 'सरलमन्थ'-तन्त्राख्यायिकयो मध्ये वा 'सरलमन्थ' पूर्ण-
भट्टीयमन्थयोः मध्ये वातथा सादृश्येन न भवितव्यं यथा पद्दरी-सरलमन्थयोः मध्ये
अथवा तु विनरीका खलु दृश्यते । पुनश्च हर्दलं सिद्धान्तेन हितोपदेश-पूर्णभट्टीय-
मन्थयोः मध्ये यथा साम्येन अवश्यं भवितव्यं न तथा हितोपदेश-दक्षिणापथीय-१५
पण्डितयोः मध्ये; न चैवं दृश्यते तस्माद् अप्रामाणिक्यः खलु हर्दलवाचोयुक्तः
इति फलितं भवति ॥

(४) प्रणेता—विष्णुशर्मा नाम कश्चित् परिहृतः महिलारोप्याधिपतेः नृपाम-
शक्तोः त्रीन् पुत्रान् पद्मि मसे राजनीत शिष्यवितु स्वोत्तपान् इति तावत् पंच-
तन्त्रभूमिकातां ज्ञायते । अथ विष्णुशर्मा एव खलु अस्य सन्देसस्य प्रणेता इति च
पंचतन्त्रभूमिकास्य तृतीये पद्ये स्पष्टम् अभिहितम् । कलिस्ता विष्णुशर्मिति संज्ञा
इति तु साहसमात्रम् एव । यत् संस्तरस्तु विष्णुशर्मणोऽस्य न कोऽपि ज्ञायते ।
भूमिकायां तेन नानादेवानां स्वधनाद् उदारमना आरुण्यः खलु स यमूय न तु जेनो

॥ बौद्धो वा इत्येतावदेव केवलम् अनुमातुं शक्यम् १ ॥

(५) उद्भवस्थानम्—आद्यपञ्चतन्त्रजन्मभूविषये न तावत् किमपि तार्त्त्विकं विदितम् । मौलिके सन्दर्भे इस्तिहिंदयोः नामवेयस्य अनुपलम्भाद् उद्भूत्य च आभी-
क्षयेन दर्शनात् कदमीदेशः खलु आद्यस्य पञ्चतन्त्रस्य जन्मभूः इति यद् हर्टेल-
महारायेन तर्कितं न तद् वस्तुतः तर्कसहम् । कासांचिद् यात्राणां यानि नामधेयानि
अत्र उपलभ्यन्ते, सर्वत्र भारते येषं तत्प्रसिद्धेः न तान्यपि कंचन पत्रं सुप्रतिष्ठापयितुं ५
क्षमणि । गहिरारोप्यनाथः अमरशक्तिर्नाम नृपः न कर्तृकल्पनामात्रं चेत् तर्हि
दाक्षिणात्यः नूनं पञ्चतन्त्रकृता इति आस्थीयेत । पञ्चतन्त्रे वर्ण्यमानः ऋष्यभूको
नाम पर्वतः दक्षिणापथे स्थितः इत्येतेन अपि अतमिदं सम्यक् समर्थितं भवति ॥

(६) रचनाकालः—दीनारो नाम रोमनमुद्राविशेषः (Denarius) ग्रीमदेशमार्गेण
प्राच्यदेशान् आगतः । यस्मिन् पंचतन्त्राये परो यस्य नामोल्लेखोऽस्ति तद् आद्य-१०
पंचतन्त्रान्तर्गतम् इति विद्वस्यते* । एषं मते स्त्रीष्टसम्प्रदायप्रवर्तनाद् अर्थागमवम्,
५५० तमे स्त्रीष्टाब्दे बरजोयी (Barzoe)—महारायेन पट्टरोभापायाम् अस्य रूपान्तर-
करणत् ततः* बहुकालपूर्वमेवं य पंचतन्त्रम् इति आयाति । पट्टरोपंचतन्त्रं सम्प्रति
अनभ्यं सन्ति ५७० तमे स्त्रीष्टवर्षे पुदेन (by Bud) पुरातनसीरियाभापायाम्
यन्वृत्तं प्रभूय । तस्मात् स्त्रीष्टस्य तृतीयया द्वितीया एव वा शतके आद्यं पंच-१५
तन्त्रं प्रणीतं प्रभूय इति अनुनीयते ॥

(७) भाषा—प्राच्यं पंचतन्त्रं संस्कृतभाषानिवद्धम् आसीद् इत्यत्र प्रायः सर्वेषां
समीक्षकाणाम् ऐकमत्यं दृश्यते । यद्येषं न स्यात्, तर्हि यावदिदानीं प्राप्तानां सर्वं
शाखाप्रस्थानां समानमंशुकैरुभापायत्ययं कथम् उपपद्येत । अथ क्षत्रियराजकुमार-
शिष्याः दृढमनातनवर्माननभिना ब्राह्मणेन एतत् प्रणीतम् इति अपि अस्माकं २०
निश्चितम् । तत् कथं नु सम्भाव्यते यद् ईदृशो प्रत्यः प्राकृतभाषायां विरचितः
स्याद् इति ॥

१. तत्तत्तन्त्रातिपद्यं तु इवम्—

श्रद्धा वदः कुमारो हरिवर्धनसमा वदित्तिरिन्द्रः कुबेरन्-

पञ्चाक्षिणी सरस्वत्युदधिपुङ्गवा यामुर्ध्वी भर्तृणाः ।

तिष्ठा नवीऽवित्री धीर्दितिरवितिमुता मातरश्चविष्णवा,

वेदास्तोर्षाणि यता गगनमुमुनयः पान्तु नित्यं यहाय ॥'

२. हर्टेलमतेऽपि किंचिद् अत्र पद्यस्य महत्त्वम् अस्ति इति प्रतिभाति । तस्य तु प्रायेण
२०० तमे स्त्रीष्ट पूर्वार्धे पंचतन्त्रस्य प्रथमं बन्धु इति निश्चयीकृतम् । यत्तुस्थितौ तु
एतादृशे प्राचीनकाले यपि काचित् कथाः पुराण्याः आसन् ॥

३. अर्थात् ५५० मितस्त्रीष्टान् ॥

६४ पंचतन्त्रवर्णिताः अर्थाः

पञ्चतन्त्रे नानाविषयान् अधिकुर्यन्ति पञ्च तन्त्राणि सन्ति । प्रथमे तन्त्रे भूमिकाया अनन्तर सुहृद्भेद वर्णितः । अत्र च नजालरचनावत् कथाया कथांतर-समावेशेन परमनौहर्देन सुखम् एकत्र निवसत पिङ्गलकृतामधेयस्य सिंहस्य सखीय-कारुण्यस्य वृषभस्य च कर्तृरदमनमाभ्या चतुरश्रगान्ताभ्याम् सत्पादितस्य दीर्घदस्य ५ कथा प्रकृता । सखीयकथानंतरं तम् अनुशोचन्त पिङ्गलर चतुररचनारचनै सारर-चित्ता दनगरस्तस्य प्रधानसचिव सञ्जातः ॥

मित्रसम्प्राप्तिनामके द्वितीये तन्त्रे कपोतराजस्य चित्रग्रीवस्य, मूपवस्य हिरण्य-कस्य, रायसस्य लघुरतनकस्य, हरिणस्य चित्राङ्गस्य क्रमेण सिद्धस्य मिथः सख्यस्य कथा वर्णिता सरयवक्षेन च यथा यथा ते महाग्निं दुर्गाणि उद्वरन् तत्तमम् आकृष्या १० तम् । द्वितीयं तन्त्रं प्रथमाद् रम्यतर भाति, 'यानि कानि च मित्राणि फलं ज्ञानि शतान्यपि' इत्येतस्मिन् वाक्ये च अस्य निरुपार्थ सन्निहित इव न्दयते ॥

काकोलूकीये तृतीये तन्त्रे काकोलूकानां मिथो वैर कथा व्याजेन सन्धिविप्रद्व मार्गा व्याकृता । उलूकाय पक्षिराजपदे दीयमाने वायसराजं विप्रतिपद्यमानं सप्त शशविडालकथा आश्रित्या नीचवशोरपन्नस्य राज्ये भाविनीं भीतीं वर्णयति । तस्य १५ एतद् भिषेष्टितं नष्टा उलूकराण वैरं निर्यातयितुं निश्चिनोति । अथ वाकराजस्य चतुरस्रसि सचिव उलूकराजम् अभ्युपेत्य प्रवर्तितेन वाकराजेन निष्कासितोऽहं शरणार्थी त्वा प्रपन्नः' इति कपटोक्तिभिः मूर्खं उलूककुले सुखेन प्रवेशं प्राप्नोति । अथ एकया कथया शत्रुदले भेदोत्पादनस्य लाभो व्याख्यायते । अन्ते, अनुकूले काले आयाते उलूकानां दुर्गं काकैः अग्निमात् क्रियते । २०

लघ्वप्रणालाभिषे तुर्ये तन्त्रे मरुमर्कटयोः कथा आख्याता । पश्चिद् मरु मर्कटश्च परस्परं परममित्रे आस्ताम् । अथ तयोः मैत्रीम् असहमाना मरुस्य भार्यां हण्णापते, कस्यचित् रूपे हृदयमास चेद् अहं मुञ्जीय तदा राज्ञु स्वराग्या स्याम् इति च स्वपतिं कथयति । भार्यामरणभीतं मरुः अनिरुद्धम् अग्निं एकदा स्वमित्रं कृमिं स्वगृहे भोक्तुं निमग्नवति । यदा च मरुः कृमिं स्वगृहम् आगच्छेत् तदा तत्-२५ चेति स्वगृहं प्रति याति तदा कृमिः तत्कृपटुक्तिं विज्ञाय उक्तवान्--'आद्येषु कृमो न भवतः प्रागेव सूचितम् । नत हृदयं तु मया प्रकृतं वृत्तं परि एव रितं त्वत्कम् ।' इति । बालधी मरुः मर्कटरचने विद्वस्य तटं प्रतिनिवर्तते यत्र मर्कटः स्वहृदयम् आनयत् । तदेव मर्कटेन स्वजीवितं रक्षितम् । अथ मरुः पुनः तस्य मुख्यम् इन्द्रम् भूयोभूयस्तम् अभ्यर्थयति गृहभोजननिमग्नश्च यत्तस्मै प्रयच्छति, मर्कटस्तु तस्य यवने ३० वणम् अनर्पयन् 'नाहं रासभ यस्ते वचनं प्रतीत्य त्वया सह पुनः गन्धेयम्' इत्युक्त्वा रासभकथां आवयति ॥

अपरीक्षितकारकसङ्घवे पञ्चमे तन्त्रे अविमृश्यकारिताया दुष्फलं दर्शितम् ।

केनचिद् ब्राह्मणेन एकः नकुलः पालितोऽभूत् । एकदा सुप्रस्य स्वशिषोः रक्षाभारं
वस्मिन् निक्षिप्य स ब्राह्मणः कार्याद् बहिर्जगाम । अथ प्रतनिवृत्य यदा अलिन्द-
प्रविष्टः नकुलस्य मुखं रक्तेन दिग्धं पश्यति तदा 'आः शिषुर्मे नूनम् अनेन हतः' इति
चिन्तयित्वा सम्यग् अविचारयन् रुद्धमा तं जघान । दस्तुतस्तु नकुलेन सपम एकं
हत्वा शिषुः अरुध्यत । अथ ब्राह्मणस्य पत्नी अपि अनुरोते तस्य नापितस्य च कथां ५,
आचयति यः अविचार्यकृतेन कर्मणा स्वप्राणान् अपि जहाति ॥

प्रथमतन्त्रयं व्यपेक्ष्य अन्तिमं तंत्रद्वयम् अतीव कृशकार्यं विलोचयते । फति-
पयेषु प्राचीनपुस्तकेषु एतद् हि तंत्रद्वयं रुद्धाक्षीणकलेवरं खलु दृश्यते । तत्र हि तत्
प्रथमतंत्रत्रयस्य परिशिष्टद्वयम् इव खलु प्रतिभाति ॥

६५ पंचतन्त्रस्य शैली

(१) ह्यया मनोरमया च रीत्या राजधर्मस्य लोकव्यवहारस्य च शिक्षार्थम् एव
पञ्चतन्त्रं प्रवृत्तम् इति तावद् उरितनाद् वर्णनात् स्पष्टम् एव । अत्र वर्णितासु बुद्धि-
वर्धनीषु त्रिगोदकराषु च कथासु पात्राणि प्रायः पञ्चादयः । इह सामान्य पशुकथा-
म्वरूपं राजनयशिक्षया तथा मिश्रितं वर्तते यथा कथा स्वयं स्वरूपेण रम्या सती
वस्याश्चन आचारशिक्षायाः या राजनीति-शिक्षायाः या भूशानुरूपं निदर्शनं १५
सम्यगते । तथाहि प्रथमतः तंत्रस्य प्रथमायां कथायाम् 'अन्येषां कार्ये हस्तक्षेपोऽनुचितः'
इत्यर्थं निर्द्वायितुं तस्य वानरस्य वृत्तं वर्णितं यः कुरुचेन कृत्यमानस्य फलरुद्धपस्य
अन्तराले प्रवेशितां फाण्डफणाम् उद्दिधीर्षन् पञ्चत्वं गतः । प्रथमस्यैव तन्त्रस्य एक-
विध्यां कथायां मङ्गाभारतप्रसिद्धा शठं प्रति शाठ्यमाचरेद् इति लोकोक्तिः दृष्टान्विता ।
तथाहि, परदेशं गच्छन् वदितुं पुनः आयमीं स्वतुषां कस्यचित् स्वमित्रस्य २०
दण्डजः अभ्यर्थं रथापर्यति । परदेशात् प्रतिनिवृत्य तेन तां तुषां प्रत्यर्पयितुं प्रार्थितः

१. प्रत्येकतन्त्रपरिणामं व्यञ्जयितुं १६०२ तमे ख्रीष्टाब्दे निर्णयसागरमुद्रणालये
द्वितीयां पक्षताश्रितं पञ्चानां तन्त्राणां प्रत्येकं पृष्ठ-पक्ष-वशा संख्याः अधोऽवतार्यन्ते ।

	पृष्ठ संख्या	पक्ष संख्या	कथा संख्या
भूमिका	३	१०	सूच्यम्
प्रथमतन्त्रम्	६२	४६१	२२
द्वितीयतन्त्रम्	३६	१६६	६
तृतीयतन्त्रम्	४६	२५४	१६
चतुर्थतन्त्रम्	२६	८०	११
पञ्चमतन्त्रम्	३०	६८	१४

२. आसौ कथाना मुहुरमुद्देश्यं व्यवहार्यराज्यधर्मस्यैव ज्ञासनं आचारस्य तु गीणम् ।
अतः व्यवहारचतुर्थशिक्षापरः अपि कश्चित् कथाः दृश्यन्ते । प्रथमतन्त्रस्य चतुरजम्बुकयोः
कथया च एतद् व्यवहारचतुर्थं सम्यक् निदर्शितम् ॥

लोभपरीतना प्रचीं परिहृ 'सा तु सखे आयुभि हन्त स्वादिना' इति प्रत्यनरीत् ।
 अथ कृताज्ञमपि तु न स्वामी व्याजन एकेन तस्य धूर्तस्य बालसुखम् आत्मना सह
 मामाद् बहिर्नीत्या 'त्यावृत्त च 'रुन इयेनेन ते सुनि अपन व' इति तम् उक्तवान् ।
 गत्यतरभावाद् धूर्तं वणिक् तुला प्रत्यर्प्य सुत पुनरप्यवान् । प्रथमतः प्रत्यर्प्य
 कथाया 'मत्तेमान् रिपु वर न तु मूर्खमित्रम्' इति शिष्टा मह्यतुम् एष्टस्य मूर्खभक्तः ५
 सेवकस्य वृत्तान्त आख्यात य उपनिगती न वक्ता हन्तु पावितेन सङ्गेन वृत्तम्
 कवचम् । मत्तेमान् रिपु शत्रुभूतेषु नोरै न क्षणाना प्रायश्चा कृता । पथम्पदपि
 उक्तम् ॥

(२) पद्यत प्रकृति कथप्रकृति निपुणराजनीतिज्ञस्य सिद्धहस्त वर्यगकारस्य च
 गुणानाम् एक्य अस्माधारस्य मन्त्रिधान दृश्यते । असौ हि कश्चित् २ सारसम्भूया १०
 ग्रामे आत्मविस्तृत इव अरतोक्त्यते । 'ग्रेट शार्ट स्टोरीज् आव दि वर्ल्ड'
 (Great Short Stories of the World)-नामके कथासङ्ग्रहे एतत्कथानामपि
 समावेश भ्याने खन् ॥

(३) पार्थिवः प्रत्यक्षप्रसाददृष्टाना पद्याना प्रयोग अस्य शैल्या द्विः यो
 विशेष । तथाहि, सिंह जम्बुक प्रवोति— १५

'न गो प्रदान न मदीप्रदान,

न चान्नदान हि त मा प्रधानम् ।

यथा यत्तीह बुद्धः प्र न ,

सर्वप्रदानेऽभयप्रदानम् ॥' इति (१०३१३)

अर्धपा दशाना सौ हर्मगुरेन ५५० ॥ उक्तमेव यथासु दर्शय अतिर
 रिच्यतेतस्मात् । सर्वान्नि इमानि पद्यानि तस्यैव कृति इत तु तावत् निश्चयेन प्राप्नुम्
 अशक्यम् । अनि नाम गरा भुविष्ठानि तेन प्राचीनतरेभ्य धर्मधर्मयो पा प्राप्ता
 निपुणै वर्यभि कृतेभ्य प्रधातरभ्या या सहृदयैराणि स्तु । यद्यपि तथापि तेषा
 सङ्ग्रह्यतापि तस्य सूक्ष्मविशेषप्राशस्त्य स्पष्ट ॥

(४) प्रत्यक्षकथानामधेय पद्य प्रतीयते यत्र च कथात निस्मरती शिक्षा प्रधात २५
 पात्राणा नामानि च तद्वत्त्व अभयम् अपि उपयुक्तम् इति च पद्यतन्त्रेण अगरी
 विशेष । यथा,

'बुद्धि यंय बलं तस्य विदुर्मेष्टु दुनो वलम् ।

१ सूतोमत प्रथम ब्राह्मणे सुश्रवणात्तरिण्योक्तानां च सङ्केत पद्यप्रधानं इति
 भारताद (१०,१ तथा ५,६५) सूत्रो इति प्रतीयते । महाभारते हि 'यथा वारं' विना-
 काले प्राच्य जम्बोपदि निष्कृत सङ्ग्रह्यता तथा बोर्यं यद्य रात्रौ आरभ्य पाण्डवा
 आरभ्या' इति पराजितवीर्येभ्य दीपदान पराधन क्षुपत । अथ 'विद्याया उक्तु उक्त्या'
 इति तात्पर्यं तु विस्मृतम् इव सङ्ग्रह्यता ॥

वने सिंहो मदीन्मत्त शराणेन निपातित ।^१ इत्यत्र,

‘अर्थस्योपाज्जनं कृत्वा नैव भोग समश्नुते ।

अरण्य महदासाद्य मूढ सोमिलसो यथा ।’ इत्यत्र च ॥

(४) कतिचिच्च पद्यानि पचनन्त्रे वर्णनराणि अपि लभ्यन्ते । यथा,

‘वातवृष्टिनिधूतस्य शृगयूयम्य घातत ।

प्रणततोऽनुगमिष्यामि क’ तन्मे भविष्यति । इति ॥

५

परतन्त्रकर्तुं एव कृति इमानि पद्यानि इत्यत्र तु न कोऽपि सन्देह । अत्रा
यासेनैव इमानि पचतन्त्रे समावेशम् आगतानि इति ज्ञायते, अन्यथा अप्रमाद
शब्देनैव प्रस्तुत्यनं कुर्वन् प्रथकार कथं तु इमानि अत्र समावेशयिष्यत् (पद्यानि
तु त्रेत्रलम् अं पदेशानि वा स्थायीरपेक्षप्रदायीनि-य। एतन्नु दृश्यते^२) । १०

(८) भाषा पचतन्त्रस्य प्रायशः प्राञ्जला, शुद्धा, प्रसन्ना च । यद्येव नाभविष्यत्
क’ तर्हि तरुगुराजकृमारणा नोनीं दिनपन यन् कत्रां स्वयं प्रदर्शितं प्रन्योद्देश्य तद्
असेत्स्यत् । अत्र सु अत्र अनुष्टुप् प्राधान्यं बिलोक्यते तत्र च रामायणमहामारत-
स्मृतीनां शैलीम् अनुमरता प्रथकारेण ढर्धसमामा किञ्चिद्वचनैव वर्जिता । यथा,

‘आपत्काले तु सम्प्राप्ते यन्मित्र मित्रमेव तत् ।

१५

वृद्धिराले तु सम्प्राप्ते दुर्जनोऽपि सुहृद् भवेत् ॥ (२, ११८)

एवमेव हि सिध्दात् कायाणि न मनोरथैः ।

न हि मिहस्य सुप्तस्य प्रविशन्ति मुक्ते मृगा ॥ (३, ३८)

किं तथा त्रियते घेरा यान सूने न दुग्धदा ।

कोऽर्थे पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान् ॥’ इति (भूमिका, ७) २०

अति मरलत्वादेव ईदृशानि पद्यानि प्रारम्भच्छात्राणां पाठ्यपुस्तकेषु प्राय
मङ्गदीप्तानि ॥

कश्चित् तु दुष्करेषु छन्दसु दीर्घसमप्रयोगोऽपि नष्टिपथम् अवतरति ।

यथा,

भिक्षिं प्रार्थयता लनेन त्रिदुगा तेजो निगृहय स्वर्क,

२५

सन्त्रोत्माद्वताऽपि दैवविधिषु स्वैर्यं प्रकायं क्रमात् ।

त्रेवेन्द्र-त्रिण्डिरान्तकसमेरुप्यन्विता भ्रष्टाभिः,

किं किञ्चित् सुचिरत्रिदण्डमयहन्त्रीमान् न धर्मात्मन ।’ (३, २०३) इत्यत्र ॥

तदनुभारकालमयानां कान्यानां शैल्या सह तोलनेन तु एषा दीर्घसमासरचना
ऽपि सत्त्वैव प्रतिभाति । यद्यप्येषा पद्यं यत्र नृपसचिवयोः सम्बन्धं वर्णितं मुद्रा १०
राक्षसे अपि प्राप्यते—

१ यस्तु वनकराणि पद्यानि जातकमावाप्तुं चतुष्टयैव च बाह्व्येन सम्पद्यते, तत्र हि
रचयिता कदा यद्यप्योक्तान्यैः यदेकञ्च निबध्नाति ॥

‘अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च
विष्टभ्य पादाबुपतिष्ठते श्रीः ।

सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य
तयो द्वयोरेकतरं जहाति ॥’

गद्यं तु अस्य न कथंचिदपि तथा कठिनं यथा दण्डिनः माणस्य वा; वस्तु-
तस्तु एतद् जातक-चम्पूग्रन्थानां गद्याद् अपि सरलम् । अत्र ‘क’-प्रभृतिभूतप्रत्ययानां
बहुलः प्रयोगः दृश्यते । भूतकालार्थं प्रायः कृत्ययसिद्धः ऐतिहासिककर्तमानकालिक-
प्रत्ययनिष्पन्नो वा शब्दः प्रयुक्तः । कर्तरिप्रयोगापेक्षया च कर्मणिप्रयोगस्य आविष्यम्
अवलोक्यते । वस्तुतः कृतानामेव प्रयोगोऽधिकतरोऽत्र न तु तिङन्तानाम् ॥

६६ तन्त्राख्यायिका

पञ्चतन्त्रस्यैव रत्नरूपविशेषः तन्त्राख्यायिकानाम्ना व्यवह्रियते । शारदा-
लिप्यां लिखितम् अस्याः अद्यावधि एकमेव पुस्तकं कश्मीरदेशे प्राप्तम् । वर्तमान
स्रीष्टरानकस्य मुखे अन्वेषणस्य हर्टलमहाशयस्य हस्तं गता एषा । तन्मतेन अस्याः
शाखाद्वयं धर्त्तन् । एका तेन ‘अ’ संज्ञया व्यवहृता अपरा च ‘ब-’ संज्ञया । अपि च
तस्य मते ‘अ’ संज्ञिता शाखा अधिकमौलिकी, ऐजर्टनस्य मते तु ‘ब’ संज्ञिता ॥ १५

हर्टलस्य तन्त्राख्यायिकायां अतिमहती आस्था दृश्यते । परं तादृशीम्
आस्थाम् अवप्नताम् अपि आलोचकानां मतेन तन्त्राख्यायिकायाम् आद्यपंचतन्त्रस्य
यायान् मौलिकोऽंशः सुरजितमितिष्ठति न तानान् एकस्मिन् अपि पंचतन्त्रस्य रूपान्तरे ।
पंचतन्त्रस्य विविधानि रूपान्तराणि वस्तु विवर्धनप्रसारणयोः हेतोः मूलपंचतन्त्राद्
यथा भिद्यन्ते न तथा वस्तु निस्सारण परिवर्तनयोः हेतोः । प्रक्षिप्तासु कथासु नील-२०
शृंगालस्य (१,८), चतुरज्ज्वलस्य (१,१३), तन्तुवायस्य सोमिलकस्य (२,४), कुटिल-
कुट्टिन्याः (३,५), नृपशिष्येः (३,७), बृद्धहंसस्य (३,११), लघुन चीरस्य (४,१), चीर-
वेपथारिणश्च कथाः अत्र बल्लेगम् अर्हन्ति । आसां कासुचिद् कुटिलकारस्य पहल-
प्रयोगदर्शनात् तासां प्रतिपत्त्यं स्पष्टम् । कदा नु एषा तन्त्राख्यायिका निर्मिताऽभूद् इति
प्रश्नस्तु यथादन् प्रतिपत्तुम् अशक्यः ॥ २५

६७ ‘सरलग्न्यः’ (The Textus Simplicior)

अत्र हि ग्रन्थे वस्तुयोजनिकानामे प्रतिपाद्यार्थं च मदत् परिपतनं रिहितं
विलोक्यते । इह पञ्च अपि तन्त्राणि प्रायः मगान परिमाणानि पृष्ठानि, तृतीय-
तन्त्रस्य कियत्तः कथाद्वयं चतुर्थे तन्त्रे सन्निवेशिताः सन्ति । सर्वेषु यथ च तन्त्रेषु

१. हर्टलमतेन वेद्यतं तन्त्राख्यायिकायाम् एष मूलपंचतन्त्रचतुः ता भाषा उपलभ्यते या
शक्यः न च शक्षिप्ता न च अभिज्ञायाय परिवर्तिता । अग्येषां मते तु पंचतन्त्रस्य कतिपयेषु
रूपान्तरेषु अपि एतादृशी भाषा अवलोक्यते ॥

प्रक्षेपः कृतो लभ्यते । तृतीयचतुर्थपञ्चमानां तन्त्राणां कथावस्तुषु तत्र तत्र परिवृत्तिः
अस्ति कृता । यथा; पञ्चमे तन्त्रे नापितकथा प्रधानायते, नकुलकथा च तत्र प्रतिष्ठा-
ऽस्ति । कतिपयास्तु आसु अभिनवास्तु कथास्तु ललिताः खलु सन्ति । तथाहि आत्मनः
विष्णुत्वं ख्यापयतः कस्यचित् तुज्ञवायस्य ययानद् रूपं देवैः सह आत्मसम्बन्धं
प्रख्याप्य दृश्यतः नृपविशेषस्य बालिशकर्मणा एव विव्रियते । यदा च नृपोऽसौ ५
सीमासन्नजनपदाधिपतिभिः नृपतिभिः सह सङ्ग्रामम् इत्याप्य स्वयं पश्यन्मानो
भवति तदा स्वयशः रक्षिष्यन् भगवान् विष्णुः वैकुण्ठाद् अवतीर्य तम् अयति ॥

अस्य पाठाः तन्त्राख्याधिकापाठैः सह अधिकतरं साम्यं भवन्ति । आद्यपञ्च-
तन्त्रस्य श्लोकानां प्रायः तृतीयोऽंशः अत्र सूरचितः । अत्र च वैदिकधर्ममन्त्रदायेषु
प्रसिद्धानां मुनीनां नामानि अनुपलभ्य पाठकः जैनमुनीनां नामानि पश्यति । १०
दिगम्बर-तन्त्र-क्षेत्र-धर्मदेशानां-प्रभृतीनां जैनसाहित्यप्रसिद्धानां पद्यानां प्रयोगा-
न्व जैनविशेषकटङ्कोऽयं ग्रन्थः इति अनुमीयते । शैली तु अस्य रम्या प्रौढा च ॥

इह माघाद् रुद्रभट्टाख्य पद्यानाम् उद्धृतत्वात् (११६६ स्त्रीष्टसन्त्रसरमवात्)
पूर्णभट्टाख्य नूनम्, अस्य प्राचीनत्वात् प्रायः ११०० स्त्रीष्टाब्दात्सन्नकालप्रसूतोऽयम् इति
साधारणतः सम्भाव्यते ॥ १५

६८ पूर्णभट्टरचितः ग्रन्थः (पञ्चाख्यानकम्)

पञ्चाख्यानकनाम्ना प्रथितं गद्यः पूर्णभट्टरचितः ग्रन्थः अंशतः तन्त्राख्यायि-
काम् अंशतः 'सरलग्रन्थस्य' पूर्वांशशीर्षभूतं कञ्चन ग्रन्थम् अंशतश्च कदाचित् कञ्चन
अचार्यि प्रकाशम् अनागतं ग्रन्थम्, उपजीव्य ये प्रणीतोऽभूत् । इह 'यूनान्धुनाः
याः प्रचरिष्यतिः अभिनवाः कथाः, नूनं तामां कतिपयाः रम्याः सन्ति । तथाहि हारि-२०
य गज्जु प्रकारेण एकस्यां कथाया (१,६) पशुमनुष्ययोः कृतज्ञताकृतज्ञत्वकृतं वारत-
म्यं श्लोदितम् । अस्य अध्ययनात् 'दिम्वि गभीरं नीतिशारत्ताह्नं ग्रन्थकारेण
अग्राहितं दृश्यामीद्' इति मतिक्रदेति । शैली अस्य सरला, प्रसादगुणसम्पन्ना, शो-
भना च । सोमाख्यस्य कस्यचिद् भन्निर्णयः प्रमादस्य काम्यया पूर्णभट्टेण ११६६ तमे
स्त्रीष्टाब्दे ग्रन्थोऽयं लिखितः ॥ २५

६९ दक्षिणापर्यायं पञ्चतन्त्रम् ।

दक्षिणापर्याये प्रचारं गतस्य पञ्चतन्त्रस्य पञ्चशाखाः लभ्यन्ते । यदेव मूलं नेपा-
लीयस्य पञ्चतन्त्रस्य च हितावदेरास्य च तदेव आमा गान्धानाम् । वस्तुनः दक्षिणा-
पर्याये पञ्चतन्त्रे अस्मिन् यावान् भाषिकपवन-त्रांशः । नागम् न च 'सरलग्रन्थे' न च
पूर्णभट्टीये पञ्चाख्यानके । ऐतर्त्तनमतं आराध्य पञ्चतन्त्रस्य पञ्चभागस्य द्वौ तृतीयो-३०
शौ गद्यमगम्य च अथर्वतुर्थांशाः गज्जु 'त्रय' सूरचित्वाः । आसु पञ्चसु शाखासु एकै

उभयद्विधाऽस्ति यत्र परणवतिः कथाः अधीयन्ते, अन्याश्चतस्रः आद्यपंचतंत्रस्य
अमहत्त्वात्तरदानि कथावस्तुभागान् बहुशः अविभ्रत्यः प्रायेण सङ्क्षिप्ताः एव ।
नेपालीये इव इदं दक्षिणापथीये पंचतन्त्रेऽपि कालिदामस्य पद्यम् एकम् उद्धृतं दृश्यते,
तस्मात् कालिदासोत्तरं प्रादुर्भूतोऽयं ग्रन्थः इति कलरयितुं शक्यम् । काः काः कथाः
अत्र प्रक्षिप्ताः इति विज्ञासायां तु गोपिकायाः (१, ७२), एता उदाहार्याः ॥ ५

७० नैपालं पञ्चतन्त्रम्

नैपालस्य पञ्चतन्त्रस्य तावद् अनेकानि हस्ताङ्कितपुस्तकानि अद्यावधि हस्त
गतानि । एषाम् एकस्मिन् पद्यभागमात्रम्^१ इनरेपु तु संस्कृतलिप्यां वा नेपालीलिप्यां वा
पद्यभागेन संहितः गद्यभागोऽपि लभ्यते । इह प्रथमद्वितीयतन्त्रयोः प्रसिद्धः क्रमः
व्यत्यस्य नोतोऽस्ति । अस्य रचयित्रा आद्यं पञ्चतन्त्रं, हितोरदेशस्य अपि उपजी-^{१०}
व्यम्, अवश्यम् अनुशीलितम् इति विश्वस्यते । अत्र कालिदासात् पद्यस्य एकस्य
उद्धरणान् कालिदासाद् अर्वाचीनम् अद् इति धारणां विहाय नाभ्यत् निर्माप अस्य
अर्थान्निर्माणकालम् आकलयितुं शक्यम् ॥

७१ हितोपदेशः

पंचतन्त्रस्य रूपांतरविशेषस्य हितोपदेशस्य प्राधान्येन प्रचारः यक्षेऽप्य ११५
वस्तुतः तत्र पंचतन्त्रस्य सधरूपान्तराणि प्रचाराऽऽसनात् प्रभृदय अनेन रचयाम्
एकच्छत्रम् आसनम् अधिष्ठीयते । एष महाराजधवलचन्द्रस्य^२ कुमाक्षितेन फेन-
चिन्मारायणाभिधेन परिहृतेन निष्पादित आसीत् । अत्र ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणं
धूर्जटेः, चन्द्रार्धचूडामण्येः (१, १७८), चन्द्रमौलेश्च स्तुतिदर्शनात् शेषः एतन् नारायणः
अभवद् इति आयाति । ग्रन्थोद्देशं कीर्तयता ग्रन्थकारेण स्वयम् शक्तं यद् बालबुद्धि-^{२०}
गम्याभिः सरलरुचिरकथाभिः पाठकानां संस्कृतभाषाविशेष विधातुं यारुचातुर्यं
रचयितुं नीतिविज्ञां च वेदयितुम् एष ग्रन्थः सङ्गृहीतः इति । तन्मतेन सधं हितो-
पदेशस्य आभ्यां पद्याभ्यां स्वप्नम्—

‘श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाठ्यं संस्तुतोक्तिषु ।

याचां सर्वत्र वैचित्र्यं नीतिविज्ञां ददाति च ॥’ (प्रस्ताविका, ८) २५

१. अत्र गद्यरूपतन्त्रम् अप्येकं दृश्यते । तच्च प्रभारात् तत्र पद्यम् असम्मत इति अवधार्यते ॥

२. तथाहि पठ्यते हितोपदेशे पद्यमिवम्—

‘भीमान् चयमचन्द्रोऽतो भीमान्माण्डलिको रिपून् ।

मनाज्यं संपहं यत्नास्तेष्वयित्वा प्रचारितः ॥’ (५, १३६)

३. इत्यतो इमोकोऽयम्—

‘याचां स्वर्णाचमोऽयं इव बहूनतमो यय रपुतिङ्गः ।

तापभारापण्णेन प्रचरतु रचितः सङ्ग्रहोऽयं कथानाम् ॥’ (५, १३८)

‘यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् ।

कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते ॥’ (प्रस्ताविका, ८)

प्रस्ताविकायां नवमपद्ये रचयित्रा स्वयं स्वीकृतं यत् पंचतन्त्रं ग्रन्थान्तरं चैकम् उपादाय एव अस्य ग्रन्थस्य सङ्ग्रहोऽजनि इति । किन्नामवेयं ग्रन्थान्तरं चेदम् ? इति प्रतिपन्नं तावन्न मुक्तम् यतः पंचतन्त्रापेक्षया सप्तदश नवाः कथाः इह सङ्गृह्यंहीताः, तस्मात् किमपि पशुपक्षिकयामयेन तेन ‘ग्रन्थान्तरेण’ भवितव्यम् इति तावत् प्रतिभाति । नारायणपण्डितेन अत्र वर्धितासु सप्तदशासु कथासु द्वे केवले आचार-शिक्षापदे, शेषासु पञ्चदशासु सप्त पशुपक्षिकथाः, पञ्च प्रणयिवृत्तान्तवर्णनपराः, तिस्रश्च साधारणजनमनोरञ्जनकर्यः अप्सरः प्रभृतिकथाः सन्ति इत्यतः सिध्यति यद् आचारशिक्षा अस्य ग्रन्थस्य मुख्यम् उद्देश्यम् नैवास्ति इति, उद्देश्यविषये नारायण-१० पण्डितेन मूलपञ्चतन्त्रकारस्यैव पदाङ्काः अनुसृताः इति च । यस्यां च मुनिना मूपिकः प्रथमं मार्जारः ततः कुबुरः, ततः व्याघ्रश्च कृतः, अथ यदा व्याघ्रीकृतः मूपिकः तं मुनिम् एव हन्तुम् उद्यतः तदा तेन ‘पुनर्मूपिको भव’ इत्युक्त्वा पुनः मूपिकः कृतः, सा मुनिमूपिककथा महाभावाद् गृहीता भाति । चतुरमतिस्त्रीकथा या अत्र (२, ६) पठ्यते सा शुक्रसप्तत्याम् अपि पठ्यते; अपि च, इहत्या धीरवरकथा १५ वैतालपञ्चविंशतिकायाम् अपि अधीयते । नीतिशास्त्रेषु अस्य महान् आधारः कामन्दकीयं नीतिसारं खलु अस्ति ॥

कालः—(१) हितोपदेशस्य नेपालप्रान्ते हस्ताङ्कितपुस्तके तदङ्कनकालः १३७३ ख्री. लभ्यते, तत् ततः प्राचीनेन अनेन भवितव्यम् ।

(२) भाषात् कामन्दकीनीतिसाराच्च बहुतरार्थज्ञातोपादानात् ताभ्याम् अर्वाची-२० नेन च अनेन भाव्यम् ।

(३) अत्र ‘महारकार’-शब्दप्रयोगदर्शनाद् ६०० तमात् स्त्रीष्टाब्दाद् अर्वाची-नोऽयमिति विभाव्यते ॥

(४) अत्र लभ्या कथा एका शुक्रसप्तती अपरा च वैतालपञ्चविंशतिकायाम् अयाप्यते इत्येतत् तु अस्य कालावधारणे न किञ्चिद् उपकारकं भवति । ५५

वर्ण्यचतुस्वरूपाः ।

इह मित्र लाभ-सुहृद्भेद-विप्रद-सन्धि नामानः चत्वारः सङ्ग्रहाः सन्ति । आद्यपंचतन्त्रस्य प्रथमद्वितीयतन्त्रे अत्र क्रमेण द्वितीयप्रयमे कृते । पंचतन्त्रस्य चतुर्थं तन्त्रं परित्यज्य तृतीयचतुर्थतन्त्रे यथाक्रमं विप्रदसन्धिनामकयोः सङ्ग्रहयोः अभिनववर्णना नीते । सन्धिनामके सङ्ग्रहे नूतना एका कथा योजिता पंचतन्त्रस्य च ३० प्रथमद्वितीयतन्त्राभ्यां कतिपयानि कथान्तराणि दृष्टव्यं इह घृतानि । तदेवं संयोजन-प्रयोजन-उपयस्यैः शिल्पिते हितोपदेशे पंचतन्त्रस्य पद्यभागस्य प्रायेण तृतीयोऽंशः पद्यभागस्य च द्वौ पंचमांशौ सम्पद्यते ॥

शैली—चालानां संस्कृतस्य नीतिविद्यायाश्च शिक्षायै हितोपदेशः निबद्धः, तस्माद् यथोद्देश्यं भाषां अस्य सारला स्वच्छा रुचिरा च । दीर्घसमासकिलप्ररचनयोः प्रयोगः यदि क्वचिद् विलोक्यते तर्हि उद्धृतेषु पद्येषु एव । पांचतन्त्रिकीं पद्धतिम् अनुसरता अस्य रचयित्राऽपि तिङन्तस्थाने ऽऽयाः कृदन्ताः एव प्रयोगाः प्रयुक्ताः । एतदुक्तुः कृतित्वेन प्रतीयमानेभ्यः कतिपयेभ्यः पद्येभ्यः तस्य सुकवित्वं स्पृष्टी भवति । न केवलं वङ्गेषु एव प्रत्युत भारते सर्वत्र हितोपदेशस्य सुप्रचरितत्वाद् यज्ञाली-हिन्दी प्रभृतिषु नानाधुनिकभारतीयभाषासु अस्य अनुवादाः अजायन्त । अधोऽवतार्यमाणैः गद्यपद्यैः अस्य भाषासारस्य स्पष्टम्—

‘तद् भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयामि । राजपुत्रैस्तु
‘कंध्यताम् । विष्णुशर्मोवाच श्रुयतां सम्प्रति मित्रलाम्, यस्यायमाद्यः श्लोकः ॥’ १०

माता शत्रुः पिता दैरी येन बालो न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वको यथा ॥’ (प्रस्ताविका, २५)

‘यथा ह्येषेन चक्रेण न रथस्य गति भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना दैर्घ्यं न सिध्यति ॥’ (प्रस्ताविका, २०)

७२ बृहत्कथान्तर्गतं पञ्चतन्त्रम् अथवा

उत्तरपश्चिमीयं पञ्चतन्त्रम्

बृहत्कथान्तर्गतां कथासरितसागरे च पञ्चतन्त्रस्य यद् रूपम् उल्लिख्यते तद् मौलिक्या बृहत्कथायाम् अस्थिर । कदाचिद् भूरिचिरेण सम्भरत-कश्मीरेषु अङ्गो-पचयं प्राप । रूपान्तरेषु स्थिता भूमिका प्रथमतन्त्रस्य तृतीया कथा च अत्र नोप-लभ्यते । प्रत्येकतन्त्रद्वयस्य सन्धौ बाह्यकथावस्तुनः प्रक्षेपं विधाय अस्य पञ्चाऽपि २० तन्त्राणि अन्योन्यस्मात् पृथक् कृतानि इव आभान्ति । चेमेन्द्रकृती अस्य अतिमद्भूते-पात् सोमदेवकृती च अस्य कासांषिद् मौलिककथानाम् अति अभावाद् एतद्व्यवार्थ-पाठशरीरं दुरन्धारम् ॥

७३ पञ्चतन्त्रकथानां पञ्चवीरूपान्तरं, पश्चिमदिग्गयात्रा च

खोस्री अनौशर्वान् (५३१-५७६ ए.सी.) राज्यकाले चैद्यराजार्जुनीप्रयासेन २५ पञ्चतन्त्रं पञ्चवीरूपायां कटम्-दमनकंतिनाम्ना रूपान्तरितं बभूव । अस्य स्वरूपेण भृशं तन्त्राख्यायिकास्वरूपानुद्धारिणा भवितव्यम् इति आस्थीयते । हन्त अचिरात् पञ्चवीरूपां पञ्चतन्त्रम् प्रणष्टम् अभूत् । रूपान्तरं तु अस्य ५७० तमे वीष्टाच्छेदे ‘बूद्’ प्रयत्नात् पुरातन्यां सीरियादेशभाषायां निष्पन्नं यस्य केवलम् एकम् यपूर्णं हस्तलिखितं पुस्तकम् अत्र प्राप्तं वर्तते । एतत् तु पुन ७५० तमे ख्रीष्टशयने अन्दलः-इन्दुल-३०

मीरुफकानाम्ना त्रिदुपा कवील ३ दिग्ग इतिनाम्ना अरबभाषायारूपान्तरितम् । एतद् अरबभाषापञ्चतन्त्रम् एव शेषाशेषपदिचमदेशभाषापञ्चतन्त्राणां मूलम् इति हेतुना अस्य गौरव मङ्गलम् । प्रायः दशमे वा एतद्गो राखोटशतके तदानीन्तन्यां सीरिया-भाषायाम् १०५१ तमे ख्रीष्टाब्दे स्पेनदेशभाषायाम् इदम् अनूदितं भूम् । एतयो अनुवादयो भूय काचित् प्रसूति न विज्ञायते । १०८० तमस्य ख्रीष्टवर्षस्य आसन्ने ५ काले अरबभाषापञ्चतन्त्रस्य यद् रूपान्तरं धीरुभाषानिरुद्धं भूम् तस्माद् इटली-भाषामयस्य (१५८३ तमे ख्रीष्टाब्दे गिउलिओनूति नामकेन पुत्रेण वर्यादितस्य), जर्मनभाषामयस्य, द्वयो लैटिन भाषामययो त्रिविधस्त्रीनिक भाषामयाना च पञ्चतन्त्राणाम् उत्पत्तिरभवत् । अनेकप्रसूतिमत्त्वाद् हिन्दीभाषामयस्य पञ्चतन्त्रस्य महत्त्व एवजनकाद् अरबभाषामयस्य पञ्चतन्त्रस्य महत्त्वाद् १० अपि ऋकृत्यते । ११०० तमे ख्रीष्टवर्षस्यरे रविजोर्दलेन अरबभाषात हिन्दीभाषाया योऽनुवादः कृतः तस्य पुन अनुवादः १२६३ तमस्य १२७८ तमस्य च ख्रीष्टवर्षस्य अन्तराले फाब्रिआ रास्त्रयेन जोर्दनेन लैटिनभाषायाम् अनूदितः । एव हि प्रायः १४८० तमे ख्रीष्टाब्दे द्वि मुद्रितोऽभूत् । १४८३ तमे ख्रीष्टाब्दे ऐन्थानियस-वान् फार- (Anthonius von Ploer) नामा १५ पदिचजर्मन इम पुन जर्मनभाषया अनुवादः । तत प्रभृति अयं बहुधा मुद्रितोऽस्ति । जर्मनसाहित्यस्य अनेन भूय प्रभावितत्वाद्, डेनमार्क-दिविविधदेशभाषासु च जातानाम् नानानुवादानाम् आधारेणाद् इदम् अरि रूपांतरं नूनं मानास्यदम् । अस्त्येव अनुवादा आइसलैण्ड डेनमार्के हालैण्ड स्पेनदेशभाषासु जाता । १४६३ तमे ख्रीष्टाब्दे जातस्य स्पेनदेशभाषानुवादस्य पुन अनुवादः १५४६ तमे ख्रीष्टाब्दे २० इटलीभाषायाम् अभूत्, स च १५२६ तमे ख्रीष्टाब्दे फ्रेंचभाषायारूपान्तरं जगाम ॥

लैटिनभाषानुवादस्य ए पेफ डोनिछत भाषान्तरान्यवदित इदं ल्यनभाषानुवादः १५४५ तमे ख्रीष्टाब्दे वीनिमनगरे द्वाभ्या भागाभ्या प्रकाशितोऽभूत् । अनयो प्रथमभागः सरटाममनार्थं १५७० तमे ख्रीष्टाब्दे आगमभाषया अनूदितवान् ॥

११०० शतकस्य पूर्वार्धे अतुल मञ्जाली नञ्जल अरबभाषानुवादा पार २५ सीरुभाषया परिवर्तयामास । एत पारसीभाषानुवादा १४६४ तम ख्रीष्टवर्षे निरूपा हुसेन उजारे सुदेलीनाम्ना ग्रन्थेन पारसीरुभाषायाम् एव रूपान्तरयामास । गेण्डो-दाशनादयः प्रथमपादे अजी उजारे सुदेली तुम्भाषया निरनय । नानुरुभाषायो न्वारे सुदेली च फ्रेंचभाषायां कृत्वा पुन हालैण्ड व्हेरी-सर्गनी मलकादशभाषाभूमिन् प्रवहत ॥

३०

आमा पञ्चतन्त्रकथानां महत्त्वशाली उपयोग यथा ला फांटेन (La Fontaine) महाशयेन कृतं न तथा तेनचिद् अपरेण । स्वकथाशुद्धिद्वयमष्टप्रदस्य द्वितीये

मुद्रणावसरे (१३७८८.) तेन स्वयं स्वीक्रियते यत् प्रत्यप्रकथासामप्रथाः (सप्तमाद्
अध्यायाद् आरभ्य एकादशाध्यायपर्यन्तं निवेशितायाः) श्रूयान् भागः मया पिल्पे-
नाम्नः^१ भारतीयमुनेः ग्रन्थाद् गृहीतः इति । अथ विद्यायिनां पंचतन्त्रस्य परिचम-
दिग्यान्नावृत्तान्तस्य कृतिनिबोधः स्यादिति त्रिचार्ये अग्रे तस्य चित्रमेकमारोप्यते ॥

१. विद्यापतिशब्दस्य, अपभ्रंशः क्षत्तु पिल्पे ॥

पञ्चतन्त्रकथानां पश्चिम दिग्गोत्राभिधानम् आलेख्यम्
पञ्चतन्त्रम्

तन्त्राख्यायिका

धारखोवीकृतं स्मरति प्रणष्टं पद्मीरूपान्तरम् (५३१-५७६)

अद्वयः कृतं अरक्षभायरूपान्तरम् (७५०)

युद्धकृतं पुरातनसीरियाभायरूपान्तरम् (५७०)

मध्ययुगीयसीरियाभायानुवादः (१०६०-११००) पुरातनस्पेनभायानुवादः (१२५१) मीकभायामयम् रूपान्तरम् (१०८०) रंगनिजोईलकृतः नसखः कृतं पारसीकभाया-
दिग्र भायानुवादः (११००) रूपान्तरम् (प्रायेण ११३०)

रैक्यनानुवादः (१५८३) लैटिनानुवादः (१२६३-७८) स्लोवेनिकभायानुवादः (१४८०) हमे सुद्रितः (१४८५) कापुआवास्तव्येन जोहो न कृतः हुसेन कृतम् उद्योरे सुहेली-
नामकं रूपान्तरम्

प. टोनिष्ठः रैक्यनानुवादः (१५५२) ऐथ्यान्यसवाम् फारकृतः जर्मनानुवादः (१४८३) अलोकृतं तुर्कभायामय (१६१३) प्राच्यभायासु
रूपान्तराणि

सरटामस्तनार्थकृतः आंगला-डेनभाकभायामयम् आईसलैड दचभायामयम् स्पेनभायामयम् (१४६३) फ्र. चभायामयम्

नयादः (१५७०)

इटलीभायामयम् जर्मनभाया- तुर्कभाया- हंगरीभाया- मल्लाभाया-
(१५४६) मयम् मयम् मयम् मयम्
फ्रांस भायामयम्
(१५५६)

(ए) धर्म भावनाजन्यत्ववादः— (घ) रागापहरणविधे (Rāgeway)

-प्रतेन मृतविवृन् प्रतिश्रद्धा सर्ववर्माणां मूलं पश्यसि । न केवलं भारते एव यथै
अपितु निविष्टे महोमइदने मृतात्मनां प्रसादनार्थं पुरा रूपकाणि अभ्यनीयन्त ।
प्रमाणं तु एतद्वाङ्मयासावकं किमपि नैव दृश्यते । अथ देशान्तरनिषये क्वचिद्
धारणा एव मर्यादयन्तु नाम भारतनिषये तु अश्रुत्येनञ्चैव ॥

(आ) परिसु अभिनयेभ्यः रूपकाणां विकासः इति दृष्टिः ॥

५

इन्द्रजित्तस्य अभिनयोल्लेखान् केचिद् इमां दृष्टिं प्राप्नुवन् । एतद् दृष्टिमन्तः हि
'भारतीयेन्द्रजित्तस्यः यूरोपीयेन (May Polz) मे-पोलाख्येन उत्सवेन साम्यम् आरुहतिः
क्लेरा वट्टलायाः शब्द-ध्वनन्तरं वसन्ते प्रायेण सर्वे सम्भोजनपदाः कचन उत्सवं मान-
यन्ति; एतु उत्सवायमरेषु कृताभ्यः प्रमोद-लेखालोलाभ्यः उत्पन्नेन ननु रूपकेण
भविष्यम्' इति आकलयन्ति । परं धृत्स्य (मिउस्य) उरिइन्द्रजित्तं स्मारयन् १०
इन्द्रजित्तो नाम जन्मदिवसं अरमाने एतु मान्ये न तु यन्ते इति धारणा इ ,
आपातवः उन्मत्ताभा अपि दृष्टि एव न निर्दिष्टा ॥

(इ) कृष्णभक्ति प्रचारार्थं रूपम् उद्भूतम् इति दर्शनम् ।

अस्मिन् दर्शने नाट्याङ्गानां कृष्णभक्त्यङ्गं दृष्टान्त्वान् कृष्ण भक्ति-
प्रचारार्थं रूपकस्य उद्गमः इति अनुपगम्यते । तथाहि कृष्ण भक्तिमन्त्रदायेरथयात्रा, १५
गीतं, वागं, नृ-यं, लीला चे प्राप्तिनि प्रविशन्ति । लीला चैव नाट्यस्य अप्रीदं स्वरूपम्
इत्यत्र कं सन्देहः । अत्रिच, रूपकेषु शीरसेनीप्राकृतस्य प्रचानं स्थानम् । तस्य ध
जन्मस्थानं कृष्णभक्ति-प्रदायस्य इत्यपि प्रदेराः प्रजमण्डलम् एव । अथ यथा
अद्यत्वे कृष्णभक्ति-प्रचारार्थं प्रजभाषया अपि लोकप्रचरणं प्रत्यक्षं तथैव पुरा अपि
कृष्णभक्तिप्रचारः रूपकयोगेन बलवद् उपचकार इति वचनं कस्य व्यभिचारि २०
भाषाद् इति ॥

आपातरम्यम् अत्र दर्शनम् इः दोषद्वयदुर्षितं यत्न अस्ति । प्रथमं तान्त्र
कृष्णभक्ति सम्प्रदायानि रूपकाणि एव प्राचीनतमानि रूपकाणि आसन् इत्यस्य साधकं
प्रमाणं नोपलभ्यते । अत्र च, रामभक्ते शिवभक्ति-द्वेषतान्तरभक्तिः सम्प्रदायैः अपि
रूपकोग्रयते य महान् उपकारः कृत म हि दर्शनेऽत्र उद्देश्यते इति ॥ २५

(ग) लौकिक मनोवृत्तिजनयत्ववादः

[अ] लोकप्रचरितरासत्रण्यत्वमतम् (Popular mum-theory)

अभ्यारूपपरदिल्लैंड (Hille Brandt) स्तेनकोनो (Sten Konow)-महो-

शययो मतेन संस्कृतरूपकोद्भवान् प्राक् लोकप्रचरित रास राभाषणमहामात
कथाभ्यां सह मिलित्वा नाट्यं जनयमास ॥ ३०

काण्ठर कीथ (Keith) महोदयस्तु इदं निप्रतिष्ठमानं कथयति यन् संस्कृत

रूपनोद्भवात् प्राक् लोकप्रचरितस्य रासस्य सद्भावे पर्याप्तं प्रमाणं न पश्यामः । स्तेन-
कोनोमहाशयेन अनुसंहिताः रासविषयकाः सर्वे उल्लेखाः महाभाष्यकालिकाः महा-
भाष्याद् अपि अवरकालिकाः वा सन्तु सन्ति ये तत्पक्षं प्रतिष्ठापयितुं न क्षमन्ते
इति । वस्तुतः कीदृशतेन प्रारम्भिकरासविषयं सर्वम् अस्मन्नानं कल्पनामात्रम् ॥

अत्र हिल्लैडपक्षो गरीयान् इव भाति । तेन हि वक्ष्यन्नाणभिः वाचोयुक्तिभिः ५
स्वपक्षः स्थाप्यते । संस्कृतरूपकेषु संस्कृतभाषया सह प्राकृतभाषाप्रयोगः तेषां सर्व-
साधारणजनसम्बन्धं व्यनक्ति इति प्रथमा । तेषु गद्यपद्यमिश्रणं दृश्यते इति द्वितीया ।
आह्वयशून्यः सन्तु भारतीयरङ्गनञ्चः इति तृतीया । विदूषरूपावगुणानि सन्तु
भारतीयरूपकाणि इति च चतुर्थी ॥

प्रकारान्तरेण तु आसां युक्तीनां युक्तरं समाधानं सम्भवति । तथाहि प्रथमं १०
तावत् कृष्णभक्तिप्रस्थानस्य सर्वसाधारणजनसम्बन्धात् सदसम्बन्धेषु रूपेषु
विविधप्रावृत्तप्रयोगः स्वाभाविकः । अथ द्वितीयं तृतीयं च, गद्यपद्यमिश्रणं भारतीय-
रङ्गमञ्चस्य अनाह्वयविरितत्वं यदुक्तं तदपि संस्कृतरूपकाणां धर्मभावनाजन्यत्वस्य
अनुकूलम् । अथ चतुर्थं, विदूषकस्य सन्निधिः अपि प्राकल्पे महाप्रताप्ये धर्मानु-
ष्ठानविशेषे शूद्रस्य आवश्यकत्वं स्मारयन् संस्कृतरूपकाणां धर्मभावना-जन्यत्वाद्-१५
स्यैव अनुकूलो भवति । संस्कृतनाट्यस्य लौकिकमनोवृत्तिजन्यत्वे तु किञ्चित् साधकं
प्रमाणं नोपलभामहे इति ॥

(आ) काष्ठपुत्तलिघनृत्यजन्यत्वमतम् । महाभारते कथासरित्सागरे राज-
शेखरेषु पालरामायणेषु पुत्तलिका-पुत्तिका-दाहनशीलमृतेभिः पदैः पुनः पुनः याः क्रोडाः
अभिहिताः ताभ्यः एव ननु संस्कृतनाटकम् उत्पन्नं इति पिराज (Piraj) -महोदयः २०
पश्यति । नाटकप्रयुक्तः स्थापकशब्दश्च गतेऽत्र सम्यक् स्फुटार्थो भवति । किन्तु
अत्र विप्रतिपद्यमानः हिल्लैडमहोदयः उद्भाषयति यत् पुत्तलिकाघनृत्येन तत्पूर्वमायिनः
नाट्याद् लभ्योदयेन नूनं भगितव्यम् । तस्मात् पुत्तलिकाघनृत्याद् उन्नतिम् आगतं
नाट्यमिति यवनम् असङ्गतम् इति ॥

(इ) छायानाटकजन्यत्वमतम् । लुडर (Luders) -मतेन तु छाया-२५
नाटकजन्यं सन्तु संस्कृतरूपकम् । अस्मिंश्च गते रूपकशब्दः मुख्यज्ञार्थो भवति । परं
'महाभाष्यीयत्वविशेषस्य विरुद्धार्थयोधाद् मतम् इदम् उचितम्' इति दुषयता
टारटरकीयमहोदयेन मतम् पतत् प्रत्याग्यातम् । पूर्वमते इह अत्रापि जने छाया-
नाटकपूर्वं नाट्यसद्भावं स्वीकृत्यते । रूपकेषु गद्यपद्यमिश्रणस्य संस्कृतप्राकृतयोश्च
प्रयोगस्य वा गतिः इति शङ्का च इह मते अमनाहिता विद्यते ॥

(१) वैदिकसम्वादादसूक्तजन्यत्वमतम्—जीवात्मनां लौकिकभावनामयत्वं स्पष्टं पिशुनयनि अधिपञ्चदश सम्वादावृत्तानि तावद् ऋग्वेदे उच्यन्ते । ‘एभिः सूक्तैः धर्मभावनावृत्तानि नाटकीयकौतुकानि प्रतिनिधीयन्ते’ इति यत् १-६६ तमे श्लोकादे अध्यापकैस्समूहः दृष्टकृतवान् तदेव तदनन्तरम् अध्यापकप्रवरः लेखिमहाशयः अनुमोदितवान् । वान् आदर (Von Schroeder) महाशयः पुनः ‘सूक्तानि इमानि तानि ५ रहस्य-नाटकानि (Mystery plays) प्रतिनिधयते येषां गर्भरूपप्रचारः भारतीयेषु भारोपीय-कालाद् (Indo-European times) आरभ्य प्रवर्तमानः आसीद्’ इति प्रतिपाद्य मतमिदं समर्थितवान् । तदप्यग्रे पदं निदधानः डाक्टरहर्वेल्सत्तु ‘सुपर्णाध्याये खलु वैदिकनाटकास्य धीञ्जं सुदर्शम्’ इति वाचं सहसा उद्गिरत् । न पुनस्तत्रादेतावदेव । भवन्ति इह निरिक्तकल्पवृक्षाः अग्रेऽपि विद्वांसः । सत्सर्वे व्याख्यानेषु भिन्नेषु १० ऋग्वेदे कनिषयसम्वादासूक्तप्राप्तौ तेषां मध्याद् एकेषां (यथा सरमापणिसम्वादा-सूक्तस्य) नाटकयोग्यत्वे च संशयो नास्ति ॥

ननु कथं तर्हि संस्कृतरूपम् उद्भूतम्? कुत्र नु अस्य उद्भवस्य पूर्वरूपं दृश्यते इति चेत्, श्रूयताम्—

(क) श्रौतकर्मकाण्डस्य साक्ष्यम् १५

प्रायेण नाट्यस्य सर्वाङ्गानि पुरा श्रौतक्रियाकलापस्य अङ्गत्वेन अपि दान्त इत्यत्र पदयमापानि प्रमाणानि भवन्ति । तथाहि—

(अ) नाट्यस्य गृह्य-गीत-सम्वादेति प्रयानाङ्गानां मध्ये नृत्यस्य उल्लेखाः ऋग्वेदे आमाशन्ते । उदाहरणार्थं, त्रिवाहसूक्ते वरवज्रोः दीर्घायुष्याय पुराप्रयः गृह्यन्ति । सामवेदस्य गीतसम्बद्धत्वं तु प्रमिदम् एव । ऋग्वेदीयसम्वादासूक्तानि च १० कीर्तितपूर्वाणि ॥

(आ) नागाक्रियावृत्तेषु श्रीकानुष्ठानेषु कतिशयानि नाटकीयरूपं नूनं प्रदर्शयन्ति, अपारि न तानि वास्तविकनाटकावृत्तयेवानि आसन्, यतः धर्मानुष्ठानम् एव तदभिनेतृणां मुख्यम् उद्देश्यम् आसीद् न तु नाटकम् ॥

(इ) महाप्रतापये च श्रौतयागे कुन्तरीणां वृद्धिं परितः नर्तनाद् अस्य यागयज्ञश्च श्रोत्र नाटकमप्यस्य अन्तर्भावयेत् । विज्ञाप्य तु तत्र ‘प्रकारार्थं, वेदयज्ञयोः मियः फलदायनं नाटकलक्षणान्वितम् ॥

(ई) हरिश्चन्द्रपुराणाद् ‘यागप्रान्तपलापकाराङ्गलेषु तत्र सङ्गतानां यज्ञमानानां दोषादिपुरोधसां च मनोविज्ञेयार्थं सम्वादासूक्तव्याख्याचर्चनं प्रायतिष्ठ’ इति ज्ञायते ॥

(उ) यदि च ‘महाप्रतादियागेषु अनुष्ठानान्यान् श्रौतक्रियाद्वाद् मध्यमम्वादाः

नाटकोत्थापकेषु तत्त्वेषु प्रविष्टः' इत्येषा कल्पना जररी क्रियेत, तदा नाटकस्य सर्वाणि अङ्गानि श्रौतकर्मज्ञेषु सन्निहितानि भवन्ति ॥

सर्वाणि तु इमानि नाटकघटकानि तत्राणि श्रौतकर्मकाण्डयुगे पुरा पृथक् २ सव्यापाराणि अभूवन् । तेषां संहननं नाटकात्मभूतस्य च कथावस्तुनः यथायथं विकासश्च तदनन्तरं सम्पदे । पाठोदीरणं (Recitation) नाम तत्त्वं तु (संस्कृतरूपक- ५ साहित्यं यस्य गौरवं गीतितत्त्वस्य गौरवम् अपि अतिरोते) रामायणमहाभारताभ्यां पश्चात् तत्र प्रविष्टम् ॥

[ख] रामायणमहाभारतयोः प्रभावः

रामायणे महाभारते च उभयत्र नटः^१ इति नर्तकः इति च शब्दौ पठ्येते । अपि च,

१०

'वाद्यमिति तथा शान्तिं स्नास्यन्त्यपि चापरे ।

नाटकान्यपरे ब्राह्मणस्यानि विविधानि च' ॥ (२, ६६, ४)

इत्यादियु अमर्त्येतेषु रामायणोपपद्येषु नाटकम् इति पदं चापि उपलभ्यते ।

अथैव बालकाण्डे,

'रथैरा शृङ्गारकण्ठास्य रौद्रभयानकैः ।

१५

वीरादिभी रसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥' (१, ४, ६)

इति पद्ये विविधरसोल्लेखः स्पष्टः एव । पुनश्च,

'शैलूपाश्च तथा स्त्रीभि र्यान्ति ।' (२, २३, १५)

इत्यत्र नटपर्यायवाची शैलूरशब्दोऽपि अभिधीते ॥

महाभारते चापि,

२०

'इत्यत्रवीत् सुग्राधारस्सूतः वीराणिकस्तथा ।' (१, ५१, १५)

'नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारकाः ।' (२, १२, ३६)

१. (श्रीछत्रपुर्वतुर्गतक-प्राग्जनेन) पाणिनाऽपि नटशब्दः - प्रयुज्यते । अस्याचः परं सतिशयः । (श्रीछत्रपुर्वतुर्गतकमवयव) पत्रज्जतेः साध्यं तु निश्चिनत्तरम् । परोक्ष लिट्म् उदाहरता अनुना संनश्य-कतिबन्धो उदाहृती । नाटकद्वयम् इदं तस्य विदितम् आसीद् इति सम्भाव्यते । एतद्व्यतिरिक्तं शोभिक-यनिक-प्रग्निकेतिनाटककायंकत् पद-त्रैविध्यम् अपि तेन इतिजम् । तत्र शोभिकाः नाम सामाजिकतपस्यम् अभिनयकर्तारः, यनिकाः नाम पटीन् कथाइतुताव्यविधिताः, प्रग्निकाः च स्वभ्याख्यानेः सामाजिकतमने अमीनोतवस्तुव्यविधिताः । अथवापत्रज्जते नाट्ये भूकुंतानाम्नः पात्रविनोयव्यापि उल्लेखः सः २० येन प्रस्ताव्य साविनः स्वोरात्राविनेषार्थः अभ्यनीयत । तस्मात् देवत पतञ्जलि-साधनेन एव (श्रीछत्रपुर्वतुर्गतकमवयव) भारतीयं नाटकं पद्याञ्जोन्तताम् इव व्यवस्था गतमासीद् इति वक्तुं शक्यते ॥

‘आनर्तादयः तथा सर्वे नटनर्तकमायकाः ।’ (३; १५; १३)
 इत्यादिषु स्थलेषु सूत्रधार-नाटकदिपारिभाषिकशब्दाः प्रयुक्ताः ॥
 हरिवंशपुराणे च नाटकविषयकं ज्ञानम् उपलभ्यते ।

अथ संस्कृतरूपकोत्थाने रागायणमहाभारतकथापाठेन यदुपकृतं तदपि खलु
 दुरपेक्ष्यम् । तथाहि रामायणमहाभारतादिसर्वलोकं पृथक्-काव्यानां कथापाठाः उत्सवा- ५
 दयसरेषु मन्दिरेषु मण्डपेषु अनावृतस्थलान्तरेषु च निरन्तरम् अनेकमासान् प्राव-
 र्त्तन्त । शनैः शनैः कालेन गच्छता संस्कृतभाषा साधारणं वीरजानपदैः यदा
 दुरवगमा अभवत् तदा भारताः मागधाश्च भाषितभाषां पदानि प्रयोक्तुम् आरभन्त
 मन्वैरुमाग्रमयुक्तसंस्कृतभाषां च यदि नाम सर्वथा उपेक्षाञ्चक्रे । तदैवं क्रमेण नि-
 रक्तकथावाचनानुरूपेषु यदा संस्कृतभाषायाः पूर्णं पदं भाषितभाषया आक्रान्तम् १०
 अर्थारयितुः पुरुषस्य च व्यपेक्षा निवृत्ता तदा कथामु वाचयादन्तस्य द्वावभाषानुवृत्ता-
 ज्ञमङ्गं नां च संशयनं सम्गन्तम् । एवं कृते कथाकार्यं सुतरां भयुरं नाटकाभावं च
 जातम् । अथ पश्यमाणानि सादृश्याणि इह किमपि सादृश्यमिति विभान्ति ॥

(अ) (अशंशयं क्षीष्टसम्भासरान् प्राग् एकीर्णैः) सांचीतः सम्प्राप्ते लेखे
 नृत्यतां वाचयतां, चेष्टाभिः सह गायतां च कायकानां (कथावाचकानां) वर्णनानि १५
 उपलभ्यन्ते । सर्वं यत्किञ्च नाटकीयम् इत्यत्र कः सन्देहः ॥

(आ) रामायणोत्तरकाण्डे कुशीलवती नाम रामस्य अनभिज्ञायमानौ सुती
 रामस्यैव चरितम् अनुगावन्ती यन्तु वर्णयन्ते ॥

(इ) कथादि वाचकवर्णयणादिना भरतशब्देन (यस्य आधुनिकः अपभ्रंशः
 भाट इति) नाटकेषु वाचनस्य महत्त्वं विस्पष्टं व्यज्यते ॥ २०

(ई) कुशीलवशब्देन च पुनः एतद्व्याचनमहत्त्वं समर्प्यते ॥

(उ) भवभूतेः उत्तररामचरितोच्च ज्ञायते यद् रामायणमहाभारताभ्यां रूपक-
 साहित्यं भूताम् उपकृतम् इति ॥

(ऊ) माननाटकेभ्यश्च तेषां रामायणमहाभारतम् प्रति महद् आधमर्यं
 स्पष्टं भासते ॥ २५

[ग] धर्मस्य प्रभावः

प्रथमं नाटकं स्वर्गे धर्मोत्सवायनरे अभिनीतं यभूरकिस । नाटकनिर्माणेन
 धार्म्यं तादृशं च इति द्विविधं नृत्यम् क्रमया महेश्वरेण च विष्णुनिर्णयम् । राध-
 कृष्ण-शिशुदिनानादिवनामर्तमग्न्यायेषु अनुष्ठेयमानैः ते ते धर्मकर्मभिः नाटका-
 नुराये महान् उपकारः कृतः । अथ बाष्पा नाटके मनोरञ्जनं निषेधतः वीदाः १०
 जेनाभ स्वस्वसम्पदायप्रचाराय नाटकम् औसरियकं मजा तन् शारयं ययुः । तदेतन्

सर्वं धर्मभावनया सृष्टायाः वत्स्याः भावनायाः स्वरूपम् समुन्मीलयति या जनु
नाटकस्य जननी धात्री च बभूव ॥

(घ) लौकिकमनोवृत्तेः प्रभावः

निरुक्तानां श्रौतानुष्ठानानां युगे एव भारते तावद् ग्रामीणोत्सवाः, छायानाटका-
नि पुत्तलिकानृत्यानि च अपि अवश्यं प्राचरन् इति विश्वस्यते । अथ यथा यथा एतेषु ५
सर्वेषु मनोविनोदसाधनेषु जनानाम् अभिरुचिः अवर्धत तथा तथा तत्तरुर्माजीविनां
श्रेष्ठः वर्गाश्च अपि अग्रहून्तायन्त इति अवसीयते । एतच्छ्रेणीवर्गजनाश्च न लोकस्य
बहुमताः बभूवुः इति तावत् पतञ्जलिसाह्याद् अवगम्यते । एवं निरादम्बर ग्रामीणेषु
अभ्युदिते नाटके यः एष प्राकृतभाषाणां प्रयोगः गद्यपद्यसंयोगः नृत्यांगीतयोः विशिष्टः
समारोहः रङ्गमञ्चप्रसाधनसामग्र्याश्च अभावः स तावद् नैसर्गिकः एव ॥ १०

ननु यद्येवं तर्हि नाटकसाहित्ये अप्रस्तुतप्रशंसारूपकातिशयोक्तितुल्याभिः
सरणिभिः क्वचित् २ यत् कथावस्तुसमर्पणं दृश्यते तत् कथम् इति चेत्, यदि नाम
सामान्यशिक्षां, आचारशिक्षां च उद्दिश्य कृतेभ्यः बौद्धजैनानां शासनेभ्यः इति तर्कयामः ।
पक्षान्तरे राजादीन् नायकादीन् प्रकल्प्य राजान्तःपुरेषु सभविनीः प्रणयकभाश्च
विषयीकृत्य नाटकरचनाप्रवृत्तिः कुतः जाता इति जिज्ञासायां, चिराय १५
नाटककाराणां राजादिकृपाच्छायायां सानन्दं जीवनाद् इति उत्पद्यामः ॥

ग्रीकरूपकात् संस्कृतरूपकम् उत्पन्नम् इत्येवंभूतो यः विचारः तत्र स्वल्पः
शुणु त्रध्यांशः विभाति ॥

अथ वक्तव्यम् वपसंहरन् भूमः यद् नैकशतान्दीः गर्भरूपेण स्थित्या संस्कृतरूपकं
जन्मलब्धवत् । सजीवशरीरवत् चिराय एतदङ्गोपचितिपरिपुष्टी अभवताम् ; यदपि २०
अनुकूलम् उपलब्धं तदेव अनेन स्याज्जीवितम् अथापि स्वव्यक्तित्वरूपं अधिलुप्तं
रक्षितम् । अत्र वक्तुं च डाक्टरवेल्वाल्करमहारायेन "न यनु कश्चिदपि पादः
संस्कृतरूपकोत्पत्तौ प्रयोजकतां गतानां जटिलतत्त्वानां विनिश्चयनाय तावदलम् ।
कदाचित् तेषु एकं, कदाचिद् अपरं च लक्ष्यीकृत्य यः प्रातिभः सङ्ग्रामः प्रवर्तते तेन
विषयोऽयं दुस्सह्यः दुस्स्वरः सञ्जायते । किं वाऽयम् इत्थं गतायाम् अस्थायीयां १५
प्रत्याशासनीयं स्यात् । लोकानुकृतिर्हि नाटकस्य चरमम् उद्देश्यम्, अथ स्वयं
लोकेभ्यः (जीवनस्य) विदलेषणम् इव नाटकस्य अपि विदलेषणम् अनीपत्तरं यदि
स्यात् तर्हि किमाश्चर्यम् ।" इति ॥

(७५) ग्रीकरूपकात् संस्कृतरूपकोत्पत्तिः

अथ केचित् कल्पयन्ति यद् अलक्षेत्रेण सिन्धुच्छेत्रे पञ्चापदेशे च आक्रान्ते यवनाः (Greeks) भारतममुद्रनटे कांश्चिद् उपनिवेशान् विरच्य तत्र वासं चक्रुः । तेषां भारतागमनात् प्रागेव तेषु नाटकस्य प्रचलितत्वाच्च एषु उपनिवेशवासदिवसेषु नाटकेन एवावदयं तेषां मनोविनोदनेन भवितव्यम् । संस्कृतरूपकस्य च तावद् अनु-
दयात् तेषां रूपाकारेण नूनं संस्कृतरूपकस्य वदयनम् उच्यते च नासम्भाव्यं यतः तेषां तत्परिचयश्च ज्ञातुं संस्कृते क्रमेण गणित-कलितव्यातिषं गणितादि च प्रसूतम् इति सर्वेषां सम्मतम् एव । तस्माद् यवननाटकात् संस्कृतनाटकोत्पत्तिः सिद्धा इति । संस्कृतनाटक्ययवननाटकयोः सादृश्यानि उदाहृत्य च वेबर (Weber)-विन्डिश (Windisch) मशारायाभ्यां प्रयत्नेन मतमेतत् समर्थितम् । संस्कृतनाटकेषु प्रयुज्य-१० गानो यवनी-यवननारायणी च प्रकरखेडन दिग्दर्शकत्वेन महत्त्वशालिनौ अभिमती ॥

एतत् अपि विभाव्यम् । संस्कृतनाटकेषु यवन्यः (यवनकुमार्यः) यथा राज्ञाम् अङ्गराजिनः, शिलोक्थन्ते न तथा यवननाटकेषु । किंच यवनिकाराष्ट्रेण 'विदेशीय-द्रव्य' नेगादिनाः, सम्भवतः पारसीरूपटविरचिताः, खलु भारतीयनाटकपटिकाः अभू-
यन्' इति विज्ञायते इति तावद् लेवि (Levi) महाशयः सम्भावयति । ग्रीकनाटकेषु १५ च पटोप्रयोगादर्शनं संस्कृतयवननाटकयोः येष्वयं सूचयद् ग्रीकरूपकात् संस्कृतरूपको-
त्पत्तिरयं निरूपयति । कथावस्तुसारिणं वृथाप्य स्थितस्य नाटकात्मनः स्वरूपे कथा-
यन्तु क्रमस्थापने नाटकनिर्माणे विद्यमाने च संस्कृतग्रीकनाटकयोः परस्परम् आकाश-
पातालयोः अन्तर-दर्शनादपि पक्षोऽयं दुर्धरः । तथाहि—

(अ) ग्रीकनाटकेषु देशीकयं कालैक्यं च अनुस्रियते तत्र संस्कृतनाटकेषु १२० अभिज्ञानसाकुन्तले हि परम्य अष्टम देशः तयोश्च गन्तुं तर्हि अथर्वस्य राजभयनं, पुत्रा परम्य पृथिवी अथर्वस्य च दिग्म् । अभिज्ञानसाकुन्तले एव पुनः एकस्मिन् एव चरमे अष्टं स्वर्गमत्यंतोऽग्नेश्वरं पटनावेशमेदः ददयते । एवं च साकुन्तलायाम् अथर्वशोकापराधयोः दृष्टान्तावस्थिते च आश्विनोराष्ट्राष्ट्रयोः कथावस्तुः परस्परम् अनेकपरेभिन्ना ॥ १५

(आ) संस्कृतनाटकेषु कुरुक्षेत्रसम्मिश्रः पानकरावद् यो मण्डपे रस अस्वघते प्रोक्तः तद्वर्णो निषिद्धः । अत्रैव च पश्ये संस्कृतनाटकानि स्थेन-
भाषायाटके, आङ्गनभाषायाटके च अपि चरं साम्यं विभ्रति, "एतद्भाषायाटकाटकेषु

१. इमे चरमे संस्कृतनाटकेषु अत्रैव चरमे पानकरावद् यो मण्डपे रस अस्वघते प्रोक्तः तद्वर्णो निषिद्धः । अत्रैव च पश्ये संस्कृतनाटकानि स्थेन-
भाषायाटके, आङ्गनभाषायाटके च अपि चरं साम्यं विभ्रति, "एतद्भाषायाटकाटकेषु

(२) संस्कृतनाटकेषु पानकरावद् यो मण्डपे रस अस्वघते प्रोक्तः तद्वर्णो निषिद्धः । अत्रैव च पश्ये संस्कृतनाटकानि स्थेन-
भाषायाटके, आङ्गनभाषायाटके च अपि चरं साम्यं विभ्रति, "एतद्भाषायाटकाटकेषु

(३) संस्कृतनाटकेषु पानकरावद् यो मण्डपे रस अस्वघते प्रोक्तः तद्वर्णो निषिद्धः । अत्रैव च पश्ये संस्कृतनाटकानि स्थेन-
भाषायाटके, आङ्गनभाषायाटके च अपि चरं साम्यं विभ्रति, "एतद्भाषायाटकाटकेषु

(४) संस्कृतनाटकेषु पानकरावद् यो मण्डपे रस अस्वघते प्रोक्तः तद्वर्णो निषिद्धः । अत्रैव च पश्ये संस्कृतनाटकानि स्थेन-
भाषायाटके, आङ्गनभाषायाटके च अपि चरं साम्यं विभ्रति, "एतद्भाषायाटकाटकेषु

हि द्रेजिडि'कामेडिः (Comedy) शब्दयोः योऽर्थः गृह्यते प्राचीनैः (ग्रीकैः) तद्विन्नः अर्थः खल्वगृह्यते ।" संस्कृतनाटकानि "गम्भीरचिन्ता-शोकाभ्यां सार्द्धं हासविनोद-वृत्ती संयोज्य" प्रवृत्तेन मिश्रितरसजातेन विरच्यन्ते । यद्यपि संस्कृतनाटकानि सरल-मानवीर्यमनोभाषान्—अवशोक्तकरुणाश्चापि यदन्तर्गताः भवन्ति—उद्दीपयन्ति, अथापि तानि जानुचिद् दुःखान्तानि न भवन्ति । 'दुःखान्तत्वं च शेरुसपियरकाले द्रेजिडि नाटकस्य मुख्यं लक्षणं खल्वसीद्' इति जान्सनः (Johnson) आह स्म ॥

(इ) ग्रीकैः मनुष्यजीवनाद् भोगाहङ्क राख्ये द्वे तत्त्वे उपादाय स्वकाव्यस्य प्राणप्रतिष्ठा कृता आसीत् । संस्कृतनाटककाराणां दृष्टिस्तु मानवजीवनस्य केवले शाश्वतममृतमिसिक्तो पार्श्वे पतिता । तस्माद् न भारतीयकरुणानाटकेषु मनुष्यजीव-नस्य अधिककरुणं न च भारतीयशृङ्गारनाटकेषु मनुष्यजीवनस्य अधिकप्रसन्नं^{१०} स्वरूपं लब्धवाचकां दृश्यते ॥

(ई) ग्रीकनाटकप्रचरितं मण्डलीगानं संस्कृते अप्रतीतम् ॥

(उ) आकारे च भाषाद्वयनाटकयोः भेदः दृश्यते । भूच्छक्रुटिकाकारः ईस-फाईलस (Aeschylus)—रूपेषु नाटकेषु कस्यचिदपि आकारस्य भूयः, भूयः त्रिगुणः खल्वस्ति । अथ एकस्मिन् खेत्ताकाले यवनाः द्रेजिडि-त्रयं प्रदक्षन् चैकम् अभ्यतपन्,^{१५} भारतीयाः पुनः केवलं द्वयं कं नाटकम् ॥

(ऊ) संस्कृतनाटकं कमनीयकल्पनाकोमलं भवति न च ग्रीकनाटकम् ॥

अथ स्वरूपेण संस्कृतनाटकं महाजटिलं खलु भवति । साहित्यदर्पणे अस्य प्रथमं रूपकम् उपरुपकं चेति विधाद्वयम् उक्त्वा आद्यस्य पुनः दश द्वितीयस्य च अष्टादश भेदाः आख्याताः । संस्कृतनाटकस्य 'भाषान्तर्नाटकज्ञानाऽमामान्यानि^{२०} विशिष्टान्येव लक्षणानि' दृश्यन्ते । तद् एतैः हेतुभिः भारतीयरूपकं भारतीयरसः

(घ) प्रथमत्र रस्यजननप्रसूतयोरार्यानां संयोजनं दृश्यते ॥

(ङ) उभयत्र रञ्जनः इत्यस्य लोकोक्त्यादेरपि प्रयोगः लभ्यते ॥

(च) प्रथमत्र च पत्रलेखन-मृतोन्मोचन-नाटकास्तर्नाटकांतरप्रवेशप्रभृतिभिः

समाभिः उपायैः कथावस्तुप्रसारः कियते ॥

उपर्युक्तं च प्रत्यक्षं मूकदानसेन 'अन्योऽन्योपकारे वस्तुतः अत्यन्तसम्भवे एतादृशो तु सादृश्यसम्बन्धपरम्परा परस्परनिरूपेणवस्तु द्वयाभ्युत्थानस्य शिक्षाप्रदं निर्वर्तनं भवति ।' इति ॥

१. वृत्तागतं नाटकम् ॥

२. मुत्तागतं नाटकम् ॥

३. श्लेगल (Schlegel)-मतमिदम् ॥

४. यथा, नायकनायिकयोः विवाहावसरे विद्वत्कार्यं गौरवात्पत्रं खलु भवति ॥

५. इमानि ७६ तमे खण्डे वर्णितानि ॥

युक्तः नूनं, न तु देशान्तरजातभूरुहस्य भारतभुवि प्ररुढं शास्त्रमात्रम्' इति अवसीयते ।
 उक्तं च अत्र द्वारविद्वज्ज (Horowitz)-महाशयेन—'लीपजिगनगरे वेमरनगरे च
 प्रेक्षामन्दिराणां निर्माणान् विरूपं' येकिङ्गनगरे तेषां प्राप्तेः जर्मननाटकं चीननाट-
 काद् उत्थितम् इति अस्मासु को ब्रूयात् । भारतीयनाटकपक्षे तर्हि विरुद्धतर्कः कथं
 क्रियते ? यदि चीनदेशे प्रोसदेशे च अन्योन्यनिरपेक्षं स्वतन्त्रतया रूपकसाहित्यम् ॥
 उद्भूतं तर्हि भारतेऽपि तत् तथैव ।' इति ॥

७६ संस्कृतरूपकस्वरूपम्

दुःस्थान्तरस्य सर्वथा अभावः, कालैक्यनियमाभावः, देशैक्यनियमाभावः,
 सुख-दुःखभावानां मनोरमं विमिश्रणं, प्रीकनाटकापेक्षया बृहत्तरकायत्वं कल्पनावहुलत्वं
 चेति संस्कृतरूपकस्वरूपवद्वत्त्वानि तु उक्तवन्ति । अथ कानिचिदपराणि १०
 अधस्ताद् निरूप्यन्ते—

(अ) वर्णनधारिणः गद्यस्य सङ्गीत (Lyrical) पद्यैः सह संयोजनम् ।
 संस्कृतरूपकैः प्रयत्नवर्णनं तावत् सामान्यतया गद्येनैव विधीयते, तच्च यदुराः सरलं
 रज्जु भवति । रसोरूपस्तु तत्तद्वयसरानुरूपैः सङ्गीतानन्दसहोदरम् आनन्दं जनयद्भिः
 पद्यैः परम् आधीयते । यस्तुतस्तु एभिः पद्यैरेव संस्कृतनाटकेभ्यः सहृदयहृदयावर्जकं १५
 किमपि कामनीयकं समर्प्यते । तेषु अस्मासु हि शुष्कसम्बादमात्रवत् तानि स्युः ।
 फेयले शाकुन्तले उगद्विराते पद्यानि प्राप्यन्ते । प्रायेण नाटकशरीरस्य अर्द्धाङ्गं तद्-
 गतानि पद्यानि भवन्ति । छन्दांसि च एषु विविधानि प्रयुज्यन्ते । कर्तुः कृतित्वस्य
 प्रमाणविशेषः एतु इमानि जायन्ते ॥

(आ) संस्कृतेन सह नाना प्राकृतानां सम्मिश्रणम् ।

२०

संस्कृतनाटकेषु स्वस्यसामाजिक स्थित्यनुरूपाः नानापात्राणां नाना भाषाः
 भवन्ति । नायकानां नृगाणां महाकुलप्रसूतानां तपस्विनीनां च भाषया नियमेन
 संस्कृतेन भवितव्यम् । जात्या प्राकृतोऽपि विदूषकः प्राकृतं प्रयुज्ते । कुन्तीना, स्त्रियः
 बालकाः, वृद्धवर्गस्थाः सेवकाश्च सामान्यतया गद्यावसरेषु शीरसेनीं पद्यमस्तावेष्
 च माहात्म्यं भाषन्ते । राजभयनसेविनः अन्ये भूतकाः कामचारेण मागधीं प्रयेत्तुम् २५
 अर्हन्ति । गोप-वोद-कितयादयोऽन्ये जनाः आभीरी-मैशाच्यावस्तीप्रदुराणि प्राकृता-
 न्तराणि ब्रुवन्ति । पञ्चमर्जजनाः घनेपरादृक् रूपप्रशमापया व्यग्रहन्ति ॥

१. नाट्यनाटकेषु भरणनाटनं निविष्टम् । अवसानं च तेषाम् अवश्यं सुखमयं स्याद्
 इति यः नाट्यप्रतिपादनम् ॥ सर्वत्र पातयते । एतन्निग्रहपरतन्त्रैः एव भवन्त्यादिभिः
 सीतारामादीनां विद्योक्तान्तरं पुनर्गोचः निबद्धः । नाट्योपसंहारे कटनरत्ने अनिवार्यमनेऽपि
 अन्तरा अन्तरा महाकवीनाम् अपि दृष्टिषु यथं रतिगोचरिमात्रैः पुरस्कारयेण चर्चनोत्कर्ष-
 मानीषः बुध्यते । गृहद्वन्द्विकतादुग्धयोः एव नाट्यमध्ये उत्तररामचरिते च आदितः
 पावनम्, रिशिम च यात्री, अनुसूयने ॥

हि ट्रैजिडि'कमेडि' (Comedy) शब्दयो योऽर्थः गृह्यते प्राचीनैः (ग्रीकैः) तद्भिन्नः अर्थः खल्वगृह्यते ।^{१३} संस्कृतनाटकानि "गभीरचिन्ता-शोकभ्यां साद्धं हासविनोद-वृत्ती संयोज्य"^{१४} प्रततेन मिश्रितरसजातेन विरच्यन्ते । यद्यपि संस्कृतनाटकानि सकल-मानवीयमनोभावान्—भयशोककरुणाऽपि यदन्तर्गताः भवन्ति—उद्दीपयन्ति, अद्यापि तानि जातुचिद् दुःखान्तानि न भवन्ति । 'दुःखान्तत्वं च शेक्सपियरकाले ट्रैजिडि ५ नाटकस्य मुख्यं लक्षणं खल्व्यासीद्' इति जान्सनः (Johnson) आह स्म ॥

(इ) ग्रीकैः मनुष्यजीवनाद् भोगाहङ्क राख्ये द्वे तत्त्वे उपादाय स्थकाव्यस्य प्राणप्रतिष्ठा कृता आसीत् । उन्मूलनाटकराणां दृष्टिस्तु मानवजीवनस्य केवले शास्त्र्यात्मवृत्तिसिक्ते पाश्चै पतिता । तस्माद् न भारतीयरूपनाटकेषु मनुष्यजीव-नस्य अधिकरूपं न च भारतीयशृङ्गारनाटकेषु मनुष्यजीवनस्य अधिकप्रसन्नं^{१०} स्वरूपं लब्धवाक्यां दृश्यते ॥

(ई) ग्रीकनाटकप्रचरितं मण्डलीगानं संस्कृते अप्रतीतम् ॥

(उ) आकारे च भाषाद्वयनाटकयोः भेदः दृश्यते । मृच्छकटिककारः ईस-फाईलस (Aeschylus)—कृतेषु नाटकेषु कस्यचिदपि भाकारस्य न्यूनः, न्यूनः त्रिगुण-एव्यस्ति । अथ एकस्मिन् खेताकाले यत्रनाः ट्रैजिडि-त्रयं ग्रहणं चैकम् अभ्यनयन्,^{१५} भारतीयाः पुनः केवलं द्वयं क नाटकम् ॥

(ऊ) संस्कृतनाटकं कमनीयकल्पनाकोमलं भवति न च ग्रीकनाटकम् ॥

अथ स्वरूपेण संस्कृतनाटकं महाजटिलं खलु भवति । साहित्यदर्पणे अस्य प्रथमं रूपकम् उपरुत्तकं चेति विधाद्वयम् वक्त्वा आद्यस्य पुनः दश द्वितीयस्य च अष्टादश भेदाः आख्याताः । संस्कृतनाटकस्य 'भाषान्तनाटकचक्षुणाऽपामान्यानि^{२०} विशिष्टान्येव लक्ष्यानि' दृश्यन्ते । तद् एतैः हेतुभिः भारतीयरूपं भारतीतरन्तः

(घ) उभयत्र दम्भजननाप्रसूतयोराध्यानां संयोजनं दृश्यते ॥

(ङ) उभयत्र रञ्जनः इत्यस्य वकीक्यादेशः प्रयोगः लभ्यते ॥

(च) उभयत्र च पञ्चलजन्-मृतोऽजीवन-नाटकान्तनाटकात्तरप्रवेशनप्रभृतिभिः समानैः उपायैः कथावस्तुप्रसारः क्रियते ॥

उपरां च अत्र संक्षेपान्तेन 'अन्योऽप्येवमारे यस्तुतः अत्यन्तासम्भवे एनाबुगी तु सादृश्यताम्भयत्परा परस्परनिरपेक्षवस्तु द्वयाम्भुत्वानस्य शिवाग्रवं विदर्शनं भवति ।' इति ॥

१. दुःखान्तं नाटकम् ॥

२. मुत्तान्तं नाटकम् ॥

३. दसंजत (Schlegel)-मतमिदम् ॥

४. यथा, नायकनायिकायोः विवादावसरे विद्वत्तयायं गौरवार्थं सन् भवति ॥

५. इमानि ७६ तत्रे चण्डे वर्णितानि ॥

वृत्तः नूनं, न तु देशान्तरजातभृग्दस्य भारतभुवि प्ररुढं शासनाग्रम्' इति व्यवसीयते ।
 वक्तुं च अत्र हारविद्वज्ज (Horwitz)-महाशयेन—'लीब्रिगिनागरे चेम्सन्गरे च
 प्रेक्षामन्दिराणां निर्माणात् विरपूर्यं वेकिङ्गनगरे तेषां प्राप्तेः जर्मननाटकं चीननाट-
 काद् उत्थितम् इति अस्मासु को ज्ञातः । भारतीयनाटकपद्ये तर्हि विरुद्धतर्कः कथं
 क्रियते ? यदि चीनदेशे ग्रीसदेशे च अन्योन्यनिरपेक्षं स्वतन्त्रतया रूपकसाहित्यम् ५
 उद्भूतं तर्हि भारतेऽपि तत् तथैव ।' इति ॥

७६ संस्कृतरूपकस्वरूपम्

दुःखान्तवश्यं सवेद्या अमात्रः, कालेक्यनियमाभावः, देशैक्यनियमाभावः,
 दुःख-दुःखभावानां मनोरमं विभिन्नं, प्रोक्तानाटकापेक्षया वृद्धसंकायत्वं कल्पनाबहुलत्वं
 चेति संस्कृतरूपकस्वरूपवद्वत्तरानि तु वक्तव्याणि । अथ कानिचिदपराणि १०
 अधस्ताद् निरूप्यन्ते—

(अ) पद्येन कारिणः पद्यस्य सङ्गीत (Lyrical) पद्यैः सह संयोजनम् ।
 संस्कृतरूपकेष्वस्तु पद्येन तावत् सामान्यतया गद्येनैव विधीयते, वक्ष्य बहुशः सत्यं
 खलु भवति । रसोरूपस्तु वत्तदवसरानुरूपैः सङ्गीतानन्दसहोदरम् आनन्दं जनयद्भिः
 पद्यैः परम् आधीयते । पद्यस्तु एभिः पद्यैरेव संस्कृतनाटकेभ्यः सहृदयहृदयावर्जकं १५
 किमपि कामनोयकं समर्प्यते । तेषु अस्मत्सु हि शुष्कसन्धाद् मात्रवत् तानि स्युः ।
 केवलं शाकुन्तले वृद्धिराजं पद्यानि प्राप्यन्ते । मायेण नाटकरासीरस्य अर्द्धाङ्गं तद्-
 गतानि पद्यानि भवन्ति । छन्दोसि च एषु विविधानि प्रयुज्यन्ते । कर्तुः कृदित्यस्य
 प्रमाणविरोधः खलु इमानि जायन्ते ॥

(आ) संस्कृतेन सह नाना प्राकृतानां सम्मिश्रणम् ।

२०

संस्कृतनाटकेषु स्वस्वसामाजिक स्थित्यनुरूपाः नानापात्राणां नाना भाषाः
 भवन्ति । नायकानां वृत्त्यां महाकुलप्रसूतानां तपस्विनीनां च भाषया नियमेन
 संस्कृतेन भवितव्यम् । जात्या ब्राह्मणेऽपि विदूषकः प्राकृतं प्रयुज्यते । कुलीनाः स्त्रियः
 बालकाः, वक्ष्यवर्गस्थाः सेवकाश्च सामान्यतया गद्यावसरेषु शीरसेनी पद्यमस्तावेषु
 च आहाराष्ट्री भाष्यन्ते । राजभवनसेविनः अन्ये श्रूतकाः कामचारेण मगधीं प्रयोजन्तु २५
 अर्हन्ति । गोप-वीर-कृतवाद्योऽप्ये जनाः आभरीरी-पेशाच्यावन्तीप्रमुखानि प्राकृता-
 न्तराणि भ्रूयन्ति । पञ्चवर्गजनाः वनेष्वराश्च अपभ्रंशभाषया व्यवहरन्ति ॥

१. संस्कृतनाटकेषु मरणनष्टं विधिदम् । अवसानं च तेषाम् अवशं सुखमयं स्यात्
 इति यः नाट्यशास्त्रविषयः स सर्वत्र पश्यते । एतन्निबन्धनतन्त्रः एव भवभूत्यादिभिः
 सीतारामवीरानां विद्योगानन्तरं पुनर्योगः विबध्यः । नाटकीयतंहारे दृक्पश्यते अनिबन्धमानैःपि
 अन्तरा मन्तरा महाकवीनाम् अपि कृतिषु अथ रतिशोकादिमात्रैः पुष्कलपद्वयेण ध्वंगोत्कर्ष-
 मानीतः कुर्याते । मुञ्चकटिकानुकूलतयोः एष नाटकमध्यं अन्तररामचरिते च आदितः
 पादस्तं, निश्चय्य च आत्मी, अन्तमुद्यते ॥

(२) मुख्यम् उद्देश्यम् ।

संस्कृतनाटकानां मुख्यम् उद्देश्यं सामाजिकानां हृदयेषु शृङ्गार-वीर-करुणादी-
नां गभ्याद् मुख्यैकरसचर्चणाऽर्पणं स्वप्नु अस्ति । कथावस्तु, चरित्रचित्रणं, सवे
चाम्यत्, केवलस्य अस्थैव अङ्गिनः अङ्गानि सञ्जायन्ते । संस्कृतनाटकेषु क्रियावेगाय
शास्त्रैः प्राधान्यस्य अप्रदानात् तेषां बहुतराणि आधुनिकैः समीक्षकैः नाटकीयकाव्य-
त्वेन अङ्गीक्रियन्ते न तु वास्तविकनाटकरत्वेन ॥

(ई) विषयाः ।

प्रसिद्धवृत्तान्तविषयाणि एव नाटकानि सामाजिकैः सुखेन व्यवोदुं शक्या-
नि इति 'इतिहास प्रसिद्धम् एव किमपि वृत्तं वा उपाख्यानं वा तद्विषयः स्याद्' इति
नियमो वर्तते । कतिपयनाटकानि यजुर्विद्या^१ प्रायः सर्वेषां नाटकाणां कथावस्तुनः^२
रामणीयके प्रणयकृत्याः शृङ्गाररसस्य च प्राधान्यम् अवलोक्यते । प्रथमदर्शनादेव
अन्योन्यानुसारागपरवशी नायकौ (नायिका च नायकश्च) वियोगम् अभिज्ञाप-नैराश्य
संशय-प्रभृद्-प्रत्याशाद्युपजातमनोव्यथाश्च अनुभूय आनोवनस्थापिनः संयोगस्य
सुखम् अनुभवतः । मध्ये यत्र यत्र विदूषकेण नायिकाससर्ष-भिक्ष च दासरसः
समुत्पद्यते ॥

१५

(३) संस्कृतरूपाङ्गं नाट्यसंज्ञकेन मङ्गलाचरणपद्येन दृष्टिप्यते ।

ततः प्रस्तावना प्रस्तूयते यत्र स्वस्य आर्यया वा पारिपादयेत्येव वा अनुगम्यमानः सूत्रधारः
मूढम् आगत्य प्रयोद्यमानस्य रूपकस्य नामादि सामाजिकानां पुरस्तात् कीर्तयित्वा ततः
सर्वप्रथमं प्रथिरात् पार्श्वं च पिशुनयित्वा निष्क्रमति । रूपकस्य चे दश भेदाः अष्टादश
उपभेदाः निर्दिष्टाः तेषु प्रतिभेदं भिन्नानां अङ्गमङ्गया एकत्र दरापयन्ता भवति^३
(यथा, नाटिकायां चरारः प्रहसने च सामाजिकतया एकः अङ्गः भवति) । एकाङ्क-
समाप्ती अथवा रङ्गरामे प्रवेशक-विष्कम्भद्विसंज्ञाः अङ्गस्थानिकाः भवन्ति यत्र
सामाजिकपरोक्षं वृत्तानि तानि वृत्तानि निर्दिश्यन्ते येषां ज्ञानाद् श्रुते सामाजिकाः
अपेक्षनीं वार्तां योद्धुं न क्षमन्ते । दिव्यानि अदिव्यानि दिव्यादिव्यानि इति त्रि-
विधाति^४ अपि पात्राणि भवन्ति सहस्रानि यन्महं तेषां कश्चिन्नस्ति । नाटकावसाने रश्मि
भारतवाक्यं (गण्डीयप्रार्थनात्मकम्) आवश्यकं तस्य प्रधानपात्राणाम् अन्यतमेन,
प्रायेण तु स्वयं नायकेनैव पठनीयम् ।

(ऊ) नाट्यशाला ।

नाट्यशालाश्रेयस्येन नाट्यशाला यगाङ्गतिः पात्राङ्गतिः त्रिकोणाङ्गति र्वा

१. व्यवहारे तु शृङ्गारसर्वेषु प्राधान्यं दृश्यते । तदवस्थायैव स्थानं वीरस्य । उत्तरराज-
परिते भवतुः कर्तुं पश्येद्यत् । रत्नातराणि तु केवलं यत्र तत्र सहकारित्वेन व्यवस्था-
नोदगी, प्राधान्यं तेषां नाट्यशाला प्राप्यते ॥

२. टिप्पणीनाम ऐजन् Action इति आत्मनाट्यी प्रसिद्धः ॥

३. यथा, गिजान्नात मृगशाला, मृगशालापरिते केवलं यत्र भवति तत्र नाट्य-
शाला ॥

भवति । नाटकप्रयोगकालाच्च नाट्यशास्त्रे वासन्तिकः वस्त्रादिवस्त्राः, राजाभिषेक-
दिवसाः, साधारणजनमाननीयानि मेलाङ्गानि (Fairs), धर्मोत्सवाः, विवाहावसराः,
पुत्रजनमक्षणाः, इष्टजनसमागमदिष्टाः, गृहस्य नगरस्य वा प्रथमाधिकारप्राप्तिदिव-
साश्चेति दर्शिताः । नाटकानि च प्रायेण सङ्गीतशालासु अध्यनीयन्ते । यवनिष्ठा
नेपथ्यमञ्चयोः व्यवसायिनी अभवत् । त्वरया प्रविशितुं पात्रं पटीम् उद्विष्य १
प्रयिराति स्म । मञ्चस्य प्रवृत्तिचित्रपमाधनम् अलङ्करणं च अतिमात्रसागान्यम्
आसीत् । वङ्गदेशीयाः मामाजिकेभ्यः वर्णनात्मकैः पथैः वस्त्रनुकृतिभिः नाट्येन
या न्यवेद्यन्ते । तच्चेदं सर्वं सामाजिकाः सम्यग् अवगच्छन्ति स्म ॥

(श्रु) प्रयोजनम् ।

संस्कृतनाटकराणां तत्करणे प्रधानं प्रयोजनं तावद् लोकस्त्रजं प्रतिभाति न १०
तु यथादृश्य मनुष्यजीवनस्य शब्दैः निबन्धनम् । तेन यदि हि दुःखान्तं नाटकं
स्यात् तर्हि शोकरिप्लुतमानसाः सन्तः दर्शकाः प्रेक्षाभन्दिरेभ्यः स्वमन्दिराणि
प्रत्यागतेरन् । एवं च नाटकस्य मुख्यं प्रयोजनम् एव प्रणिहन्त्येव । तस्मान्न दुःखान्तं
संस्कृतनाटकं क्रियते । अथ च, प्रेत्यभाषराष्टान्तम् अभ्युपगच्छतां भारतीयानां
(मने) मरणं तथा शोकं प्रयोजकं नास्ति यथा यूरोपीयानां (मते) । 'दुःखान्तम् अपि १५
संस्कृतनाटकं भवति यथा उरुमङ्गम्' इति चेद्, 'ईदृशेषु नाटकेषु अपि मृत्युं गच्छन्तः
दुःशासनादयः दशकप्रीतिपात्राणि न हि भवन्ति, दर्शकाः पुनः वस्त्राणां निर्वर्णं हृष्यन्ति'
इति अभिमुक्ताः मन्यन्ते । सैद्धान्तिकानां (मने) पुनः मरणनाटनत् पूर्वं वा उत्तरं वा
अतिशयेन अनुभूयमानः करुणारसः खलु नाटकस्य 'द्वैविध'वद्भाषप्रयोजकं भवति न तु
केवलं हृदयकम्पनस्य मरणस्य नाटनम् एव । तथाविधं करुणारसं धारयितुम् एव तु न १०
संस्कृतनाटकेषु प्रयत्नं मरणम् अभिनीयते ॥

(श्रु) यजिताभिनेयार्थाः ।

न केवलं 'मृत्युः अनभिनेयः' इत्येतान्देन तावत् । अभिशपनं, निर्वासनम्,
'ईति', 'इदानीं', पुत्रधनम्, अभ्युपहारणं, शपथम्, चम्यरुचापि यद्विद्विद् गम्भीरा-
गम्भीरप्रकृतिकं विष्टाऽऽश्चमन्तं अल्पस्ति न तत् सर्वं संस्कृतरङ्गमञ्चे अश्वितं भवति ॥ २५

(७७) कतिपयानि महान्ति रूपकाणि

मुद्रितानाम् अमुद्रितानां च संस्कृतरूपकाणां सङ्ख्या पारेषट्शतं सत्यपि
अत्र वर्णनीयानां तेषां गणना अतिहस्तगुलीपर्वं न भवति । नृवीयाध्याये यणि-
तानि भास-कालिदासाऽऽवधोपनाटकानि व्यतिरेच्य इमानि तावन्महान्ति नाटकानि
अवशिष्यन्ते—

(क) शूद्रकस्य मृच्छकटिकम् ।

(ख) श्रीहर्षनाम्ना प्रसिद्धा रत्नावली, प्रियदाशिका, नार्मानन्दं चेति
रुनकत्रयो ।

(ग) विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम् ।

(घ) भट्टनारायणस्य वेणीवंहारम् ।

(ङ) भवभूतेः माञ्जतीमाधवं महाजीवचरितम् उत्तररामचरितं च ।

(च) राजशेखरस्य धान्यभारतादीनि ।

(छ) दिङ्नागस्य कुण्डमाला ।

(ज) मुरारेः अनर्घराघवम् ।

(झ) कृष्णमिश्रस्य च प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

७८ शूद्रकः

१०

महद्वयशः खलु शूद्रकस्य संस्कृते श्रूयते । तथाहि चेतालपञ्चविंशतिकायां,
दण्डिनः दशकुमारचरिते, बाणस्य हर्षचरिते कादम्बर्यां च, भोजवैयस्य कथासरित्-
सागरे च अस्य नामधेयं कीर्यते । कट्टखेन च 'आनुपूर्व्यां नृत्रिकमादिष्याद्
नृत्रान्तराक्षरशून्यः पूर्वः शूद्रकः' इत्युक्तम् । नानाकरयश्च नानाग्रन्थेषु अन्य चरिते
न्यस्तम् । मृच्छकटिकप्रस्तावनायां च तदीयः कियानिरयो जीवतोदन्तः उक्तः १५
नेन ज्ञायते यद् अनौ वेदेषु मदावीतो, गणितपण्डितः, कलारसिद्धः साङ्गमिह-
गुणोपेतश्च यभूय । दुश्चरेण तस्मा प्रमाद्य तेन शिखाद् वराः प्राप्यन्त । उपाख्यानेषु
च तस्य पराक्रमविजयकर्मणि बहुधा प्रसिद्धानि ॥

धर्षणार्थः

दशाङ्कनिबद्धं मृच्छकटिकं रूपकभेदेषु प्रकरणम् इत्युच्यते । अत्र कविना १०
वात्स्यायनीयकामसूक्तदशा नागरकाऽऽदर्शाभूतस्य चारुदत्तस्य महाधनस्या
पणिकायाः वसन्तसेनायाश्च परस्परप्रणयवद्धा विषयीकृताः । गुणवद्भिः चारुदत्तः,
महावदान्वयतया दीर्घतथम् आत्मनोऽपि धर्माद् न परिभ्रष्टः वसन्तसेना तु या
वेदयाजुले प्रसूता नृत्यगीतरुक्तामु च महानिपुणा आसीत् तस्य गुणानां हेतोः
तस्मिन् भूशम् आसीत् । चारुदत्तस्य सत्यतात्मत्वात् कुलमान्तरात् पूर्वम् अनु २५
रागप्रकाशनं प्राप्य यमवतसेनयैव शृणुम् । तदानीं गद्दीं पालयन् उज्जयिनीनाथस्य

१. तेषाम् इमे अत्र उल्लेखमर्हति—

(क) बाण्यारम्भोपरि सिद्धितायां स्वटीकायां पारिवर्ष्यातेन उल्लिखितं शूद्रकचरितम् ॥

(ख) राजशेखरेण उल्लिखिता राभिलसोमिलार्ण्या इत्या शूद्रकचरितम् ॥

(ग) भोजेन कीर्तनामधेया पञ्चसप्तप्रणीता प्राकृतकाव्यरत्ना शूद्रकाव्या ॥

(घ) भोजेन अभिनवगुप्तेन च अनुसृतं विज्ञातशूद्रकं नाम नाटकम् ॥

महाराजं पालकस्य' इत्यालेन शम्भरेण अनुरागं प्राप्यमानो अपि सा तस्मिन् अन-
 नुस्ते सती तत्कोपभाजनम् अजायत । निर्याजा निर्दुक्ता च खलु चारुदत्ते तस्याः
 प्रीतिः बभूव इति विटस्यैव 'वेद्यामवेदशसदृशप्रणयोपचाराम्' (८, २३) इतिवाक्येन
 स्पष्टम् । शम्भरस्य 'तदं तं दग्निद्वार्यवाहममिसारयसि' इति वृषालम्भवचनं सा
 स्वगौरवायैव अमन्यत । क्रूरः कापुरुषश्च शम्भरः एवदा ताम् वदमाने असहायाम् ५
 आसाद्य निर्दयं ताडयति, मूर्छितां च तां मृता इति मत्वा तत्रैव विहाय निर्गच्छति,
 ततः सम्भारणापराधं च न्यायालये चारुदत्तस्य घोषयति । या वसन्तसेना चारुदत्त-
 स्य प्राणेश्वरोऽपि प्रियवराऽभून् तस्याः एव व्यापादनागरकृतः स घुम्येत इति तस्य
 विपादस्य हिम्बु वक्तव्यम् । न्यायालये सर्वममलं वसन्तसेनया सह सम्बन्धं वृष्टः
 असी समजे समानमर्यादे विचिन्त्य क्षणं तूष्णीकः तिष्ठति, शम्भरेण प्रतिपुनः १०
 वृत्तेजिनस्तु 'मया कथमोदयं वक्तव्यं यत्र गणिका मम मिश्रमिति; अथवा वीरनमत्रा-
 परावृत्ति न चारुदत्तम्' इति प्रतिनवीति । प्राणदण्डेन दण्डितः चारुदत्तः यदा
 घटस्थानं प्रापितः तदा एव मूर्छितः पुनः सज्जाम् उपेत्य चारुदत्तस्य च श्रुता वसन्त-
 सेना अयिलम्बं तत्र आगच्छति चारुदत्तं च रक्षति । एतस्मिन् एव अन्तरे राजधान्यां
 राजद्रोहः प्रसूतः येन कारागोष्ठमासी चारुदत्तेन उरकृतः आर्यकः तत्रत्यं नृपं पालकं १५
 सिंहासनात् प्रक्षयावययम् उज्जयिनीराजासनम् अध्यास्ते चारुदत्तस्य उरकारप्राग्भारं
 च खगलं तं फलमिच्छिद् महति रात्र्याविकारपदे नियुक्ति ॥

आलोचना

कालिदासभयभूतोः नाट्येभ्यः मृच्छकटिकस्य महान् भेदः दृश्यते । अत्र
 हि न च नायकः सर्वगुणदर्शः अस्ति न च प्रतिनायकः सर्वदुर्गुणैरुनिधिः । २०
 चारुदत्ते अनेकसद्गुणसंयोगे ऽपि स कदाचिदपि दुष्यन्तो यथा 'सतां हि मन्दै-
 पदैश्च यन्तुषु प्रमाणमन्तःकरणवृत्तयः' इति नेत्र विरूयते । ■ हि नृत्ये गीते च
 दिनद्वयं सङ्गीतं च प्रेम्णा श्रोतुं गच्छति, चतुर्षु वारक्य न जुगुप्सते । एतेन
 लोकाग्रामेभ्यः भङ्गं तस्य मिदम् । वसन्तसेनाऽपि च न चं कालिदासीयशङ्ख-उत्तरैर्द
 गपुरेण कुमारोन्मोदयेण न च भगवत्पदावताम् प्रोडपुत्रगोत्रेण अलङ्कृतैर्द
 आमाति । विहारहेतुषु मारु अपि तस्याः इदं शुद्धं चारुदत्ते च तस्याः प्रीतिः
 उदात्ता अभवत् । यदा च कामाभिभूतः शम्भरे तां व्यापादनमयं दर्शयति क्रष्टे
 निरीदय्यश्च तां मारयति तदाऽपि चारुदत्तविरागः वदन्तः । अविचलितः अगून्
 मा च 'नमो चारुदत्तस्य' इति वदन्ति ॥

मृच्छकटिके मन्त्रिपञ्चमाजसिंहासनां प्रागाणि पादरत्ने यैः कठोरं यन्तुनर्त्यं
 व्यागते इत्येव अयं नाट्यस्य मानव विरोधः । विषयवेनो (Action) ऽपि चात्र
 भूषणं दृश्यते । तस्मात् मन्त्रिकवृत्तयेऽपि गतु मृच्छकटिकं वर्तते । अत्र प्रमुखा-
 नां सर्वेषां सत्प्रतिनिधित्वानां लघु (minor) पात्राणां व्यवहारः प्रियं दृश्यम् ॥

भासन्ते इति च अस्य अपरो महान् गुणः । अस्य आनेषु राजपारिषदाः, रहिसः (Police men), लुण्टाकाः, चौराः, राजनीतिचतुराः भिक्षुकादयेति नानाविधपुरुषाः सन्ति । तृतीये ऽङ्के मनोहरे सन्धिच्छेदवर्णने चौर्यं हि शास्त्रोक्ता कठिना कला इति पठ्यते । पष्ठे अङ्के वसन्तसेना चारुदत्तस्य सूनोः मृगमयीं शकटिकां रत्नालङ्कारैः पूरयति । अथ एते एव रत्नालङ्काराः न्यायालये चारुदत्तस्य व्यवहारदर्शना- ५ वसरे तस्य मन्तुमन्त्रस्य साक्षिणो भूत्वा कथास्वरूपं जटिलं विदधति । चारुदत्त-वसन्तसेनयोः प्रणयकथा न सलु काचित् सार्वजनिकी याता वर्तते, अथ तथा सह सर्वजनाभिमुखिपयस्य राजयिसववृत्तान्तस्य संयोजनेन नाटकस्य कोऽपि चमत्कारातिशयः सम्पादितः कविना ॥

कालः

१०

कालस्तु शुद्रकस्य बत सङ्ग्रहः । वेतालखण्डविंशविकायां, इण्डिनः दशकुमारचरिते, हर्षचरिते कादम्बर्यां च तदुल्लेखग्राम्नेः तस्य तेभ्यः प्राचीनता तु स्वयं सिद्धा । कल्लणमतेन च यद्यपि विक्रमादित्यात् पूर्वंऽसौ खल्वस्ति, परं कोऽयं विक्रमादित्यः विक्रमाब्दप्रवर्तकः एव कश्चिद्वपरो वा इति तावद् निश्चेतुम् अशक्यम् । भासकृतस्य चारुदत्तस्य कथैव मृच्छकटिके समुपहृदिता इति भासाद् अर्थाचीनत्वम् १५ च शुद्रकस्य आयातम् । ‘अयन्तीमुन्दरीकथायाम्’ उल्लिखितस्य शिष्यत्वातेः सम-कालिकत्वम् अस्य मत्वा ये केचिद् अस्य कालम् अनुसन्वातुं प्रयस्यन्ति स्म तेषु एकैषां (मतेन) ८१ मिते ख्रीष्टाब्दे पुराणप्रसिद्ध नारायणोतिहासादिषु विद्यमानाम् अन्येषां च (मतेन) ख्रीष्टपूर्वं धनुषे वा पञ्चमे वा शतके किल शिवत्वातिः अभूय ॥

७६ हर्षकर्तृकत्वेन विदितं रूपकत्रयम्

२०

(क) रचयिता

(अ) प्रियदर्शिका-रत्नावली-नमानन्दानां प्रतापवासु नृपहर्षस्य नामधेयं तद्वर्णनेन पठ्यते । इतिहासे च न्यूनान्युनाः हर्षनामानः चत्वारः नृपाः प्रसिद्धाः । यथा,

(१) कश्मीरभूजानिः हर्षः ।

२५

(२) धारावरायस्य नृभोजस्य पितामहः हर्षः ।

(३) मातृगुप्तस्य अभिमारकः (Patron) उज्जयिनीनायः हर्षविजयादित्यः ।

(४) कान्यकुब्जप्रभापतिः हर्षवर्धनश्चेति ॥

१. अत्र विस्तरेण भतीते तृतीयाध्याये द्रष्टव्यम् ॥

२. तथा धीवरं राजतरङ्गिण्यां (३६८) कल्लणेन—

‘तत्रानेहसुखविन्यां धीवान् हर्षारराभिषः ।

पुरुषप्रचक्रयतो विक्रमादित्य इत्यभूत् ॥’

अथ एषां वक्तव्यं हर्षं तावद् एतद्रूपककर्ता इति पृच्छायां 'कश्मीरराजः (१११३-११२५ स्त्री.) श्रीहर्ष रत्नावलीकर्ता' इति विलसनमद्वेदयेन यदुक्तं तदयुक्तम्, यतो हि, (प्रीतिरावशशतकमध्ववर्तिना क्षेमेन्द्रेण श्रीचित्पालकुमारे पञ्चकृत्य^१, (अष्टम-शतकनुर्यपादभवेन) नृपजयापीठमन्त्रिणा दामोदरेण च कुट्टिनीमते न्यूनान्यून सवृद्ध^२ रत्नावली उदाहृता लभ्यते । तस्माद् रत्नावलीकारेण नूनम् अप्ठमशतकाद् बहुतरं^३ पूर्वभाजिना मयितव्यम् । अथ इत्सिङ्ग (Itsing) लेखेभ्यः ज्ञायते यत् 'शिलादित्यो' नाम नृप जीमूनाइनस्य योषिसत्तस्य कथा पञ्चकित्ता गायकगणैः नृत्याभिनय-सहितं प्रयोज्य च रसमये एव लोकप्रचरिताम् अकरोद्' इति । बाणसाहयेण च हर्षवर्धनस्य कविप्रतिभाशालित्वं स्पष्टम् ॥

[आ] धावकः बाणो वा ?

१०

एतां रूपकत्रयीं विरच्य धावकः हर्षवर्धनाद् धनं लब्धवान्^४ इति यद् नवम-शतकभवेन राजशेखरेण उक्तं तदेव काव्येन धनलाभम् उदाहरतः काव्यप्रकाश-कृन्नामदमट्टस्य 'श्रीहर्षादि धावकादीनामिर धनम्' इति वाक्ये सङ्केतितं भाति, यतो हि मम्मटवाक्याद् अनुमीयते यद् धावको नाम कोऽपि कवि किमपि काव्यं कृत्वा पुरस्कारे हर्षवर्धनात् प्रभूतं द्रविणं लेभे इति । केचित् तु इह मम्मटराजशेखर-१५ वाक्ययोः मद्वातम् अर्थभेदं पश्यन्ति । ते हि 'राजशेखरवचनाद् रत्नावली-प्रभृति-रूपकत्रयस्य कर्तृत्वं स्पष्टं धावकस्य, मम्मटरचनात् तु न' इति कथयन्ति । अथ राज-शेखरवाक्याद् एतद्वैषम्यस्या कर्ता धावक इति स्पष्टेऽपि धावककृतस्य एकस्यापि फाव्यादेः अप्राप्तेः सहसा राजशेखरवचने अपि विश्वासं कर्तुं भवत्येव ॥

अथ यच्चिद् मम्मटस्य उक्ते वाक्ये धावनस्थाने बाणोतिपाठस्य^५ प्राप्ते, हर्ष-२० चरितं विरच्य हर्षवर्धनसकाशाद् बाणेन विपुलं धनं प्राप्तम् इति च निहोतुम् अशक्यं, बाण एषा कर्ता इति फलति । एतेषां रूपकाणां शैल्या हर्षचरितशैलीतं अत्यन्तम् अप्रकृष्टत्वात् पुनः 'न यत्नु बाणकृतानि इमानि' इति आयाति । अपि च, साहित्यगुणौ हर्षचरितस्य परमोत्कृष्टत्वात् तद्विक्रयणाद् बाणस्य धावान् अर्थलाभः सम्भाव्यते न तावान् एषां रूपकाणां तथाकथितं (Alleged)-वर्णनात् । तस्मान्न बाण एषां अयोक्ता इति सिद्धम् ॥

ननु यस्तर्हि एषां कर्ता इति चेद्, हर्ष इति सम्भाव्यते । दृश्यन्ते च कवि-

१. रत्नावली—१, ८, २, २, २, ४, ३, १२ ॥

२. रत्नावली—१, २४ ॥

३. हर्षवर्धनस्यैव नामांतरं शिलादित्य इति ॥

४. विजयपतां अनुवर्त्ते सङ्गे भाव-धावकयोर्भेदाभेदविचारे उदात्तानि राजशेखरवचनानि ॥

५. कश्मीरस्थकाव्यप्रकाशस्योक्तं पाठः ॥

पयानि कमनीयानि पयानि सुभाषितावलीपु हर्षनाम्ना उद्धृतानि ॥

(इ) समानकर्तृकत्वम्

नागानन्दे नान्यां भगवान् बुद्धः स्तूयते, नायकजोमूतवाहनः बोधिसत्त्वोऽस्ति, अर्दिसा परमो धर्मः इति सिद्धान्तश्च मुख्यतया प्रतिपाद्यते । अतः अत्यधोद्धतसम्प्रदायानुसारित्वं स्पष्टम् । पुरुषात्परकर्तृकं नागानन्दम् इति मैत्रेयानलमहो- ५
दयेन यदुक्तं तदयुक्तं, त्रयाणामपि हि एषां रूपकाणां प्रस्तावनासु तेषां हृषकृत्कत्वम् अभिहितं, पद्यं च एकं रत्नावलीप्रियदर्शिकयोः उभयत्र, पद्यद्वयं च प्रियदर्शिकानागा-
नन्दयोः उभयत्र लभ्यते, शैली च तेषां त्रयाणां समाना इति समानकर्तृकत्वं तेषाम-
सन्दिग्धम् ॥

(ख) कथावस्तु

१०

रत्नावली प्रियदर्शिका च उभे लक्षणेन नाटिके भवतः । तयोः प्रत्येकं चरवारः
अङ्काः सन्ति, विषये निर्माणप्रकारे च ते अन्योन्यसदृश्यौ स्तः । उभयत्र नायकः
उदयनः महिषी च वासवदत्ता अस्ति । रत्नावल्याः कथावस्तु उदयनसागरिकयोः
अनुरागकथा वतेते । पोतभङ्गेन दुरवस्थाम् अनुभवन्ती रत्नावली उदयनराजभवने
प्रवेशं प्राप्य महिष्याः वासवदत्तायाः दासी बभूव । अथ उदयनरत्नावल्योः मिथो- १५
ऽनुरागे वासवदत्तया विदिते पतिसुखकाम्यया स्वसुखपरित्यक्त्री आर्यवधूः इष सा
उदयनेन रत्नावल्याः पाणिपोडनम् अनुमन्यते । रत्नावलीकथावस्तुनः आधारः
इतिहासो वा महाकाव्यपरम्परामसिद्धा अनुभूति र्वा खल्वस्ति, एषा हि कथा
प्रकारान्तरेण कथासरित्सागरे स्थिता । रत्नावलीकथानस्तु कालिदासीय मालविकाग्नि-
मित्रस्य च राजशेखरीय कर्पूरमञ्जरीश्च कथावस्तुना अत्यन्तं साम्यं विभर्ति ॥ २०

प्रियदर्शिकायाम् उदयनाऽऽरण्यिकयोः प्रणयकथा विषयीकृता । अङ्गराजस्य
महाराजदृढवर्मणः मुता प्रियदर्शिका उदयनस्य वाग्दत्ता यधूः आसीत् । तयोः विवा-
हात् प्रागेव तु दृढवर्मणि कलिङ्गराजेन जित्वा बन्दीकृते प्रियदर्शिका आरण्यिकेत्या-
रोपितनाम्ना उदयनराजप्रासादं प्रविष्टा । अथ नानापटनपरिवर्तेषु संजातेषु प्रिय-

१. हर्षस्य नाट्यशास्त्रोपरि कृता टीकाऽपि तावद् विविता । सा च कश्चित् क्वचिद्
अभिनवगुप्तेन, शारदातनयेन बहुरूपमिषेण च शब्दशः अनुसृते (Is quoted) । धन्यञ्च,
यद्यपि नाट्यशास्त्रप्रतिपादितविषयो रत्नावल्यां निगुणं सम्यक् च अनुसृताः अवलोक्यन्ते,
अद्यापि नाट्यशास्त्रटीकाकृद् यो हर्षः स एव रत्नावल्याः कर्ता इति सायष्टम्भं भणितुं
न प्रभवामः ॥

२. सागरिका सिंहलराजपुत्री रत्नावली एव ॥

३. आरण्यिका प्रियदर्शिका एव ॥

दर्शिका एव राज्ञु आरण्यिका इति ज्ञाते उदयनः प्रियदर्शिकाम् उपायंस्त ॥

अथ पाञ्चाङ्गिके नागानन्दे जीमूतबाह्वस्य अवदानं^१ गीतम् । स हि गरुडाय तदशनीभूतस्य अष्ट्रेः स्थाने आत्मानम् अर्पयति । तस्य अनेन कर्मणा सुमीमा गौरी तं पुनः उज्जीरयति येन तस्य दयिता विलपन्ती मातापितरौ च उच्छ्वसन्ति । मृताः सर्पाः अग्निअनुप्राणिताः भवन्ति गरुडश्च ततः ऽभृति सर्पभोजनत्यागं प्रति- ५ खानीते । नाटकेऽत्र हिन्दुबौद्धधर्मयोः मधुरा संसृष्टिरस्ति, तथा च एतन्नाटकरचना-युगस्य धार्मिकी अवस्था सम्यक् प्रकाश्यते ॥

[ग] शैली

हर्षस्य शैली परिष्कृता शुद्धा च वेदभी । अस्य कृती च तादृशी सूक्ष्मेक्षिका दूरोत्तरता उपेक्षा च नोपलभ्यते यादृशी भासस्य कालिदासस्य च कृत्योः उपलभ्यते,^{१०} अथापि सुरभिणा प्रसादगुणेन आभृता सा यत्न विमाति । अस्य संस्कृतभाषा अप्रश्लया, श्लिष्टा शिष्टैरुपयुक्ता च, अलङ्कारैः उदलङ्करणं च ययोचितं लोचना-सेचनकं च चरति । सत्यपि च हर्षे उपज्ञायाः स्वल्पे यथैनराकिस्तु अस्मिन् महती विराटे, शैली च एतत्सर्वज्ञोनाम् एकरसमसृणा पाठरुमतो रमयतितराम् । तथाहि उदयनो धास्यदत्तामाह—

१५

'आरुह्य शैलशिखरं तदध्वनापङ्क्तकान्ति सर्वस्य ।

प्रतिकर्तुं निबोधकः स्थितः पुरस्ताद्विशानाथः ॥'

अथ हुनाशनं सम्बोध्य उदयनो वक्ति—

'विरम विरम गह्वरे । मुख धूमानुबन्धं,

प्रकटयसि किमुच्चैरचिपां चरत्वालयम् ।

२०

विरहदुःखमुज्ज्वाहं यो न दग्धः प्रियायाः,

मलपदहनभासा तस्य किंत्वं करोषि ॥'

नागानन्दे च हर्षं किञ्चिद् जीमूतबाह्वेन उच्यते—

'स्पर्शरीरमपि परार्थे यः शत्रु दयामयपितः कृतया ।

राज्यस्व कृते स कथं प्राणिवधकौर्यमनुमन्ये ॥'

२५

(घ) भाषा छन्दांसि च

केयवर्षकृतेन सह विविधविधमाकृतानां प्रयोगोऽपि हर्षज्ज्ञौ विज्ञोक्तये । तेषु च शौरसेनी प्रयानायते । पद्येषु माहाराष्ट्री नागानन्दीयेन चैटपाण्ये च भाषणे मागधी व्यरुता । शार्दूलविज्रीटितं हर्षस्य बहुमतं धृत्वं यत्र त्रिसप्ततिः पद्यानि बद्धानि, तद् अपोऽप्यत्र खण्डरा दृश्यते ॥

३०

१. इह नाटिकायां तस्या शाङ्ख्यानीतिवर्तितं नाटकाग्नरं वर्तते यत्र (पूतमनोरमादेव)

नृप (बाणवत्ताभूमिकावाहिभ्याम्) आरण्यिकायाम् अवतन्तम् अनुरज्यते ॥

२. एवमिदं च यथा यथासंवितागरे (इत्यनेन शब्देन) वर्णिता ॥

(८०) मुद्राराक्षसम्

संस्कृते सुप्रसिद्धं यत् मुद्राराक्षसं नाम नाटकं वर्तते । सप्तभिः अङ्कैः पूर्णं नाटकेऽत्र गौर्यराजवंशकालिकी राजानुवन्धिनी कथा एका वर्त्यते । अष्टिमनश्चतुरस्र भक्तसचिवं राजसं चन्द्रगुप्तगृह्यं कर्तुं चाणक्यपुत्रा कूटनीतिः, स्तोत्ररात्रकृमार् गलयकेतुं च स्वपत्न्यो वृत्त्य नृत्तनृपं गौर्यचन्द्रगुप्तं विद्यामनाच्छावदितुं च राजसोमाक्षाः चतुरोपायाश्च इह ऊर्ध्ववज्रा शैच्या समुपनिमद्धाः । चाणक्यस्य भेदनेन भक्त्यफेती राजले अधिद्रामिनि गति अयमानम् अनदमानः राजसः गलयकेतुसङ्गम् अत्यासीत् । अथ स्तुदुग्धाश्रयज्ञानहेतोः स्वमित्रस्य चन्दनदासस्य जीविताय मृत्युभयम् आगतं चेत्तत्र राजसः मित्रस्य अङ्गितं रक्षितुम् आत्मानं चाणक्याय समर्पयत् । 'मित्रचन्दनदासस्य प्राणरक्षा चेद् इष्टा राजसेन नृचन्द्रगुप्त-१० गौर्यस्य प्रधानात्मास्यवदम् अमर्षं स्वीकार्यम्' इति चाणक्येन वचननिगूहीतः राजसः गदगन्तराभावाद् अनिच्छयाऽपि यमस्तु इत्यहं स्म । एवं हर्षान्तरं नाटकं सम्पन्नम् ॥

कथावस्तु तु मुद्राराक्षसस्य ऐतिहासिकं कूटनीतिविषयकारणद्वयं च यत् अस्ति । शृङ्गाककण्टकयोः अत्र लेखनोपि स्पर्शा न शिष्यते । चन्दनदासस्त्रीरूपेण च केवलं हथोर् स्त्रीपात्रं मत्तनाट्टे प्रवेश्यते, तदा तस्य कठोरवर्तक्यराशेयणाम् आत्मोत्सर्गं च दर्शयितुमेव न तु दूरनेऽपि शृङ्गाकसङ्गम् आरचयितुम् । यद्यपि मुख्यो रसोऽत्र वीर एव, तथापि न स इह तथा अभिज्यक्तिम् आपन्नः लभ्यते यथा भवभूतिकृते महावीरचरिते । परं सरारम्भाणाम् एकक्रियाकारित्वं (Unity of action) नाम यो नाटकीयगुणविशेषः स यथा इह लक्ष्यते न तथा कस्मिंश्चिद्विद्वत् संस्कृतनाटकान्तरे । अत्र हि आ लघोः आ महतः सर्वेषां पात्राणाम् तत्तत्क्रियोद्देश्यं राजससङ्ग्रहणं नाम केवलम् एवम् । एतदुद्देश्यलाभाय उद्यमानि अस्य पात्राणि न धर्मम् आकलयन्ति नापि अधर्मम्, मैत्रीम् आरचयन्ति च भञ्जयन्ति च । राजसो विरोधं जह्याद् इति कृत्वा महात्मनि चन्दनदासेऽपि वषट्कः 'पात्यते ।' पात्राणां व्यक्त्यश्च अत्र प्रतिस्वं व्यक्तं भासन्ते । सर्वाणि च पात्राणि इह यथागुणं नाना-१५ युगलेषु विभक्तानि इत्येव नाटकस्य अस्य अग्रे विशेषः । तथाहि, कूटनीतिनिपुणयोः चाणक्यराक्षसयोः एवं युगलं, विभिन्नगुणयोः परस्परं प्रतिरक्तभूतयोः चुरचन्द्रगुप्तमलयकेतवोः द्वितीयं युगलं, भागुरायणसिद्धार्थकयोः तृतीयं युगलम् । एवं चाणक्य स्वयम् उद्दहम् । प्रतियुगलं च द्वयोः पात्रयोः गुणवैपर्थ्यं सम्बन्धं स्फुटीकृतदो-२० दयते । भाषा भज्या, ओजस्विनी च, पद्यानि हृद्यानि मधुराणि च । केचित् ३० पात्रावसमीचीकाः, सहस्रसंस्कृतनाटकेषु केवलं मुद्राराक्षसं यथार्थं नाटकम् अङ्गोऽङ्गवन्ति ॥

कुलो जन्म लेभे । एतत्कुलसम्भवाः पुराणाः सच्चराजपदेषु किल नियुक्ताः धर्मवुः ।
 विशाखदत्तस्य पितापितामहौ च क्रमेण महाराजसानन्तपदवीभ्यां भूयिती अभूताम्
 इति । तेन च व्याकरणे, नाट्यशास्त्रे, राजतन्त्रे, ज्योतिषे तर्के च महापाण्डित्य-
 प्रागल्भ्यम् अयाप्तम् आसीत् । स्वयं शैवोऽपि बौद्धधर्मे यत्किञ्चिदिव श्रद्धाधानः
 जैनधर्मे अदृष्टिम् अवधत्वात् । अस्य कतिपयानि पद्यानि सूक्तिसदृशेषु अपि सद्गुही- ५
 तानि विनोक्तवन्ते ॥

कालः

मुद्राराक्षसनिर्माणकालावधारणे नानामतानि उपलभ्यन्ते । तथाहि—

भरतवाक्ये तदानीन्तनस्य नृपस्य नामधेयं चेत्पुचित् पुस्तकेषु अवन्तिवर्मेति
 अन्धेषु च चन्द्रगुप्तेति द्विधा पठ्यते । तत्र अवन्तिवर्मा इति चेद् गृह्येत तद्वि०
 भारतेनिहासे द्वौ अवन्तिवर्माणौ विदितौ— कदमीराजस्य (८५५-८८३ ख्री)
 प्रभाकरदुर्धनस्य पितृव्यसुतः कौत्सरिवंश्यः कान्यकुब्जाधिपश्च (कीर्तिपठराजकोचरा-
 खंभयः) । तयोः कादमीरिक्ः अवन्तिवर्मा अत्र स्मृतः इति कल्पयित्वा केचिद् १
 विद्वांसः तत्कृपाश्रितं विशाखदत्तं भणन्ति । कैटोविमहाशयश्च '८६० मिते
 जोष्टाब्दे दिग्मय्यत्मासे द्वितीयस्यां तारिकायां यदचनोपरगाः अभूत् स एव १५
 मुद्राराक्षसोऽविरुद्धः' इति मन्यते । प्रमत्तं तु पदरोपकं किञ्चिन्मोपलभ्यते ॥

ऊपरे तु 'श्लोकेष्टैरद्वेज्यमाना' इति भरतवाक्यरूपं सामिप्रायम् उत्प्रेक्ष्य 'अत्र
 तस्यैव कल्पन्तिवर्मणः महणं दुक्तं ओ श्लेच्छेभ्यो भारतमुधं ररक्ष, स च क. ग्यकुब्ज-
 राजः एव न तु कादमीरिक्ः, वायव्यपुञ्जपति हि अवन्तिवर्मा हृयोच्छेदे प्रभाकर-
 दुर्धनस्य राक्षसो भूत्वा भारतमुधं श्लेच्छेभ्यः आरक्षत्, कादमीरिक्स्तु अवन्तिवर्मा २०
 न पृच्छन् विदेशानुप जिगाय' इति कथयन्ति ॥

ऐतनकोली (AtnKoli)-राक्षसस्य पुनः चन्द्रगुप्तेतिपाठयुक्तं मत्वा
 चन्द्रगुप्तवर्धयः (३५५-४१३ ख्री.) खलु अत्र चन्द्रगुप्तपदेन महणीयः' इत्याह ।
 तस्मिन् काले पुनः हूणैः चन्द्रगुप्तद्वितीयपरिपालितस्य देशस्य स्थापनाकरणाद्
 'श्लेच्छैः दद्वेज्यमाना भूः चन्द्रगुप्तेन रक्षिता' इति कथनं न सम्भवेत् ॥ २५

तत्—

'भारभ्यते न खलु विजयमेव न वैः
 भारभ्य विजयविहता विरमन्ति भव्याः ।
 विजनेः पुनः पुनरपि प्रतिद्वेष्यमानाः
 प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिषोद्वहन्ति ॥'

२०

इति यत् पद्यं मुद्राराक्षसे भर्तृहरिशतकेषु च उभयत्र लभ्यते तत्र 'त्व'-शब्दः

१. कीचमतेन च मुद्राराक्षसं दद्वेज्यं वृत्तुद्विजतिमुपानयनेभ्यो मजीनं, नवमगनर-
 मयं वा, ततोऽपि प्राचीनतरं वा सम्भाव्यते ॥

द्योतयति यद् वस्तुतः पञ्चम् इदं सुद्वाराक्षसीयम् एव, ततश्च भर्तृहरिणा गृहीतम् ।
तेन 'भर्तृहरितः प्राचीनः विशाखदत्तः' इत्येतावद् अस्य कालविषये वक्तुं शक्यम् ॥

(८१) वेणीसंहारम्

भट्टनारायणकृते वीररसप्रधाने पटङ्कमये वेणीसंहारे महाभारताद् उपाख्यानम्
एकम् उपादाय समुपनिबद्धम् । 'यावत् समायां दुःशासनेन कृतः सदयमानः न प्रति- ५
शोभ्यते तावदहं स्ववेणीं न संहरिष्यामि' इति किञ्च द्रौपद्या प्रतिज्ञातम् आसीत् ।
धार्तराष्ट्रैः सह सन्धिविचारावसरे कुपितः भीमः अथोचद् 'यदि युधिष्ठिरः दुर्योधनेन
सन्धिं करोति, अहं परा तत्सङ्गं जहामि' इति । न च कृष्णकृतः सन्धिप्रयत्नः फलम्
अदर्शयत् । अथ भीषणे युद्धे प्रवृत्ते सर्वे कीरवाः पञ्चत्वं गताः, भीमश्च दुःशा-
सनराजेन दिग्धाभ्यां स्वहस्ताभ्यां द्रौपदीकेशसङ्ग्रहं चकार ॥ १०

शैली

चरित्रचित्रणे भट्टनागयण दृते चारुणि अपि, रुच्यकटिपे इय कत्रापि च
पात्राणां व्यक्तित्वं प्रविष्टं निशेदामु अपि, इह वर्णनवाहुल्याद् ऐतिहासिककथा-
निविस्तराच्च क्रियावेगः (Action) न दृश्यते । शृङ्गारनिबन्धने च हृदयह्वयं नास्ति,
हेतुध्वजं नाट्याचार्यैरुपिवीनां दाम्पभावेन अनुगन्तव्यं प्रतिभाति । सुद्वाराक्षस्य इय १५
वेणीसंहारस्य रचना अपि ओनसा उत्साहेन च वृत्ता । भवभूतिरिव भट्टनागयणोऽपि
यत्र तत्र संस्कृते प्राकृतगद्ये च वदराः दार्ढ्यतमानान् प्रयुङ्क्ते अवसरे प्राप्ते च
प्रधानपुत्रानं वृद्धः कृता शब्दपटाटपेनैव ओजायते । अत्र करुणहासयोः अपि
रमण्यः संयोगोऽस्ति । यन्त्रिमाङ्गस्य अर्थगौरवं शेनीसीकुमार्यं च विश्रुतम् ।
भट्टनारायणस्य निरावर्णनस्य सुपेशलत्वात् स निशानारायणेति अभिख्यायते ॥ २०

कालः

(अ) यापनेन, 'आनन्दवर्धनेन,' अभिजयगुप्तेन च भट्टनारायणस्मरणाद्
अस्मी अप्रमशानकालं प्राचीनः इति प्रतीयते ॥

(आ) साम्प्रदायिकास्तु (मम्मसातकपूर्वाद्धर्मेन) वज्रक्षितिपतिना आदि-
शूरेण आमन्त्रितः स कान्यकुब्जस्थो वज्रान् जगान् इति वदन्ति ॥ २०

(इ) धर्मकीर्तिकृते रूपावनारे या नीवीनाम्नी टीका-वस्याः एकरमाद् हस्ता-
क्षिप्तपुस्तकाच्च ज्ञायते यद् वाल्मीक्या भट्टनारायणः कस्यचिद् बौद्धभिक्षोः शिष्य-
त्वम् अङ्गीकृतवान्, ततश्च धर्मकीर्तिश्च असी (==भट्टनारायणः) च मिलित्वा रूपा-
वनारम् अरचयताम् इति । एवं तु वाल्मीक्यसामयिकः भट्टनारायणः इति उक्तं भवति ॥

(८२) भवभूतिः

(अ) संस्तवः

सप्तशृते प्रधाननाटकराणाम् अन्यतमस्य भवभूते वास्तविक नामधेय श्रीरूढ आसीत् । त्रिभूमिजन विश्वभूतिप्रियुल्लोत्पन्न असी स्वयं नानाराष्ट्र-
पारङ्गम् अभूत् । तस्य आद्यरूपां आलोचकै रुढ आलोचितायाम् अपि स्वकाव्य- ५
कलाप्रकर्षं प्रत्यक्षम् अभिप्रेत्य काले तद्गुणान्तरं सम्भाषयन् स अभिनोत्साहं नाट-
कांतर-रचनाप्रयत्ने अभूत् । चाग्रेदेवी दासी भूत्वा यथा ब्रह्मार्थं सेवते तथैव तम् ।
इति एतत् तस्य अभिमान आगात् । पुनश्च वन्द्यते निर्दोषायामपि कमिष्ठो जन
तथैव कोऽभ्यभाषनां गुरुने यथा सत्यां स्त्रियाम् । अथ—

‘यं नाम फेचिद्वह न प्रथयन्त्यगच्छा,

१०

जानात तं क्रमवि तान् प्रति नैव यत्न ।

वत्सल्यते तु मम कोऽपि समानयमां,

मालो ह्ययं निर्याय त्रिपुलाच पृथ्वी ॥’

इत्युक्तं तेन गणपतिना सम्यग् अभिज्ञिता ॥

(आ) तस्य ग्रन्थाः

१५

भवभूतः कर्तारश्चित् मालतीमाधवम् उत्तररामचरितं चेति रूपकत्रय
प्रेमलम् उपलभ्यते । एतन्नाम्ना सदुक्तिसङ्ग्रहेषु उद्धृते, पूर्वोक्तरूपकत्रयं च अप्रा-
प्यमाणं, पर्यस्तु अनुभाष्यते यत् कृष्णमणिप्रस्थ अरदयम् आसीद् यदप्रष्टुं चेत्
कदाचित् ३ अभिप्रेति । इह तारु रूपकाणि तस्य अद्यस्तात् परिचाय्यन्ते ।

(?) पद्माक्षर चरितम्

२०

महापात्रचरितं भवभूतं प्राचा कृतिः इति सम्भाषयन्ति परीक्षका । अत्र

१ प्रारम्भिकयो द्वयो नाटकयो तत्परामुष्टा यथा न केवलं देशोपनिषद्ब्राह्मण-
सूत्रग्रन्थारम्भं संविकं साहित्यम् एव अपि तु वाचनादभारवंनात्म-रामायणमहाभारत
कालिदासादीनां कृतीषु अपि स्मारयति ॥

२ तथा चाकृतं तेन ‘यं ब्राह्मणमपि देवी वाग्देव्यानुयते’ इति ॥

३ भवति हि तत्परामर्शं तादा ‘यथा स्त्रीणां तथा वार्ता सापुत्र्ये दुज्जनो
ज-’ इति ॥

४ सप्तशृङ्गारिण्युद्धे ‘सद्गुणोत्तरिणं पञ्चपादस्त्वप्युत्तरिणस्तदमोरुपमेतं
वन्दन् भवभूतिना रचितं, ज्ञेयं तु सद्गुण्युद्धरिणा किल कृतम्’ इति विहितम् । कि
१११७ तद् भवभूतिना पुनः न तिलिपम् इति तु न कस्यापि विहितम् ॥

भवभूतिना स्वपूर्वपुरुषेतिवृत्तं सविस्तरम् उपन्यस्तम् । अपरिष्कृता शस्य रचना
'काव्याभ्यासशाले किल कविना इदं कृतम्' इति लिङ्गयति । अत्र कविः रामायण-
योः शाप्रवं महावीर (रामं) निहन्तुं रावणकृत्तान् अभ्युपायाश्च कथावल्लुकेन
निबध्नन् । अत्र रामायणात् कथाम् उदादाय बहुशः कर्त्रा तत्रम् अन्यथयितं
दृश्यते । इह यद्यपि मालतीमाधवस्य कल्पनासौष्ठवम् इयं कल्पनासौष्ठवं न विद्यते ।
अथापि कथानकस्य ऐक्यं यथाऽत्रास्ते न तथा मालतीमाधवे । अत्रत्यानि कतिपयानि
प्रकरणानि तावद् अनाटकीयानि इयं भान्ति, रिस्तरजानेन च पात्राणां दोषदोषैः
भाष्यैश्च इह क्रियवेगस्य प्रगतिः (Progress of action) दाह्यते । परिप्रविष्टं च
तथा मन्त्रं वर्तते यथा रावणमालयतोः मन्दरास्वदयोः पात्रयोः अपि व्यक्ती सम्बद्ध-
नैव विभाव्येते ॥

(२) मालतीमाधवम् ।

प्रकरणभिधे दुराङ्कमये मालतीमाधवे कथासंवितागरस्थाः नानास्थाः
एकधात्वेन परिणामस्य किमपि रुचिरम् अभिनवं यस्तु उत्पादितं भवभूतिना ।
यदि नाम मृच्छकटिकम् अवलोक्य तादृशं किमपि रमण्यं रूपकम् निर्मातुं कवे
मनसि उत्साहः उद्भिद्यते स्यात् । मृच्छकटिके यथा मनोरमः हस्वरतः अवाप्नोते, १५
न तथा पुनः अत्र । अत्र तावद् विदुष इत्येव यदा आभावः तदा हस्वरसदृशः किमु
यत्नवम् । जगति यद्येकच घोरं भयं अतिमानुषं चास्ति तत्र तत्र तु महान्
भवभूतिमनोऽभिनिवेशः खलु विलोक्यते ॥

मालती नाम काचिद् राजसचिवमुता यथा माधवनाम्न कस्मिंश्चिन् तरुणे
विद्यायिनि अन्यस्यत तथैव सोऽपि तस्यम् । तयोः प्रणयकथा मालतीमाधवे वर्य-२०
विषयत्वेन उपास्ता । मालतीपितुः स्वामी नृपः मालत्याः धिरक्तिभ जनेन येन सप्रिय-
पुरुषेण मालतीं परिणाययितुम् ऐच्छद् विशाहदिने मकरन्दो नाम माधवमिधं मालती-
चेरं परिणाय यधूत्वेन तेन सह अयासीत् । कथां यायाभ्येन उपस्कृतुं कृतेऽपि कविना
अतनुप्रपत्ते पात्राणां शोकानुरागव्यवहारयोः पाठकानां सत्यस्यप्रतीति न जायते ।
सहसा दैवयोगाद् द्विः भवाद् मरणाद् मालतीप्राणरक्षा भवति इति सर्वमपि हि कथानकर २५
दैवयोगानुप्राणितं भाति । नवमाङ्के प्रणष्टां प्रियतमां प्रति संदेशं हतुं माधवेन
प्रायितः मेघः मेघदूतवृत्तं चतुर्थोऽङ्कश्च विक्रमोर्वशीयगतम् उदत्तं स्मारयति ।
कालिदासस्य कामनीयप्रामाण्ययोः भवभूती असतोः अपि, अङ्केऽस्मिन् भवभूतिः
कश्चररापाके कालिदासम् अतिशेते ॥

[३] उत्तरगानचरितम्

३०

उत्तरगानपरितं नाम श्रेष्ठा कृतिः किल भवभूतेः । श्रौढिभाष्येन एतु तेन
इदं प्रणीतम् इति तावत् तस्यै 'शब्दप्रज्ञाविदः कवेः परिणतव्यस्य वाणीमिमाम्' ।

(३०, '७, २०) इत्युक्त्या स्पष्टम् । निर्मूलादपि लोकापवादाद् भीतेन रामेण गृहाद् वने निर्वासितायाः सीतायाः या कथा रामायणे उत्तरकाण्डे पृष्ठयते सैव अस्य नाटकस्य विषयः । परं नाटकोपयोगाय भवभूतिना बहुशः संस्कृता तु एषा स्नातप्रसाधिता उदाहृता पोद्दशी इव नूनम् उद्भासते । तत्र भवभूतिनिर्वर्तितासु परिवृत्तिषु मुख्यतस्तु (१) चित्रदर्शनम्, (२) अदृश्यया सीतया वासन्ती-रामयोः कथालापश्रवणम्, ४ (३) वासन्तीसमक्षं रामेण आनुपागस्य सीतागतत्वस्वीकरणम्, (४) लवचन्द्र-केतुयुद्धम्, (५) वसिष्ठादेः प्राचेरसाश्रमागमनम्, (६) रामसमक्षं तस्यैव उत्तर-चरितस्य नाटकेन प्रयोगश्च इत्येतास्तथः इह नाम्ना कीर्तनम् अहन्ति ॥

सप्ताङ्कस्य नाटकेऽस्मिन् कथिना करुणरसपाकः परिनिष्ठां नीतः । यस्तु-
तस्तु त्रिपद्येऽत्र भवभूतेः प्ररूपः कव्यन्तरेण अनतिशयितः निशाम्यते । उत्तररामचरिते १०
पात्राण्यहदयाः अपि द्रवन्ति रुदन्ति च । 'एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्', इत्या-
दिना कविः स्वयम् एतं स्वगुणं स्फोरयति इव इति आभाति । इह विषये कालिदास-
भवभूत्योः महद् वैसादृश्यं दृश्यते । शेक्सपियरयत् कालिदासः यम् अर्थं व्यञ्जनया
नियन्ताति मिल्टनस् भवभूतिः तमेव अभिवयति । यत्सत्यं हृदये शोकेन समभिभूते
को नाम विजाल्यतुं पारयति । नहि शेक्सपियरनाटकेषु कॉर्डेलिया (Cordelia)-१५
राटीरं परितः सङ्गतेषु पात्रेषु एकतमम् अपि एकमपि शोकराज्यं यस्तुं प्रभवति;
कालिदामकृतिषु अपि सीतान्वयिनं मिथ्या लोकापवादं भूत्वा यद्यपि रामस्य हृदयं
स्नेह्यमान्यां सीतायने, अयोधनेन आह्वयमानं तत्तत् अयः शकलम् इव च शतधा
शिदीर्यते अपात्रि न च अमी मूर्च्छति न च अधूणि पातयति । धीरः नृपः इव स
तदा सीतां धनं नीत्वा तत्र त्यक्तुं अहमणम् आदिशति । यदा तु पुनः लक्ष्मण-२०
प्रतिनियतं नक्षत्रे तम् उद्दिश्य सीतया दत्तं मन्दिरं म लक्ष्मणमुग्रात् गृणोति तदा
तदन्तर्धर्तिनोः नृप-मनुष्य-हृदययोः भ्रमाद् मनुष्यहृदयेन नृपहृदयं परिभूयते
(The King in Rama gives way to the man in him) । तदा हि तल्लोचने
अन्ननिर्गद्वशात्पेण आकुनायिने; तदा अमी केवलं द्विजान् शब्दान् धत्ति, न तु
कादति यः । ययामराग भारो यः । भवभूतेषु रचनासु काव्यरूपासु इव २५
मयेमपि तत्तत् प्रकरणं केवलं तदा परिसमाप्तिं नीयते यदा पात्राणि साधु गद्गदेन
यगमा च प्रवृत्तः मूर्च्छन्ति दर्शकाश्च मरुं रुदन्ति ॥

अथ अपि रामेण सीतापरित्यागं वञ्चितः १ अपि या अनगम्यताम् अम-
तायां च सीतां तथा विश्रामयता रामेण अभ्याप्यं च नृगन्धं च कर्म नानुष्ठितम् १
इति यम् प्रायः अनुगुणने, तत्र इदं प्रतिवचनं स्यात् तदा यत् रामस्य हृदये ३०

१. विमृशयाम्

'अत्र यादा शोच्यति वगैरि वगैरि हृदयम्' इति

'वगैरि वगैरि वगैरि वगैरि वगैरि वगैरि' इति वा ॥

कर्तव्यस्नेहयोः तुमलं द्वन्द्वगृहं प्रवृत्ते । ननु तदा द्वयोः पक्षयोः कतरस्य महत्त्वं तस्य युक्तम् आसीत् मीतापरित्यागो वा शुद्धस्य स्वस्नेहस्य च निर्मलस्य रघुकुलस्य च लोकेन तथा लाञ्छनं वा ? अथवा, 'लोकापवादविषयीभूता सीता रामस्य भार्या आसीद्' इति वा मन्त्रा, 'शुद्धैव खलु सीता' इति वा विश्वस्य मीतां क्षाम्यन् रामः हर्मोदाहरणम् उपन्यस्य किमु अध्याचारं प्रजायाः कामचारवृत्तिम् अन्वमोक्षित्यत आहो- ५ स्थित् कर्तव्याय स्नेहं वक्तिं हृत्वा स्वजीवितायितां सीतां गृहाद् बहिरकरिष्यत् ? अथ किन्तु तेन विधातव्यम् आसीत् ? किञ्च अचिराभिहितः नृपः स खलु बभूव । 'किं कर्म किमकर्मेति कथयोऽप्यत्र मोहिताः' इति तु तावत् प्रामदमेव । अन्ततो गत्वा कर्तव्य-स्नेहयोः कर्तव्यं विजयि बभूव । रामः सीतां, न न स्वजीवितमेव ननु, निष्कासयामास । नृशमः यदि सीतां प्रवि रामः आसीत्, नृशंस्तरस्तु तर्हि आत्मानं १० प्रति अभूत् । नहि तस्य विरहव्यथा सीतायाः विरहव्यथातः ऊनतरा बभूव । विधुरं यदि सतायाः जीवितं विधुरवरं तर्हि रामस्य आसीत् । मीता यदि प्रणष्टा, रामस्य सौख्यं तर्हि प्रणष्टं बभूव । 'अथ यत् सत्यपि 'शमराज्यम्' इति शब्दः आभाणकः जातः । जनः रामराज्यं कामयते । अत्र ज्ञातुचित् केनचिद् नृपेण प्रजार्थम् एतादृशः त्यागः कृतः ?

१५

मुखेन भवगृतेः अन्यां नाटफट्टचीम् अपेक्ष्य उत्तररामचरितं विशिष्यते । कृतिपयैः गुणविचारैः अत्र पात्रचरित्रं विप्रसा नितराम् उज्ज्वलं भासते । इह क्रिया-वेगाभावं (Lack of action) निभानवद्विः कृतिपयैः साम्प्रतिकैः समासोपकैः प्रायेण हृदं रसरूपेण यथा नाटकाय काञ्चम् अङ्गीक्रियते न तथा यथार्थनाटकम् । अन्तिमाङ्के योऽत्र नाटकान्तरमभावेशः स तु कालिदासीयेषु नाटकेषु अपि अलभ्यः अस्पर्शः विशिष्टो गुणः । मीताराज्योऽत्र पुनः संयोगे यादृशः चमत्कारः गभीरः समावध्य तादृशः शत्रुतलादुद्यन्तयोः वन्यशृङ्गे अप्राप्यः ॥

[६] शैली

(१) भवभूतिः^१ भावुकः किल कविः । तेन कालिदासो यदि शेषसप्तयरेण तुलाम् आरोप्यते तर्हि एष मिल्यते । यदि हि भवभूतिकृतिषु कालिदास कृतिस्तुलभरश्च

१. सूत्रितान्तर्येषु तु तावदेवं भवभूतिः उपसंलोक्यमानो बुध्यते—

'भव्यं यदि विभूतिं त्वं तात कामयसे तदा ।

भवभूतिपदे वित्तमविसम्भवं निवेज्य ॥'

मुकवि द्वितयं मन्वे निवृत्तेऽपि महीतसे ।

भवभूतिः शुद्धचार्यं वाग्मीकिस्तु ततोयवः ॥'

भवभूतिः सम्बन्धाद् भूषणरूपेण भावती भाति ।

एतादृशकारण्ये विमर्शना रोदिति पाथा ॥' इत्यादि ।

नीत्यं माधुर्यं त्रेष्ठनिम्नं च दुर्गमं तद् परिमितै पदै वस्तुरूपस्य वा रस-भाव-
रसस्य वा तस्य न तत्र अर्थस्य निवन्धने यथा कनकस्रोतः भवभूति न तथा कालिदासः ।
नथा हि उक्तं यथाऽभ्यासं 'रामभद्र' इति अर्द्धम् एव उक्त्वा एकपदे आचारम्
अनम्भान् 'महाशय' इति सम्प्रयोगपदं प्रयुज्यते ॥

(२) जगति यद् यद् विभीषणं भव्यं विशालम् अलौकिकं चास्ति तत् तत् ५
तत् यथा भवभूते इत्यादिवादनं भवति न तथा कव्यन्तरस्य । तेन कृतानि उत्तुङ्ग-
शिखरिणां निविडानि निम्नोत्तुङ्गानि च वर्णनानि नितरां रमणीयानि
सन्ति । प्रज्ञेन श्लेषाद्विषयैः च न सर्वथा वृत्तान्तरं असी अस्ति । तथाहि
मातृतीमा रणे सप्तपञ्च निशाययन्तं तस्य कस्य हृदयं न हरति ॥

(३) 'भुङ्क्ते रसानां गन्धेषु प्रयोगेषु' सिद्धहस्तः कविरपि । अतः महावीर-१०
परिते रसरस्य, मालतीमाधवे शृङ्गारस्य, उत्तररामचरिते च वरुणस्य सम्प्रयोगः
इत्यनेन । न केवलं नानानाट्येषु अस्य नानारससंयोगः, अपि तु एकस्मिन्नेव नाटके
नानासंस्कारितं नुगन्धनम् अप्युपयुज्यते । यथा मालतीमाधवे एव तृतीये समये चाङ्गे
रारं, तृतीये गीष्टं, पञ्चमे धामरसभयानकी, नवमे करुणं, नवमदशमयोदचं चतुर्थो
रसः निषिद्धः । १५

(४) महावीरचरितशैल्याः भिद्यमाना मालतीमाधवशैली कविना शनै
शनै समानागमात् प्राडि निदि । कचिन् कवित् तस्य पत्रेषु पेरानः प्रसादगुणः
रस-भावानुरूपश्च हृदोलयः प्राप्यते । उत्तररामचरितस्य शैली उदारता, उन्नता,
शोचिनी, रम्या, मृदुनाया च, 'धीरोद्धता नमयतो न गतिं परितोन्म', इत्यादि-
शैल्यैश्च रम्या रम्या कविना रम्यम् उच्यते ॥ २०

(५) 'मनो नम्यं यथायद् वाचि निवेशनं' नाम योऽस्या शैल्याः अपरो
विशेषः स वीर्यपूर्णं नाट्यं निश्चिन्तितम् ॥

(६) 'श्रोत्रं मनागभ्यस्तमेतद् गणस्य जीविनम्' इति विधानेन दीर्घ-
समास-लुप्तगुणैर्वा गीष्टं रीतिः यथा भवभूतिवृत्तिषु इत्यनेन न तथा कालिदासरचनासु ।
प्रायश्चनं भविष्यतीति पदेन अर्थप्रसङ्गम् अनादित्य कठिनशब्दः प्रयुक्तः जटिलमिश्रः
च पाठानि रचितानि ॥

(७) उच्यते यत् अस्या रचनायाम् 'वीर्यमुदात्ता च यचना'
चकास्ति ॥

(८) अस्य सरलार्थानि व्यापारिकानि च पद्यानि अतीव इष्टानि सन्ति ।
नथाहि मातृतीचरितं निष्ठुतं शृङ्गारं मातृतीचरितं आह—

‘स्तनस्य जीवन्मुसस्य विक्रमनानि,
मन्तपणानि मङ्गोद्विगोहनानि ।

आनन्दनानि हृदयैकरसायनानि,

द्विष्ट्या भयाप्यधिगतानि वचोऽमृतानि' (मा. ६, ८)

अत्र अभिसन्धाय निष्पादितः अन्त्यानुपासः श्रुतां रसोत्कर्षाधायकः ।
एतादृश्याम् एव सरण्यां रामम् उपालभमाना वामन्ती आह—

‘त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम्’ इत्यादि ॥

(६) अप्रसिद्धानां चैयाकरणप्रयोगाणां नानानवीनशब्दानां च अस्य कृतिषु
बहुल्यम् अवलोक्यते ॥

(१०) अस्य पात्राणि, विरोधः उत्तररामचरिते, यथार्थस्वरूपकाणि
प्रतीयन्ते । तथाहि चित्रदर्शने सीतां सम्गोभ्य रामः आह—

‘किमपि किमपि मन्दं मन्दमामकियोगात्’ इत्यादि ॥

(११) ‘अद्वैतं सुखदुःखयोः’ इत्यादिभिः ज्ञापने यद् अपि संस्कृत कवयः
प्रायेण प्रेमस्वरूपस्य यां कल्पनाम् अकुर्वन्, भवभूतेः कल्पना उदात्तरा उदारतरा
चास्ति ॥

(१२) ‘अहो सरस्वरमणीयता संविधानस्य’ (मा. ६, १६-२),

‘अस्ति वा कुतश्चिदेवं भूतं विचित्ररमणीयोज्ज्वलं मङ्गाप्रकरणम्’ १५

(मा. २३, १८) इत्याद्युपन्यासैः कविना स्वरचनोत्थापितः स्वगतः

गर्वः प्रकाश्यते ॥

(१३) यद्यपि पसन्ततिलका-शार्दूलनिकोडित प्रभृतीनि छन्दोऽपराधपि
अस्य रचनायाम् उपलभ्यन्ते अत्रापि अस्य प्रेङ्गु वृत्त शिखरेण ॥

(ई) कालः ।

द्विष्ट्या भवभूतिस्फुरणकालः प्रायः निश्चितः ॥ यद्यपि एवं रति-
भूमिकायां प्रायेण कव्यस्वरनामधेयैः सह तन्मनयेवं न कर्तव्ये अत्रापि
(अष्टमशतकभयः) यामनः तत्कृतितः उदाहरति (६०० मित-श्रोष्टाऽन्तमन्तरां)
राजशेखरश्च आत्मानं भवभूत्यवतारं घोषयति । कन्दर्पश्च ‘भवभूतिः याकवनि-
राजश्च उभो काव्यकुञ्जमहापतेः यशोरमणः कृपाभिरो अमृतान्’ इति ज्ञापयति । १२५
यशोरमा तु कश्मीरकृतिशक्तिना येन लज्जितादित्येन जितः ‘स ७३६ मिते श्रोष्टाऽन्ते

१. यमव कश्मीरकवः पुरा कविरवः प्रप्रेरे भुवि भवभूतेऽन्तनाम् ।

विपतः पुनर्धो भवभूतिरेतया स वर्तते सम्प्रति रामशेखरः ॥’ (वा रा. १, १६)

२. कवि वीरपतिरात्र भीमवभूत्यादितेजितः ।

जितो मयो मणोरमा तरुणवर्जितवन्निनाम् ॥’ (४, १४४)

चीनदेशं दूतं प्रहितवान्' इति तावद् इतिहासविदां विदितम् । वाक्पतिराजेन च
स्वरचनायां भवभूतिः उपल्लोकिताः, तस्य 'अञ्जवि' (अद्यापि) इति क्रियाविशेषणेन
ज्ञायते च यद् भवभूतिः वाक्पतिराजात् प्राचीनः वाक्पतिराजकाले एव च
लब्धप्रतिष्ठः खलु बभूव । तदेवं ७०० मितस्य स्रीष्टाब्दस्य अभ्यर्णे भवभूतिः आसीद्
इति लभ्यते ॥

(८३) राजशेखरः

अकालजलदाभिधस्य महाकवेः पौत्रः उच्चपुरोहितस्य पुत्रः राजशेखरः महति
कथोनां कुले जनिं जग्राह । अवन्तिसुन्दरी नाम राजकुलसंभवा तस्य भार्या काव्य-
शास्त्रे परमप्रवीणा आसीत् । जन्मभूम्भ तस्य विदर्भकुलक्षेत्रे अभवद् इति
सम्भाव्यते ॥

(अ) परिचयः

राजशेखरो नाम केरलभूपतिः स्वरचितां नाटकप्रवीं शाङ्कराचार्याय उपानेयीद्
इति तावद् साधवाचार्यविरचितात् शाङ्करदिग्बिजयाद् ज्ञायते । नृपराजशेखरलेखितः
यश्च एकः शिलालेखः अवाप्तः पुरातत्त्वविदः नवमं वा दशमं वा स्रीष्टरातकं तल्लेखन-
कालत्वेन निदिष्टव्यन्ति । एतच्छिलालेखकारः नृपराजशेखरः एव कविराजशेखरः १५
आसीद् इत्यत्र तु न किञ्चित् साधकं प्रमाणम् उपलभ्यते । कविराजशेखरस्य पुरो-
हितसुतरादेव तस्य नृपत्वकल्पना अन्याय्या । यदि नाम नृपराजशेखराद् अनन्तरं
कदाचित् कविराजशेखरः उत्पदे इति सम्भाव्यते ॥

(आ) तस्य ग्रन्थाः

स्वभालरामायणप्रस्तावनायां राजशेखरः आत्मनः बहुमन्यकर्तृत्वं सूचयति । १०
तस्य या चतुर्ग्रन्थी अधस्तात् परिचाप्यते तां व्यतिरेच्य स रत्नमञ्जर्याख्यां नाटिकां
अष्टपत्रदलकमलं च (यथा भोजमाह्वेण ज्ञायते) प्राप्तेयीद् इति सम्भाव्यते ॥

[१] बालरामायणम्

दशाहनिषद्धम् इदं तावद् महानाटकम् । अस्य प्रस्तावनायां कविः आत्मनः
मिथ्यागुणरक्षायां रचयति । नाटकेऽत्र प्रारम्भादेव सीतालिप्सया रामं प्रति कृत. १५
रावणद्रोहः निबद्धः । सीताविपयिणी रावणरतिश्च अत्र प्राधान्यम् गमिता कविना
इत्येव नाटकस्यास्य विशेषः ॥

१. भवभूति खलहि निम्नवक्तव्यामपरतकत्वा इव कुरन्ति ।

जस्त विवेका अञ्जविशेषेण कर्त्तव्येतेषु ॥' (गङ्गाधर ७१६)

२. विमृश्यतां आत्मकोटपुरातत्त्वज्ञानसम्मानपत्रिका, द्वितीयमात्रा, ८-१३ ॥

[२] चालभारतम् अथवा प्रचण्डपाण्डवम्

अपूर्वस्य अस्य नाटकस्य केवलम् अद्भुतं प्राप्तं यत्र श्रीरुद्रविवाहः, घत-
श्रीढा, पाण्डवानां वनवासप्रस्थानं च वर्ण्यते ॥

[३] विद्धशालभञ्जिका

एषा हि यथानाट्यशास्त्रं चतुरङ्गनिबद्धा नाटिका । अस्या नायकः लाटाः ५
धिपतिः नृपचन्द्रवर्मा । कथावस्तु च अस्याः रम्यत्वमहत्त्वाभ्यां शून्यम् ॥

[४] कपूरमञ्जरी

चतुरङ्गमयाम् अस्यां नाटिकायां नृपचन्द्रपालस्य कुन्तलदेशराजसुतायाश्च
परस्परं प्रणयस्य कथा कथानस्तुत्वेन निबद्धा । भावा अत्र सर्वथा प्राकृताः ।
स्वपत्नीप्रेरणया च कविः एनां दृष्टवान् । प्राकृतं हि स्त्रीणां भाषा वर्तते, तथा ।
ग्रन्थं निबद्धं कश्चित् सर्वभाषाविलासिनीमुज्ज्वलम् । एष प्रभवति इति साभिमानं
कविनाऽत्र उक्तम् ॥

(६) नाटकीयकला

राजशेखरस्य एष एव निशितो गुणो यदेव महता आवासेन वर्णनानि निष्पा-
दयति । अस्य मौलिककथावस्तुनिर्माणे वा चतुरचरित्रचित्रणे वा चिन्ता न च नास्ति । १५
एष तु सर्वतोभावेन संवलनार्थनेभ्यः अभ्योग्याधिकृष्टवर्णप्रचुरप्रयोगाय च प्रयतते ।
डाक्टरकीधमतेन तु अनुप्रासो यदि कवितायाः मुख्यं लक्षणं तर्हि महाकविषु
राजशेखरो गण्यः स्यात् । संस्कृतप्राकृतच्छन्दमां सप्रयोगे च अस्य महत् कीशलं
दृश्यते । न्यूनाग्न्यूनानि सप्तदश प्राकृतच्छन्दांसि अनेन व्यवहृतानि । यथा भाषा
अस्य सरला रुचिरा च तथा छन्दांसि अपि मृदुनानि मनोहराणि च । भाषित-२०
भाषाभ्याः, विशेषेण महाराष्ट्रीतः । शब्दान् स्वैरम् उपाददे अयम् । गीतगोविन्दमोह-
मद्गरयोः यथा वर्तते रचनायामपि प्राधिकः अन्त्यानुपासप्रयोगः उक्तभ्यने ॥

(६) कालः

एकतः राजशेखरः भवभूतेः अथतरं किन् आत्मानं पोषयति, अष्टमं शतकं
भवाद् आलङ्कारिकोद्भटाद् नयमराजकजाताद् आनन्दवर्धनाच्च उदाहरति । २५

१. सतिताडपटेषु राजशेखरस्तुतिपरम् इदं पद्यं पठ्यते—

'पातुं शीघ्ररसायनं रचयितुं भाषां सतां समतां,
स्पृष्टानि परमाणवाणुमवापि तस्युं रसरङ्गिनाम् ।
भोषतुं स्वाद्यं पलं च जीविततरो यं तस्मिन् ते कीर्तय',
तद् भाता । २७ राजशेखरस्यै तृतीयः गुणस्तयिनीः ॥'

२. भयमूर्तिरामाचरणप्रकरणे प्रथमा पादटिप्पणी प्रकाशयति ॥

अपरतः, (१६० मिते स्त्रीष्टाब्दे समाप्तायाः) यशस्विलक चम्पूः कर्त्रा सोमदेवेन, धाराधिपस्य मुञ्जस्य (१७४-१६३) कृपाश्रितेन घनञ्जयेन च अयम् उल्लिखितः । एतत्प्रणीतेभ्यः चतुर्भ्यः नाटकेभ्यश्च ज्ञायते यदेव काव्यकुञ्जेश्वरस्य महेन्द्रपालस्य आध्यात्मिकगुरुः आसीद् इति । महेन्द्रपालकारिणी शिलालेखी च १०३ तमे १०७ तमे च स्त्रीष्टाब्दे उत्कीर्णः । तस्माद् १०० मितस्य स्त्रीष्टसम्बत्सस्य आसन्नवर्तिनि ५ पाले राजशेखरो यम्य इति अवधार्यते ॥

[८४] दिङ्नागकृता कुन्दमाला

(अ) ग्रन्थ-ग्रन्थकर्तृपरिचयः

पञ्चकनिष्ठता कुन्दमाला दक्षिणभारते अचिरपूर्वं प्राप्तानि चत्वारि हस्तलिखितपुस्तकानि मूचीकृत्य 'दक्षिणभारतीयग्रन्थमालासु' प्रथमं १६२३ मिते स्त्रीष्टाब्दे १० प्रकाशितम् अभूत् । मट्टित्वेव अनया संस्कृतत्रिद्वस्तभाजे तथा समादरः समासादितः यय। एतावता अल्पीयसा एव कालेन अस्याः नानाद्रीकाः नानाभाषानुवादाश्च सज्जाताः ॥

अथ एतत्कर्तुः दिङ्नागः इति धीरनागः इति च नामधेयद्वयम् अवाप्यते । महीश्वर (Mysore)—पुस्तके तावद् अस्याः प्रस्तावनागतं 'तत्रर्भवतोऽरारालपुरवास्त-१५' रूपस्य कवे दिङ्नागस्य कृतिः' इति, तज्जोरपुस्तकावसाने च तल्लेखकस्य 'अनूपराधस्य कवे धीरनागस्य' इति वाक्यं दृश्यते । संस्कृतसाहित्ये च यथा दिङ्नागः इति नामधेयं सुप्रसिद्धं न तथा धीरनागः इति । पुस्तकावसाने च लेखकेन लिखिते वाक्ये तथा प्रत्ययः कर्तुं न शक्यः यथा प्रस्तावनायां त्रिखिने ग्रन्थकृतः आरमनो वाक्ये । तस्मात् कोविदाः धीरनागगठम् दिङ्नागगठम् उपादेयवदं मन्यन्ते ॥ २०

(आ) कथावस्तु

उत्तररामचरितस्य इयं कुन्दमालायाः अपि कथावस्तु रामायणस्य उत्तरकाण्डात् सन्तु उपात्ताऽस्ति यत्र मीमांसाः परित्यागाः, पुनरनुमन्वानं पुनः संयोगश्च निवध्यते । धार्लोक्याग्रमे गामत्यां बह्वर्त्ता कुन्दपुष्पमाला चीद्वय रामः तदभिज्ञानेन संज्ञां विज्ञातवान् इति कुन्दमालेति संज्ञायाः बीजं वर्तते ॥ २५

(इ) नाट्यकला शैली च

काव्यगुणे भवभूतेः अपङ्कजमाण्डोऽपि दिङ्नागः नाट्यगुणे तस्माद् उद्भूतः । कुन्दमाला सत्रं वा जीवनरम्भूर्तिमनी च भाति । एतत्पात्रव्यक्त्यश्च उत्तर-

१. कीलहार्न (Kielhorn)—सम्पादितः ऐनर्विकी-इंडोकोनामकः ग्रन्थः (१, १७१) इत्यस्यः ॥

रामचरित-पात्रदक्षिणयो विरदतराः चित्रतराश्च उल्लसन्ति । दीर्घभाषणानि, दुष्कर-
धर्णनानि (यानि काव्यस्य यथा अनुगुणायन्ते न तथा नाटकस्य), दीर्घसमासाः,
दुरुक्तपदानि च ये दोषाः भवभूती दृश्यन्ते तैः एव मुक्तः । उत्तररामचरिते वीरादि-
सम्पस्कृतः करुणः, कुन्दमालायां तु प्रायः विविक्तः केवलः करुणः एव निबद्धः ।
भाषा अम्याः सरला रुचिरा च, सम्भाषाश्च अपूर्वाः नाट्यगुणोपेताश्च । उत्तरराम-
चरितं यदि नाटक-काव्यम् आख्यायते, तर्हि कुन्दमाला अभिनयार्हं वास्तविकं
नाटकं चतुर्वर्तने । कालिदासस्य आरोपितालीकिकगुणोपाधिभ्यः पात्रेभ्यः भवभूतेः
पात्राणि अधिकजौकिकानि, तेभ्योऽपि तु दिङ्नागस्य । यमज्ञानुप्रासोभयप्रियोऽपि
दिङ्नागः न जातु बिद्ध्यर्थपसादं श्यकृत्स्य ताभ्यां कविताकामिनीम् अलङ्करोति ।
यत्र तत्र लयमयेन गद्येन विरोधिता च अस्य, गौली आलोच्यते ॥ १०

(ई) कालः

यदे कथावस्तु उत्तररामचरितस्य स्रष्टा इवेव तु कुन्दमालायाः अपि । अथ
इयोः अनुशीलनाद् ज्ञायते यद् उत्तररामचरितं प्रो निष्ठायेव दिङ्नागेन कुन्दमाला
कृता । कतिपयस्थलविचारेण उत्तररामचरितकथा कुन्दमालापाम् आप्यायिता
अवलोक्यते । उत्तररामचरिते हि अङ्गस्पर्शनं केवलेन रामः सीतां प्रतिवर्त्तति, इह तु १५
अङ्गस्पर्शनं सह गन्धर्वः, कुन्दमाला, अले प्रतिविम्बिता सीताकृतिः, सीताचरणाङ्क-
पङ्क्तिः, सीताकुङ्कुलं च इति वस्तुपञ्चकम् अग्रे रामस्य सीतापरिचायकं भवति ।
उत्तररामचरिते सकृत् सीतारामयोः मेलनं वर्णितम् अत्र तु द्विः । एवमग्रे अपि
कुन्दमालातः कथापृष्ठद्विष्टान्ताः प्रशङ्काकृतं शक्याः । कुन्दमालास्थं 'निरनुवेश-
इत्यभिमानः' एकादशद्वादशपद्योः मध्ये स्थित इति सीतोक्तिः यः स्पृष्टयेत् तेषां विधाः १०
कोऽपि सन्दर्भः कुन्दमालायां न लभ्यते । उत्तररामचरितस्थस्य—

‘स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा ज्ञानमीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे कथा ॥’

इति श्लोकस्य पाठान् तु उक्तं सीताशोकं स्पृष्टार्थं भासते । नानास्थलान्त-
राणामपि एषैव गतिः ज्ञेया ॥ १५

भवभूतिम् उल्लिख्य राजशेखरः दिङ्नागप्रिये तूष्णीं दृश्यते । कुन्दमालायाः
प्राचीनतमः उल्लेखः भाजदेवे (प्रायः १०१८-१०६० सी.) तदनन्तरं च महानाटके
(एकादशे द्वादशे त्रयोदशे वा शतके लिखिते), शारदातनयस्य (प्रायेण द्वादशशतक-
भवस्य) भावप्रकाशे, विद्यनाथस्य (चतुर्दशशतकोत्पन्नस्य) साहित्यदर्पणे च
उल्लिख्यते । तस्माद् दशमशतके कुन्दमालाप्रणयनं प्रायेण सम्भाव्यम् ॥ १०

(८५) मुरारिः

[अ] ग्रन्थसंस्तवः

श्रमसाध्ये मुरारिकृते सप्ताङ्कमये अनर्घराघवे राम, यली कथा कथावस्तुत्वेन
उपात्ता । कथया पतद् नाटकं महावीर चरितेन साम्यं विभर्ति ॥

[आ] नाट्यकला शैली च

संस्कृतकविषु महती प्रतिष्ठा खलु मुरारेः अस्ति । स हि महाकविः बाल-
कालमीकिश्चेत्युपाधिभ्यां विभूष्यते ।

दैर्घ्यं वाचमुपासते तु यहयः, सारं तु सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुह्यतुल्यविलोके मुरारिः कविः ।
अन्वि लङ्घित एव धानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीडितनु जानाति मन्याचलः ॥

इत्यादीनि च पद्यानि एतत्प्रसंसापरानि भूयन्ते ॥

पस्तुपर्यन्ते अद्भुतं निपुणस्य मुरारेः कवेः भाषावैदुष्यं व्याकरणपादवं च
अत्यन्तं चमत्करोति । रचनासु अस्य अतिरापोक्त्यादीनां बाहुल्यं दृश्यते^१ । तस्य
वाक्यविन्यासाः शुद्धाः तस्य वैदुष्यस्य सदृशाश्च । बहुत्र पाण्डित्यप्रदर्शनाय कृताः^२
अस्य विलम्बा रचना बहुतरं टीकासाहाय्यद् अस्ते अवबोद्धं न शक्या । उपमाः
अस्य किञ्चिन्मूलविच्छिन्नाः शालिन्यः, पद्यानि च सङ्गीतरसमाधुर्यसम्भूतानि, कतिप-
यानि च येषां वस्तुतः सुप्रमाचमत्कृतिभ्याम् उद्भासितानि सन्ति । सकलं विचार्य
(On the whole) रमणीयोज्ज्वला खलु, मुरारेः शैली भाति । इन्त कतिपय-
पादचात्ययिदुषां चङ्गु^३पि अस्य गुणान् यथावद् ईक्षितुं न प्रभवन्ति । विल्सनमतेन^४
हि 'साग्रसिकाः हिन्दवः विचारशुद्धिम्, अनुभूति-मादेवं, कल्पना-कमनीयत्वं च
विभाषयितुं मनागिव क्षमाः' कस्माद् हिन्दूपण्डिताः अग्राह्यं पूर्वस्थानं मुरारवे
प्रायच्छन् । प्राचीतानर्घराघवास्तु उचितैव खलु मुरारिगुणप्रसंसा इति पश्यन्ति ॥

[इ] कालः

(१) भयमूते^१ पद्यद्वयम् उद्धृतां मुरारिः तस्माद् अर्वाचीनः ॥

९५

(२) 'अङ्गोत्पन्नाटकं श्वोत्तमनायकस्य

नारां करिर्व्यथित यस्य मुरारिरित्यम् ।' इति

स्वरचिते हरविजये (३७, १६७) कश्मीरनृपावन्तिवर्मणः (८५५-८८४ खी)

१. यपा,

अनेन रम्योत्तमभयमूलेन नृवारमानोत्तमया धृतस्य ।

ऊनस्य नूनं प्रतिपूर्णाव तारा स्फुरन्ति प्रतिमानलक्षणाः ॥' इत्यादौ ॥

कृपाऽऽजीवः कविरत्नाकर इलेपेण मुरारि पराभूतवान् ॥

(३) मङ्गलस्य च श्रीकण्ठचरिताद् (११३५ स्त्री.) ज्ञायते यद् मङ्गलः 'मुरारिः राजशेखरात् प्राचीनः' इति अभिनवतः । तस्माद् नवमशतकपूर्वार्द्धे मुरारिः जातः इति सम्भाव्यते ॥

(८६) कृष्णमिश्रः

कृष्णमिश्रकृतं - मोक्षचन्द्रोदयाभिधं नाटकं रूपकाख्यानतया (Being allegorical) संस्कृते महत्त्वस्य पदम् अर्हति । स्वशिष्याणाम् अन्यतमस्य मूढमतेः अल्लेखदर्शनशिक्षायै किल कृष्णमिश्रः एतत् प्रणीतवान् । अमूर्तान् धर्मादिभाषान् मूर्तमनुष्यजातिप्राणितया प्रकल्प्य प्रसन्नरूपेण्यतैः सरसया सरसा च अल्लेखमत्-
प्रधान्यम् अत्र प्रतिष्ठापितम् ॥

कथावस्तु

कामप्रोषलोभादि सहितः महामोहो नाम नृपः कार्सी शरास । स च मत्यादिभिः अन्विताय नृपविवेकाय द्रुहयन् तम् अभियुज्य तद्रेषाद् बहिर्द्वारम् । तदा आकाशवाणी अत्रवीद् यद् एकदा अवश्यं विवेकः उपनिषद्ं प्रतिपास्यति प्रयोधो-
न्यश्च मद्मोदताडयम् उन्मूलयिष्यते इति । अन्ततो गङ्गा सत्त्वस्य विजयः अमन्-१५ पक्षस्य च पराजयो भवति । एवं वै मङ्गलमयो नाटकमभिर्भवति ।

कालः

एतत्प्रस्तावनायां प्रसङ्गाद् 'नृपकीर्तिवर्मणा नृपकर्णदेवो जितः' इत्येवविधः उल्लेखः अव्याप्यते । ऐतिहासिकात्र 'कोर्तिवर्मा' नाम नृपः १०४६ तमाद् आरभ्य ११०० मितलीलादप्यन्तं महीम् अभुनक्, १०६५ मितं कालं निकृपा च कर्णदेवं १० पराभूय' इति वदन्ति । तस्माद् एकादशशतकस्य उत्तरार्द्धे कृष्णमिश्रजीवनस्य कालः निश्चीयते ॥

(८७) संस्कृतरूपकसाहित्यस्य हासः

यद्यपि ११०० मितस्य स्पष्टानुसङ्गस्य आसन्नकाले मममे एव संस्कृतशास्त्रमय-
काये ललितकालानि प्रादुरभयन् अथापि रूपाभिधे अङ्गो त् विरोधः । तद् मुरारि-२५ राजशेखरयोः अनन्तरं संस्कृतरूपककालम् इदम् । संस्कृते राने रानेः भाषितभाषा-
भ्यः मदातं भेदम् आपन्ने सति रूपाकेषु प्रयुज्यमानानि प्राकृतानि अपि भाषितभाषा-
स्वरूपं विहाय रूपककथयद्गुरैकयोजनकानि मञ्जुतानि । अथ प्रथमम् अपरशशाः
प्राकृतानां स्थाने प्रचरिताः यभूयुः, तदनन्तरं च अपरशशानामपि स्थानम् आपु-

निकीभिः भारतभाषाभिः गृहीतम् । रागशोभरो हि स्वप्नयेषु स्वैरं माहाराष्ट्रीशब्दान्
 प्रायुक्कृत । एतत्कालिकेषु कृतिषु अन्त्यानुप्रासस्य कदाचित्कः प्रयोगः भाषितभाषा-
 प्रभावात् प्रचरितः । क्रमेण अङ्गितभाषाभिः साहित्योपयोगिगुणेषु अर्जितेषु संस्कृते
 वा साहित्यरूपाकृतेषु वा लिखितेषु रूपकेषु लोकानुरागः मन्दं मन्दम् अक्षीयत ।
 एवं सति यशःक्रमाः कवयः रूपकरचनां परित्यज्य कान्यादीनि प्रणेतुं प्रावर्तन्तः ५
 यतो हि नृप न च संस्कृतरूपदर्शनोत्काः सामाजिकाः आसन् न च तद्गुणमादिष्टाः
 बहयः राजादयः । स्वास्तःसुखाय तु कवयः अथावधि तावत् संस्कृते रूपकाणि
 प्रणयन्त्येव ॥

प्रथमः परिशिष्टभागः

संस्कृतस्य यूरोपखण्डप्रचरणस्य इतिवृत्तम्

(१) पञ्चतन्त्रकथासु च भारतीयसारस्वतमागरगाम्भीर्यकथासु च मध्ययुगे^१ एव यूरोपे प्राप्तासु अपि पञ्चतन्त्रकथामौलिकभाषाविषयको वा सुविशालसंस्कृतसाहित्य-विषयको वा न कोऽपि परिचयः पाश्चात्यैः अभिगतोऽभूत् । भारतम् अधिवसद्भिः^२ कतिपयैः लीष्टमतप्रचारकैः संस्कृतस्य बोधदिक्षतः, अब्राहमरोजरश्च १६५१ मिते ख्रीष्टकाले भर्तृहरिशतकानि हालैण्डदेशभाषया अनूवाद् । अथ एतेन अपि यूरोपीयानां संस्कृतसम्बन्धि अज्ञानं यथापूर्वम् अवर्तिष्ट । ख्रीष्टसप्तदशशतके कश्चित् ख्रीष्टमतप्रचारकः यजुर्वेदान्तां यं मिथ्याग्रन्थं पठितवान् अष्टादशशतकस्य मध्य-भागे वोल्टेयरः (Voltaire) तं यथार्थयजुर्वेदम् अभ्यवसितवान् । अथ लीष्टमत-१० प्रचारकस्य कूटकपटवचनाभाण्डे भग्ने यूरोपीयैः विहङ्भिस्तु 'संस्कृतसाहित्यं संस्कृत-भाषा च उभयमपि अलक्षेन्द्राक्रमणान्तरं ग्रीकादर्शनम् उपाहाय ब्राह्मणैः रचितं मिथ्याजालम्' इति अनुमितम् । एकानविंशतिशतकस्य चतुर्थे दशके पायड् उपलिन-पुर्याः एकः महाविद्यालयभाष्यापकः पक्षम् इमं चतुरम् उपगदयामास ॥

(२) आङ्गलेषु प्रथमं वारन हेस्टिङ्ग्जः संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वं ज्ञातवान्^३ । 'भारतीयानां रीति-प्रथाः अनुगम्य एव भारतशासनम् उचितम्' इति च अनुभूत-वान् । तत्प्रयत्नैश्च संस्कृतग्रन्थानां पारसीभाषा (Persian)-ऽनुवादान् आदाय १७७६ मिते वर्षे संस्कृतराजघर्मग्रन्थसारसङ्ग्रहः प्रस्तुतोऽभूत् ॥

(३) वारनहेस्टिङ्ग्जप्रेरणया संस्कृतम् अधीत्य चार्लस विल्किंसः १७८५ तमे वर्षे भगवद्गीतां १७८७ तमे वर्षे च हितोपदेशम् आङ्गलभाषया अनूवाद् ॥ १०

(४) अथ संस्कृताध्ययने महतीम् अभिरुचिं बघ्नन् सर विल्यमजोन्सः (१७४६-१७९४) १७८६ मिते वर्षे शकुन्तलाम् आङ्गलभाषया अनूद्य नचिराद् मनुस्मृतित्तमं ग्रन्थवादीत् । १७८२ मिते ख्रीष्टाब्दे च अयम् श्रुतसंहारं (संस्कृत-मूलमात्रं) प्रकाशितवान् । एष एव च महाभागः १७८५ तमे वर्षे 'एशियाटिक् सोसयटी आब् बङ्गाल' नाम्नी परिषदं स्थापयामास ॥

२५

१. १००० तमाद् वा १४०० तमं वर्षम् अथवा अयिकविस्तृतार्थे यदा कराचित् ६०० तमाद् वा १५०० तमं वर्षं यः कातः स आङ्गलभाषायां 'मध्ययुगम्' इत्यभिधीयते ॥

(५) तत महापण्डित हेनरीटामस कोलब्रूक (१७६५-१८३७) प्रथम संस्कृतभाषायां संस्कृतसाहित्यस्य च अध्ययने वैज्ञानिकीं सरणि (Scientific method) प्रायुङ्क्त। स हि कतिचिद् महत्त्वशालिनं मूलसंस्कृतग्रन्थान् कतिपयानां च अनुयायकानां शिष्यान्, संस्कृतवाङ्मयस्य नानादृशेषु च निगन्धान् व्यरचयत्। एतत्सर्वं प्रयत्न एतदनन्तरभाषिणा पाश्चात्य संस्कृतविद्यायिना महोपन्यास्य अकल्पत ॥ ५

(६) यूरोपखण्डनिवासिना संस्कृतअध्ययने अनुरागं यस्याम् अद्भुतायां परिस्थितौ अजायत मनोरमं यन्तु तस्या इति वृत्तम् अस्ति। अलैग्जैण्डर हैमिल्टन (१७६५-१८०४) भारते संस्कृतम् अवीतवान्। १८०० मिते काले स्वदेशं प्रतिनिर्गतमानं यदा अस्मीं प्रामदेशगतं अभूत् तदा एव आइगल-फ्रेड्रिखनानां मिथ कलहे समुत्पन्ने स युद्धयन्दीकृतोऽभवत्। अत्र एव पेरिसनगरे सन्निह्य स कतिचित् १० फ्रेड्रिखपण्डितानां फ्रेड्रिख श्लेजल (Friedrich Schlegel) नामकं प्रसिद्धं जर्मनं कविं च संस्कृतम् अध्यजीगपत्। एतेन अभिनयैः काचित् स्थितिः तत्र उत्पदिता। १८०८ मिते मम्बत्सरे श्लेजल (Schlegel) 'ग्रीन दि लैङ्ग्वेज ऐण्ड विज्डम आय डि इण्डियन्' नामकं महत्त्वशालिनं ग्रन्थं प्रकाश्य यूरोपखण्डे संस्कृत-अध्ययनदिशं परिचलितवान्। अनेन च भाषाविज्ञाने (In the Science of Language) १५ तल्लना-प्रणाली प्रवेशं प्राप। श्लेजलकृत्या समुत्पदिता जर्मनविद्वांसः संस्कृतभाषां संस्कृतसाहित्यं च मङ्गला अनुरागेण पठितुम् आरभन्त। यस्मत्स्य संस्कृतचोदने यावत् कार्यं यूरोपखण्डे अगावधि जातं तस्य प्रयोजकं प्रायः शार्मेण्य (German) विदुषाम् एव प्रयासः ॥

(७) १८१६ मिते लीपिगण्डे एफ. बोप (F Bopp) महाशयेन ग्रीन-लटिन-२० जर्मन-पेरियनभाषाणां त्रियारूपरचनां भूयः सह संस्कृतत्रियां रूपरचनाप्रकारस्य सादृश्यं प्रदर्श्य संस्कृतविपठिपुण्यां पाश्चात्यानां कृते यः संस्कृतव्याकरणप्रत्ययसन्दर्भं निरूप्य प्रकाशितः तेन तुलनात्मकभाषाविज्ञानस्य बीजम् उत्पन्नम् ॥

(८) अगावधि श्रेष्ठसंस्कृतमेव खलु यूरोपीयानाम् अध्ययनत्रिययोऽमृतं न तु वैनिष्कमपि। १८०५ तमे अर्धे प्रकाशितं कोलब्रूकस्य 'ग्रीन दि वेदास्' २५ (आधिषेदम्) इति नामकं निबन्धम् अधीत्य तु शार्मेण्येषु वैदिकग्रन्थाध्ययने विशिष्टा प्रवृत्तिः अजनि। ईस्ट-इण्डिया-हाउसे रिपलवैदिक ग्रन्थसङ्ग्रहम् अग्राप्य २५ १८३० मिते लीपिगण्डे एफ. रोसन (F Rosen) तदनुसन्धानपरोऽभूत्, तस्य अजलमृत्योः अचिरानन्तरं च १८३८ तमे वर्षे तत्सम्मानितम् खण्डेन्द्रस्य प्रथमोपासकं प्रकाश्य गतम् ॥ ३०

(९) १८४६ तमे वर्षे प्रकाशितं आर. राय-प्रणीतं 'ग्रीन दि लिटरेचर

गेण्ड हिस्टरी आण् दि वेड'—('वेदस्य साहित्येतिहासयोः विषये') इति नामकः
सन्दर्भं पाश्चात्त्येषु भूयः वैदिकयाङ्गयाध्ययनरसबर्धकः अभूत् । आर. रायः
(२१-१८६५) स्वयं वैदिकभाषा यज्ञानस्य वीजम् अ पत्, अथ अनेके अन्ये
तदुपवीजं स्वप्रयामललेन मिस्तवा दर्शिताङ्कुरम् अकुर्वन् । वीयनापुर्याः उपाध्याय
मुहुरः नानादेशवास्तव्यानां वरत्रिशतुर्द्विदशानां सङ्कारम् उपलभ्य श्रेयस्यवैदिको-
भयसंरुहसाहित्यस्य विशालं विश्वकोषं निर्मातुं मग्नद्वोऽभूत् । १८६८ नि.ते लीड-
पर्षे तु तस्मिन् परलोकं गतवति गाट्टिजननगरस्य उपाध्याय कीलहार्नेः (Prof.
Kielhorn) तत्प्रारब्धं कार्यं पूरयितुम् उद्युक्तवान् ॥

(१०) ए. कुह (A. Kuhn) मोक्षमूलरश्च सोत्साहं वैदिकधर्मानुशीलनपरौ
अभूताम् । तदनुसन्धानैश्च तुलनात्मकपौगाणिककथाविज्ञानस्य उपक्रमः सञ्जातः ॥ १०

(११) यावद् वर्तमानशताब्दो प्रवर्तते तावत् पाश्चात्यैः प्रायः सर्वे महत्त्व-
शालिनः श्रेयस्यवैदिकसंस्कृतग्रन्थाः सम्पादिताः अधिकमहत्त्वयन्तश्च अनूदिताः अभू-
वन् । अथ अधुना भूयोऽनुसन्धानकार्याय क्षेत्रं सुगमं ज्ञानम् । तदाप्रभृति भारती-
यार्थाणां पुरातनसाहित्यादिकम् आदाय तत्र विशेषाधिजिगमिषया ये पाश्चात्याः
निरन्तरं प्रायतन्त प्रयतन्ते च तेषां मध्यादु नैकडानकः, हासकिन्सः, हाविट्जः, १५
पिटरनिट्जः, पार्जिटरः, ओल्डनरगेः, पोटरसनः, हर्तैलः, ऐज्जस्टनः, रिजवे, कीथः,
अन्ये च बहवः, ग्रन्थेऽस्मिन् यथास्थानं नामनः स्मृताः । पञ्चाशदधिकशतवर्षमात्र
मितेन एव कालेन हन्त पाश्चात्याः विस्तारे श्रीकलैटिनोभय साहित्यव्युत्पत्तनीम्
अतियन्तीं श्रेयस्यवैदिकसंस्कृतयाङ्गमयारण्यानीं समवगाहन्ते स्म । अथ एतावति
अनुसन्धानकार्ये कृते ऽपि अद्यावधि मद्गत् करणोपयम अवशिष्यते । भारते वर्षे हरि-२०
वर्षे च पुस्तकालयेषु सहस्राणि किल ऊनतरमहत्त्वानां हस्तलिखितग्रन्थानां सन्ति
तानि च उपादाय महत् खलु मौलिकम् अनुसन्धानकार्यं सम्भाव्यते ॥

द्वितीयः परिशिष्टभागः

ब्राह्मीलिपिलिखितलेखार्थज्ञानस्य इतिवृत्तम्

फीरोजशाह तुगलकदेशाद् अशोकस्य तोपरास्थित. ले. स्तम्भः दिल्लीम् अनीयत । अथ लेखस्य अर्थं विज्ञातुं कृतेऽपि यथासम्भवं सर्वोपायेषु फीरोजशाह-स्य मनोरथमिच्छिः नामसूत । १७८५ मिते पण्टाब्दे सर्वप्रथमं चार्लस-विल्किन्स (Charles Wilkins) १८०० तमे ख्रीष्टाब्दे लेखितं नारायणपालाभिधस्य वज्र-नृपस्य च. १३०० तमे ख्रीष्टाब्दे राधानान्तरामंणा लिखितं बौद्धानवश्यनृपशिरोपस्य च लेखम् अर्थेन पठेन्न्याम् । १३०० मिते एष वर्षे जे. ऐन. हैरिङ्गटनः (J H. Herrington) नागार्जुन-आरवरगुहासु अस्कीर्णं गुप्तवंशसमपात्ययिनं मौर्यानृपेण अन्तर्वर्मणा रारितं लेखम् अधीतवान् । अनेन गुप्तवंशानृपप्रयुक्ताया १० उर्गुमाताया अर्द्धम् अधिगतार्थम् अभवत् ॥

१८१८ मितात् कालाद् आरभ्य १८०३ मितकालपर्यन्तं लोकविश्रुतस्य स्व राजस्थानेनिहामग्रन्थस्य सामग्रीं मञ्जुनिन् कर्नलटाडमहोदय सप्तमशतकीयाद् आरभ्य पञ्चदशशतकीयान् लेखान् अन्वयन्तु सुपरिदितज्ञानचन्द्रस्य ज्ञानवैभव-साहाय्येन च तद्व्यान् व्यजानात् ॥

१८३४ मिते काले फेडिन ए. ट्रेयरमहाशय प्रयागस्थय स्तम्भलेखम् अशत १५ तमेन डाक्टरमिलमहोदय पूर्णम् अभ्येष्ट ॥

१८३७ मिते वर्षे डाक्टरमिल एव स्कन्दगुप्तकारितं 'भूतरी'स्थं लेखम् अपठत् । एतद्वर्षे यापञ्च वनभी-भ्रुवल्लभाना नाना लेखा गृहीतार्था अजायन्त । १८३७-३८ मिते वर्षे चेम्बर्प्रिमेय गिरिनारप्रभृतिस्थानस्थान् गृह्णन् गुप्तवंशलेखान् पठितवान् । तदेव गुप्तवंशानृपप्रयुक्ता समस्ता अपि वर्णमाना यथाऽद् विदितस्वरूपा समपद्यत ॥२०

गुप्तलिप्यां विदितार्थाया मत्याम् अपि ब्राह्मीलिप्यर्थ-ज्ञानं दुरधिगमम् एव अतिष्ठत् । मरविज्यमज्जोन्ममन्नेदयस्य प्रयोजनार्थं १७६५ तमे वर्षे अलोरागुहाङ्कित-लेखानां मध्ये कृतियानां लघुलेखानां या प्रतिकृतय निरुत्थ्यन्त स ता कर्नलमिल-कोर् प्रहितवान्, अस्मी च तेनचित् मन्वृतपण्डितेन कृतबुद्धिमोह सर्वथा अयथा-१२म् अर्थे तासां दृश्यद्यत् ॥

प्रतिकृतिम् आसाद्य तल्लिपि गुप्तवंशानृपप्रयुक्तलिपिम् अनुहरन्तीम् इव निभालय
 सूक्ष्मेक्षिकया तयोः सादृश्यवेसादृश्ये परीक्ष्य च अशोकलिपेः अनेकेषां वर्णानाम्
 अर्थम् उपलब्धवान् । तदमन्तरं तु स्टोवैनसनकृतः प्रयत्नोऽत्र ततोऽप्यधिकतरसकलः
 समपद्यत ॥

इति

ग्रन्थानां, तत्त्वदर्शनां, तदालोचकानां, उत्पात्राणां, तदन्तरागतानां नृपाणां
प्रसिद्ध भौगोलिक-ऐतिहासिक-स्थानादीनां च

नामानुक्रमणी

[पाठकानां सुविधायै पृष्ठ संख्या समं पङ्क्ति सख्याऽपि अत्र दीयते । विन्दु पूर्व
पृष्ठ संख्या तदनन्तरं च पङ्क्ति सख्या इति बोध्यम्, यथा ६.७=पृष्ठ ६ पङ्क्ति ७;
८६-६०=पृष्ठ ८६ तथा पृष्ठ ६०; ६५.२१-५=पृष्ठ ६५ आ पङ्क्ति २१ यावत्
पङ्क्ति २५; २.दि.२=पृष्ठ २ दिवसि २; इत्यादि]

अ

अक्षर, ६ ७;

अकालजलद्, महाकवि राजशेखरस्य
पितामह ८५ ७;

अज्ञात शत्रु, २५ २१;

अर्धवेद, अस्मात् ०२स गृहीत ५८ १५;

अनन्त, भारतचम्पू कर्ता २५ ४,

अनघ राघवम् (सुरारि कृतम्) ७०.८;
८६ - ६०;

अमुल मञ्जरी नखल, पंचतन्त्रस्य

पारसीक अनुवाद कर्ता ५५ २६;

अन्तर्ज्ञ, इन्दुलमीकृष्ण, अरघ भाषायां
पंचतन्त्रस्य रूपांतरकर्ता ५४.३०;

अमाहमरोजर, स भर्तृ हरि शतकानि
अनुवाद ६२.७;

अभिज्ञान शाकुन्तलम्-अस्मिन् देशीक्यस्य
कालीयस्य कामाव ६५.२१-५;

उपद्विरात पन्थानि ६७.१७, कुरुक्षेत्रस्य

६७ टि, इदम् आगलयावया अनुदितम्
६२ २२;

अभिनयगुप्त, अनेन विद्वन्त शूद्रक
नाटक अनुस्मृतम् ७० टि, हर्षस्य नाट्य

शास्त्र टीकाऽनुवृत्ते ७४ टि; मृदना-

रायण स्मृत ७८.२२;

अमरशक्ति, नृप, ४४.२८, ४५.६;

अमरालपुर, स्थानविशेष ८७.१५;

अरिसिद्ध, ६.१;

अर्थ शास्त्रम्, ७.२१; अस्मात् पंचतन्त्र
साम्प्रती सङ्गृहीता ४०.१४;

अलङ्कार, कश्मीर नृप, ८.३०;

अलङ्कार विमर्षिणी, ८.२४;

अलक्षेत्र, ६५.२;

अली, पंचतन्त्रस्य तुल्यकानुवादकर्ता
५५ २८;

अवदान, बौद्ध ग्रन्थ; ३५ २०;

अवदानरावकम्, ३५.२१-२२;

अवन्ति यमा, ७७.६-२१; ८६.२८;

अवन्तिसुन्दरी, राजशेखरस्य भार्या ८५.८;

अवन्तिसुन्दरीकथा-द्विहिन नास्ति १२.१;

अस्या शिष्यस्त्विति उल्लिखित ७२.१६;

अरोक, ६.६; ३६.१६;

अश्वघोष, दिव्यावदान कर्त्रा विदित
आसीत् ३६.४; अस्य रौली जातक-

माला कारणेऽनुवृत्ता ३६.२३;

अथमेव आवेशूर ३८.१-५;

नाटककार ६८ २६;

अष्टाध्यायी, पंचतन्त्रनाम्ना सादृश्यम्
४१.८;

अष्टपत्र दलकमलम्—राजशेखरकृतम्
८५.२२;

आ

आर्देसलैंड, पंचतन्त्रस्य तत्र प्रचारः

४१.१८;

आरुपायिका, तरया लक्षणम् २.टि.२;

अदिशूः, नृपः, तेन भट्ट नारायणः आ-

मन्त्रितः ७८.२५;

अनन्दवर्धनः, अनेन भट्ट नारायणः

स्मृतः ७८.२२; अस्माद् राजशेखरः

वदाहरति ८६.२५;

आगवक्षीपः, पंचतन्त्रस्य तत्र प्रचारः

४१.१८;

आरण्यिका, प्रियदर्शिका एव, ७४.२१; टि.३;

आर्यकः, मुख्य उर्जायनीनाथः ७१.१५;

आर्य संधसेनः, ३२.टि. ३;

आर्यशूरः जातकमालायाः कर्ता ३६-८;

आहवमहा, विप्रमां कवेयस्य पिता, ४.६;

इ-ई

इरिसंगः, चीन यात्री, अस्य जातकमाला

विदिता ५५सीत् ३८.८; जीमूतवाह-

नस्य कथा वर्णिता ७१.७;

इन्द्रवज्र उत्सवः, ५८.१८; ५८.६; ५८.११;

ईमहाई नसः, मोरनाट्ट कथाः ६६.१३;

उ

उत्तरपुराण, (गुणमंत्रस्य) २५.३;

उत्तरगाम चरितम्-अस्य सादृश्यं रूकोद्भव

विषये ६३.२२; अस्मिन् कालेकस्य

अभावः ६५.२४; करुणरसः ६७.टि;

६८.टि; ७०.५; ८०-२; कुन्दमालया

तुलना ८७.२२;

उदयनः, नरवाहनस्य पिता २८.४; ३०.७;

३१.१५; रत्नावली प्रिय दर्शकयोः

नायकः ७४.१२; ७५.१५-२२; ८८.

१-१०;

उदयसुन्दरी कथा चम्पू; मोड्डलरचिता

२५.५;

उद्योतकाः, १७.१७;

उद्धतः, अस्माद् राजशेखरः वदाहरति

८६.२५;

उन्वारे सुहेली, ५५.२७;

उपमितभवनपदं च कथा, सिद्धिर्पि प्रणीता,

३८.१५-२३;

ऋ

ऋग्वेदः, अस्मिन् पशु पक्षि कथाः

३६.२०; अस्मात् नाटयवेदस्य

नृत्यं गृहीतम् ५८.१५; अस्मिन्

सम्याद् सूक्तानि ६१.२; नृत्यस्य

उल्लेखाः ६१.१७; ६१.२०; प्रथमाष्टकं

प्रकाशितम् ६३.३०;

ऋतुसंहारः, ६२.२३;

ऋषभपञ्चाशिका, २३.टि.३;

ऋष्यमूकः, पर्वतः ४५.८;

ऐ-औ

ऐ.३८०, पंचतन्त्रविषये ४२-४४; ५१.३०;

ऐन ध.न्याम शान कर, पंचतन्त्रस्य जर्मन

रूपान्तर कर्ता ५५.१६;

औडयदेवः, वादीभूमिहोपाध्वः गद्यचिन्ता-

मणिकर्ता २४.४;

औचित्यालकारः, (तेमेन्ट्रेण कृतः),

अस्मिन् रत्नावली उदाहृता ७३.३;

क

कथा, तरयाः लक्षणं २ टि.२;

कथार्णवः, (शिवदास रचितः) ३३.टि.;

कथासरित् सागरः, १३.१; २३.१६;

२६.७; ३१.२; ३१—३; ३३. टि.;
 ५४.१७; शूद्रक कीर्त्यते ७०.१२;
 जीमूतनाहनस्य कथा ७५. टि.२;
 मन्त्रपंकेतु, वासवदत्ता नायक १७.२२;
 मन्त्रोदिया-शिलालेखे गुणान्मोक्षेण
 २७.१३;
 मर्ण सुन्दरी (निरक्षणस्य) ४.१६
 मर्णदेव, नृप, कीर्तिमर्णा जित
 ६०.१८;
 मर्ण मञ्जरी, रत्नायल्या माय्य ७४.२०;
 ८६.७-१२;
 मला परिच्छेद, ११.२४-२६;
 मलीन य दिग्म, पञ्चमत्रस्य अखी
 रत्नान्तरम्, ५५.१;
 मन्माण, कन्दल्य्य धारार नाम
 ५.टि.१;
 मरुण, (मेतिहासिक काव्यकार,
 काश्मीरि) १.५; १.६; ५-८;
 १२.टि.१; शूद्रक-वर्णन ७०.१३;
 ७२.१३;
 मरिदाज, पाण विषये—३.३;
 १६.२६;
 मारुपरी, (पाण कृता) २.१०; १२.२२;
 १३.४; १६.२३; १६—२४; गुणा-
 न्मोक्षेण २०.१०; गुणमर्त्या माय्य
 ३४ टि; शूद्रकस्य वर्णनं प्रत्यते
 ७०.१२; ७२.११;
 वामदत्ताय नीति मन्त्र-विनोददेशस्य
 आधार इति ५३.१६; ५३.२०;
 वाम सुप्रम, पात्स्यायन प्रणीतम् ७०.२१;
 वामदाम, हयं चरित्रोद्भाते वणन
 २.१७; १५.२१; वंषकायेण अम्माद्
 दृष्टम् ५२.३; ५२.११; ५८.५;

६८.२६; मृच्छं तुलना ७१.१६; हर्ष
 रत्नया तुलना ७५.१०; मधमृत्ति-
 तुलना ८०.२८; ८१.१२; ८२.२०;
 मादय इष श (मन्त्र २.४५), धावक
 उदाहृत ७३.१२;
 मादयादर्श, गण लक्षणं ३.१; दण्डीमय्य
 ११.१६; १२.१६; १३.२; गुणा-
 न्मोक्षेण २७.६; २६.७; तस्योपरि
 यादिर्घपालेन टीका लिखिता ७०.टि;
 मीथ (डा ए.बी.), तस्य मत्त पाण गण
 विषये-३ १२; वल्लु विषये ७.२;
 रूपकोद्भूत विषये ५६.११; ६०.२८;
 राजशेखर विषये ८६.१७;
 कर्तिकीमुदी, ८.३३;
 कीलहारन, ६४.७;
 कर्निवर्मा, नृप, तेन नृप कर्णदेवो जित
 ६०.१८;
 कुट्टिनीमनम्, (दामोदर कृतम्) तस्मिन्
 रत्नायली उदाहृता ७३.५;
 कुयार, यशोक पुत्र, ३६.१६-८;
 कुन्दमाला, ७०.७; ८७-८८;
 कुम रपाल चरितम् (जनाचार्यहेमचन्द्रस्य)
 ८.१२-२०;
 कुसुमपुर, १८.३;
 कुल (न) ६४.६;
 कुल्य मिथ, (प्रमोषचन्द्रोदयस्य वर्ता)
 ७०.६; ६०—६१;
 कोज म्भ, ६३.१; ६३.२५;
 कोटार, ७.२१;
 कोमेन्द्र, ५.टि.२; २६.६; ३०.१६
 ३०—३१; ५४.२१; तेन रत्नायली
 उदाहृता ७३.३;
 गोमती मनी शर्पन्, ५४.२५;

ग

गद्यं चिन्तामणिः, (ओडयदेवरचितः)
२४.४;

गङ्गडवह, ('पाक्षपतिराज' वृत्तम्) ऐतिहा-
सिकत्वं २.१; १६.२६;

गीतगोविन्दम्, राजशेखर-गुलना ८६.२१;

गुणभद्रः, २५.६;

गुणवृद्धिः, ३२. टि.३;

गुणाढ्यः, १०.२४; २३.१७; २५—२६;

गोदावरी, २६.१०;

गोमुखः, मुद्राङ्कवाद्याः - उपनायकः
२७.१८—१९;

गोवर्धनः, तस्य सप्तशत्यां गुणाढ्योल्लेखः
२७.१९;

गोवर्धनाचार्यः, बाणविषये २२.६;

ग्रह्यमैत्रं, २.१३;

गिर्यस्तनः (सरजाजं), तस्य मतं पैशाची
विषये २८.२४;

घ

चन्दन दासः, (राजमस्य सन्निधौ) ७६.८;
७६.२४;

चन्द्र गुप्तः (महाराजः) ३८.२७; मौर्यः
७६; ७७.१०;

चन्द्रपालः, नृपः; कर्पूरमञ्जरी नायकः
८६. ८;

चन्द्रवर्मा नृपः, विशालनायकः
८६.६;

चन्द्रादित्यः, विजयप्रहरिकायाः पतिः,
१३. टि.३;

चन्द्रापीडः, कादम्बरी कथायाः नायकः
१६.२८;

चम्पकः, (बह्मराज्ये पिता) ५.१६;

चाणक्यः, (अर्थशास्त्रस्य कर्ता) अस्य
ग्रन्थः पञ्चतन्त्रकर्त्रा विलोकितः
४०.१८; नयरास्त्रकर्ता ४०. टि.२;
तेन प्रयुक्ता कृतनीतिः मुद्राराक्षसे
द्रष्टव्या ७६.४;

चारुदत्तः, मुद्राङ्क नायकः ७०—७२;

चारुदत्त नाटकम्, ११.१६;

चारुसं विलिख्यः, गीतां हितोपदेशं च
अनुवाद ६२.२०; ६५.५;

चित्राक्षः, कन्दर्पकेतोः पिता १७.२२;

शुक्रमततिकर्ता ३४.२६;

चर्यापिटकम्, पालिभाषा निबन्ध १६.२३;

छ-ड

छन्दो विधितिः, ११.२१—२४; ब्रामर्ष-
द्विधायाः उल्लेखः १७.७;

छविनाकरः, ६.१२;

छान्दोग्य उरणिषद्. अस्मिन् पद्यपरि-
कथाः ३६.२२;

जगदुपरितम्, ६.२;

जन्मलक्ष्मणः, येनाथ पञ्चविंशदिकायाः
एकस्य संस्मरणस्य कर्ता ३१.१२;

जयदेवः, बाणविषये २२.१२;

जयराजः, ८.२४;

जयसिंहः (महाराजः) ६.२२;

जयपीडः, नृपः ७३.५;

जन्हणः, (कादम्बिकाः) ८.२६;

जातकमाला, (आर्य शूर रचिता) ३६—३८;

जान्सनः, १६.६;

जापालिः, २०.१;

जैवधरः, २४.४;

जैवधर चम्पूः, हरिचन्द्र जैन रचिता
२५.२;

जैकोवि, मुद्रा रत्नस काल विषये ७७.१४;
जैनसोमदेव, यशस्तिशक चम्पू कर्ता
२४.२२; गुणाढ्योल्लेख २७.१२;

जोनराज, (काश्मीरिफ) ८.२५; राज-
तरंगिणी कथा पुरोनेता ६.६;

जोह, पचतन्त्रस्य रुटिन रूपांतर कर्ता
५५.१३;

ज्येष्ठ कलश, (विल्हणस्य पिता) ४.१५;
ठाड, (जंगल) ११.१६;

दामग नार्थ (मर) पचतन्त्र रूपांतरस्य
आगलभाषयाऽनुवाद कर्ता-५५.२४;

डोन (प. १८.५) पच० इटेलियन रूपांतर-
कर्ता ५५.२२;

त

तन्त्राख्यायिका, ४२.५, ५०; सरल ग्रन्थेन
साम्य ५१.८, ५४.२७;

तमानिका, घामभक्त या दामी १८.४;
तारानाथ, आर्य शूर विषये ३८.१-५;
तारा पीठ, काठम्बरी नायकस्य चन्द्रा-
पीठस्य पिता २०.६;

तिलक राजगी, (धनपाल प्रणीता) २३.२७,
त्रिपुरादा, ५८.१८;

त्रिविक्रमभट्ट, चम्पूस्तु प्रथम २४.१२;
तस्य कृषी नरायण मङ्गलस-
चम्पू २४.१४, गुणाढ्योल्लेख
२७.१२,

त्रिविक्रमसेन, नूर, चेतात पचविंश-
निराया नायक ३३.३,

त्रिद्वि राजारा पुरुष चरितम् (हेम चन्द्र
कृतम्) ३८.२६;

द

दण्डी, १०.२; १०.१०; ११-१६;

भामहात् प्राचीन १३.टि.३; तेन
कृत वासपदचोल्लेख १७.टि.१;
२७.६, तेन बृहत् कथा विलोकिता
२८.१६; २६.७; पचतन्त्र तुलना
५०.५;

दराकुमार चरितम्, ११-१६; अस्मिन्
शूद्रकस्य वर्णनं ७०.११; ७२.११

दामोदर, (रुटिनीमतस्य कर्ता) अनेन
रत्नावली उदाहृता ७३.४; ८७-८८;

दिव्यायनम्, रोद्ध ग्रन्थ, ३६.१-१८;
द्वर्षा, (महाराज), प्रियदर्शिकाया
जनक ७४.२२;

देवस्मिता, कथामार ३२.१८-२४;
द्वयाश्रयशाय, (कुमारपाल चरितम्)
८.१२-२०;

31586

ध

धनत्रय, अनेन राजशेखर उल्लिखित
८७.२;

धनपाल, तिलकमजरी कर्ता, २३.२७;
२३.टि.३;

धर्म कर्त्ति १७.१७, अनेन रूपायतारो
रचित ७८.२६.६;

धर्म दाम, बाण विषये २२.६;
धर्म शर्माभ्युदय, २५.टि.;

धनत्रय, महाराज, नारायणस्य
आश्रय. ५२.१७;

धारक, नागानंदादि कर्तृत्य विषये
७३-७४;

धीर नागः, कुन्दमोला कर्ता १ ८७.१४;
धृतराष्ट्रः, ३६.२७;

न

नरवाहनदत्ता, शृङ्गकथानायकः २७.१८;
३०.८;

नरसिंहचैयः, वासवदत्ता टीकाकारः
१७.१०;

नलचम्पूः, (त्रिविक्रमभट्टरचिता)
२४.१४;

नव साहसिक चरित, ३.२०-२६;

नोगान्धर्वम्, (श्रीरूपमणीतं) शृंगार
रसस्य अभावः ६८.टि.३; ७०.१;
७२-७५;

नाट्य शाला, ६८.२८;

नाट्य शास्त्रम्, ६८.२६; ६९.१; तस्यो-
परि हर्षस्य टीका विदिता ७४.टि.१;

नान्दी, ६८.१६;

नारायणः, (हितोपदेशस्य कर्ता), मदारान्न
धवलचन्द्रस्याभितः ५२.१८; स
शैवः ५२.१६; ५३-५४;

निशानारायणः, भट्ट नारायणस्याभिरुपा
७८.२०;

नीलमत पुराण, ५.८; ५.९;

नेपथ्य, १६.५;

प

पञ्चतन्त्रम्, १३.१; ३०.१२; ३२.१२;

शृङ्गकथया सह तुलना ३६.४-१६;

कुतोऽस्य सामग्री संगृहीता ४०.१४;

आद्यं पंचतन्त्रम् ४०-४५; वर्णित

अर्थाः ४६-४७; शैली ४७-५०;

६२.९;

पञ्चारुथानकम्, (पूर्ण भद्र कृतम्)
५१.१७; ५१.३०;

पञ्चाप देशः, ६५.२;

पंचरासः, तेन शूद्रककथा प्रणीता ७०.टि;

पट्टावली, (जैनाचार्य सूची) १.२२;

पतञ्जलः, तस्य साध्यं रूपक विषये
६२.टि; ६४.८;

पद्मगुप्त (नवसाहसिक चरितस्य कर्ता)
३.२०-२६; ६.३१;

पद्ममिहिर, (ग्रन्थः) ६.११; ६.टि;

परशरः, नयशास्त्र कर्ता; ४०.टि.२;

परिमलः, ३.२०-२६;

परिशिष्ट पर्य, हेम चन्द्र कृतं ३८.२४-२८;

पाणिनिः, तेन नटराष्ट्र प्रयोगः ६२.टि;

पालकः, (उज्जयिनी नायः) ७१.१;

पाशुपत हेलराज, ६.टि.;

रिल्ये, (विद्यापति अपभ्रंशः) ५६.२; ५६.टि

विश्वः, दण्डिनः कृतियं ग्रन्थ विषये

११.१८; रूपकोत्पत्ति विषये १०.२०;

पीटरसनः, गद्यकाव्य विषये १०.२०;

दृष्टीकाल विषये १२.१७;

पुण्डरीकः, वादम्बर्थाः उपनायकः १६.२४;

पूर्णभद्रः, तस्य पंचतन्त्र ग्रन्थः ४२.८;

५१.१७-१५; अस्मात् मरल ग्रन्थः

प्रार्थनः ५१.१४; ५१.३०;

शृङ्गरीराज पित्रयः, ८.२१;

पेकिंग (चीन प्रसिद्ध नगरं) तत्र मेघा-

भन्दिराणां चिरपूर्वं प्राप्ति ६७.३;

पैयलच्छि, २३.टि.३;

पैशाची, विन्ध्य भाषा प्रभेदः २८.२२;

२६.४; पश्चिमोत्तर भाषा

२८.२४-३०;

प्रचण्ड पाण्डवम्, ८६.१-३;
प्रतिष्ठान नगरं, गुणाढ्यास्य अभिजनः
२६.१०;
प्रभाकर वर्धनः, तस्य पितृव्यसुतः कदमीर
राजः ७७.१२;
प्रद्योत चन्द्रोदयः (कृष्णमिश्रस्य) ७०.६;
६०—६१;
प्रवेशकः, ६८.२२;
प्रियदर्शिका, ७०.१; ७२—७५;

घ

घटोत्थी, पंच० पद्मघी रूपांतर कर्ता
४५.१२; ५४.२५;
घल्लालः, १६.३१;
घट्टरूपमिश्रः, तेन हर्षस्य नाट्य शास्त्र
टीका नृपते ७४.टि.१;
घाणः, (हर्षचरितस्य कर्ता) २—३; ६.३१;
१०.२; १२.२५—२७; १२.टि.२;
१३.२; १५.१५; १६.१२; १६.२०;
१६.२५; तस्य कादम्बरी १६—२४;
गुणाढ्योल्लेखः २७.१०; २६.८;
शुद्धमत्तस्या साम्भ ३४.टि; पंचतन्त्र-
तुलना ५०.५; नागानन्दादि कर्मस्य
विषये ७३—७४; तेन भट्टनाटयणः
प्रेरितः ७८.२७; घाण भट्ट १६.२७;
२३.२०;
घाणः (पक्ष.), ६३.२०;
घाल भारतम्, ७०.६; ८६.१-३;
घाल राम गणम्, ८५.२३-२७;
घालवालमीरु, मुरारिः उपाधिः ८६.६;
दिम्बसारः, (नृपतिः) ३५.३०;
विस्दृष्टः, ४—५; ५.२७; ६.३१; ८.२४;
मुद्रः, १.१७;

मुद्र चरितम्, दिव्यावदानात् पूर्वं ३६.४;
मुद्र स्वामी, २६.७; २७.१; २७.६;
२६—३०;
मुहलरः ६४.५;
मुद्रः, पंच० पुरावेन सीरियापान्तर-
कर्ता ४५.१४;
मुद्रकथा, १०.२५; ११.१; १६.२४;
१७.४; २३.१८२०; २५—२६; पंच-
तन्त्रेण सह तुलना ३६.४-१६;
५४.१८;
मुद्रत् कथाकारः, २.१७;
मुद्रत् कथा मञ्जरी, २६.६; ३०—३१;
३३.टि; ५४.१७;
मुद्रत् कथा श्लोक संप्रदः, २६.७; २७.१;
२६—३०;
मुद्रत् संहिता, (बराहमिहिरस्य) ५.टि.३;
बेलालकरः, रूपकोत्पत्ति विषये ६४.२२-८;
बौद्ध संगत्यलंकारः, १७.१७;
ब्राह्मण ग्रन्थः, १.१४;
भट्ट नारायणः, (बेणी संहारस्य कर्ता)
गृंगार वसत्य अभिषेकः ६८.टि.३;
७०.४; ७८.४ २६;
भट्ट भूषणः, बाणस्य सुतः, अनेन
कादम्बर्याः निर्वाहणम् अकारि
१६.२१;
भट्टारकयाटः, हितोपदेशेन प्रयुक्तः
५३.२२;
भट्टार हरिचन्द्रः, २.१७;
भट्टि काव्यम्, काव्यादरात् पूर्वं १४.टि;
भारतः, ५८.१६; भरत शब्दः (=भाटः)
६३.३०;
भरत वाक्यम्, ६८.२६;

भरहुत, स्मारक साक्ष्यं पत्ति कथा विषये

४०.८;

भरहुतः, तस्माद् विशाखदत्तः प्राचीनः

७८.२; तस्य शतमानि दालैंड

भाषयाऽनूदितानि ६२.७;

भयभूतिः, १२.२३; तस्य साक्ष्यं रूप-

कोद्भव विषये ६३.२२; ६७.टि;

६८. टि; ७०.५; मृ० तुलना ७१.१६;

मुद्रा० तुलना ७६.१६; भट्टनागयणो

तुलना ७८.१६; ७९—८५; तस्यावतरः

राजशेखरः ८६.२४; दिङ्नागेन

तुलना ८७.२७; ८८; अस्माद् सुरारिः

अर्वाचीनः ८९.२५;

भामहः, १३.टि.३;

भारत चम्पू : (अनन्तेन रचिता) २५.४;

भारत मंजरी, (क्षेमेन्द्र रचिता) ३१.१;

भारथिः, ७.११; १२.२६; १५.२१;

१६.२८;

भाषप्रकाशः, कुन्दमालाम् उल्लिखति

८८.२८;

भासः, हर्ष चरितोपोद्घाते वर्णनं २.१७;

११.१६; रामायण महाभारत प्रति

आधमण्यं ६१.२४; ६८.२६; शूद्र-

कात् पूर्वः ७२.१५; हर्ष शैल्या तुलना

७५.१०;

भोजः (महाराजः) १३.१३; धाराधराधरः

३५.५;

भोजदेवः, कुन्दमालाम् उल्लिखति ८८.२७;

भोजप्रणयः, १६.३१; तेन शूद्रक कथा

फोर्तिता विप्रान्त शूद्रकं नाम नामकं

च ७०.टि;

भ्रमर वासिनी, देवी ८.८;

म

मकरन्दः, कन्दर्प केतु मुहूर्त् १७.२३;

मङ्गलः, ५.टि.१; ८.३१; १६.२८; सुरारि-

काल विषये ६०.३;

मथुरा, गुणाढ्यस्य अग्निजनः २७.२;

मदाजला चम्पूः, त्रिविक्रम भट्टेन रचिता

२४.१४;

मदनः, अश्वमेध पतिः नृपः, गुणाढ्यस्य

आश्रयः २७.२;

मदनमञ्जुका, वृहन् कथायाः नायिका

२७.१६-२१; वसन्तसेनया साभ्यं

२८.६;

मदनसेन, वल्लिमुञ्जः, शृङ्गलप्रति-मुख्य

पात्रम् ३४.६;

मुनः, नय शास्त्रकारः ४०.टि.२;

मनुस्मृतिः, आंगल भाषाऽनुवारः

६२.२३;

मम्मटः, (काव्यप्रकाशस्य कर्ता) भाषक

विषये ७३.१३-२६;

मलयकेतुः, श्लेच्छ राजकुमारः ७६.५;

महानाटकम्, कुन्दमालागुल्लिखति ८८.२७.

महानाम्, (बौद्ध ग्रन्थः) १.१६;

महाभारतम्, अस्मिन् पशु पत्ति कथाः

३६.२५; अस्मात् पंच० कर्त्रा संकेतः

गृहीतः ४८.टि; अथ नाटकोद्भवे

प्रभावः ६२-६३; अस्मात् वेणी संदारे

उपाख्यानं गृहीतम् ७८.५;

महाभाष्यम्, पत्ति कथा विषये साक्ष्य

४०.११; रूपकोपत्तिविषये ६०.२-४;

६०.२७;

महावंशः, १.१६;

महावीर चरितम्, ७०.५; मुद्रा० तुलना

७६.१६; ७६—८०; अनर्घराघवेन
साम्यं ८६.४;

महाशत—श्रौत यागः ६१.२५; ६१.३१;

महाश्वेता, कादम्बरी कथायाः उपनायिका
२०.१८;

महिलारोप्यम्, स्थान विशेष ४४.२८;
४५.६;

महोद्वपालः, कान्यकुब्जेश्वरः, अस्थ
अध्यात्मिक शुक राजशेखरः ८७.४;

माधः, ७.११; १५.२१; अस्मान सरल
ग्रन्थेन बद्धुम ५१.१३; द्विनोषदेशेन
च ५३.२०;

माध्याध्यायः ८५.१३;

मारिद्वि, नृपः, यशस्विलक नायक
२४.२४;

माताती माधवम् ७०.५; ८०.११-२६;

माकदेशः १३.१७;

मालविकाग्निमित्रम्, रत्नावल्या माधव
७४.१६;

मिन्टन, आगलत्रि, भवभूतिना तुलना
८१.१४; ८२.२५;

मिन्ट, धाराधिया, ८७.२;

मुद्राराक्षसम्, ४६.३०; शृंगाररमस्य
अभावः ६८.टि३; ७०.३; ७६—७८;

पेणी लक्ष्मण मुक्तना ७८.१५;

गुराणि, (अनर्घराघवस्य कर्ता) ७०.८;
८६—९०; ९०.२५;

गुच्छरुटिम्, ११. १७-२०; २८.६;
२९.१०; नरय आहारः ६६.१३;

६७.टि३; ६८.३७; ७०-७२;
प्रमादनायां शुद्धस्य जीवतोदयः
उपगच्छ ७०.१५; पेणी संहार

शैल्या तुलना ७८.१२; एतद् भव-
भूतिना विलोकितम् ८०.१४;

मैष्ठः, १६.२८;

मेधावी, १३.टि३;

मैकडानलः, आंगल संग्रह नाटक स, म्य
विषये ६६.टि३; पुठवान्तर कर्तृकं
नागानन्दम् इति नभ्य मतम् अयुक्तम्
७४.४—८;

मैक्समूलरः, रूपकोद्भव विषये ६१.४;

मोहमुद्गर, राजशेखर-तुलना ८६.२१;

य-व

यजुर्वेदः, अरगाद् अभिनयः गृहीतः,
२८.१४;

यशस्विलकचम्पू, जैन सौमदेवेन रचिता
२४.२२; अनेन राजशेखरः वल्लिखितः
८७.१;

यशोवर्मा, (धाकपतिराजस्य शरणं),
२.२; भयभूतेः शरणम् ८४.२५.

यवनिका ६६.४;

युधिष्ठिरः, ३६. २८;

योगान्धगायणः, अमात्यः २८.६;

रत्नाकट, (हरिजय कर्ता) स दक्षेण
सुरार्ति परामृष्टान् ८६.१;

रत्न मंजरी, (राजशेखर कर्ता) ८५.२१;

रत्नावली, ७०.१; ७२—७५;

रन्धि जोईल, द्विम् रूपान्तरस्य कर्ता
५५.६;

राक्षस, नन्दनृपस्य भक्ता मयिः ७६.४;

राघवपाण्डुरीयन १६.२६;

राजतरंगिणी, (कदम्बस्य) ५—८;

राजवाहन, दशवर्षितस्य नायक
१४. ३;

राज शेखरः, ११ टि.२; पैशाची भाण
विषये २६.३; ७०.६; तेन शूद्रक कथा
चल्लिखिता ७०.टि; धावक विषये
७३.११; भवभूतेः अनन्तरं ८४.२३;
८५-८७; केरल भूपतिः ८५.१२;
९०.२५; ९१.१;

राजस्थानम्, १३-१६;

राज्यधीः, २.१३;

राजेन्द्र कर्ण पुरम्, (राम्भु कृष्णम्)
८.३२;

राजेन्द्र लाल मिश्रः, जातकमाला विषये
३६.टि;

राथः (आर.) ६३.३१; ६४.२;

रामपालः (बंग नरेशः) ८.२७;

रामायणम्, बृहत्कथया साम्यं २७.१४-
२२; अस्य नाटकोद्भवे प्रभावः
६२-६३;

रामायण चम्पूः, (भोज प्रणीत) २५.४;

रामायण मंजरी (ज्येष्ठ-रचिता) ३१.१;

रामिलः, तेन शूद्रक कथा श्रुता ७०.टि;

रुद्रदामन् १०.१५; ५८.२८;

रुद्रदः, काव्यालंकारस्य कर्ता १३.टि.३;

रुद्रभट्टः, अस्मान् सरल ग्रन्थेन उद्धृतम्
५१.१३;

रुद्रावतारः, (धर्मकीर्तिरचित) ७८.२६ ६;

रोडन. (एफ.) ६३.२८;

ललित दिव्यः, राजतरंगिण्यां मुख्य पात्रम्
७.२०;

ललः, नृपः ६.१२;

लाफ्रीट्टेनः ५५.३१;

लिपिः, ७.३;

लीपजिग नगरं ६७.२;

लूटर्स, रूपकोद्भवे विषये ९०.२५;

लेविः, रूपकोद्भव विषये ६१.१५;

लैकोटे, गद्य काव्य विषये १०.२५;

पैशाची स्थान विषये २८.२७; बृहत्
कथाकाल विषये २६.११;

लोष्टकः [लोठकः, लोठनः] ७.टि.४;

वररुचिः, १७.१३;

वराहमिहिरः (बृहत्संहितायाः कर्ता)
५.टि.३;

वल्लभराजः, वेताल-एकस्य संस्करणस्य
कर्ता ३३.१२;

वसन्तसेना, मृच्छ-नायिका ७०-७२.

वाक्पतिराजः, ('गण्डयह'-कर्ता;) तस्य
ऐतिहासिकत्वं २.१; १६.२६; तेन

. भवभूतिः उपश्लोक्तिः ८५.२-५;
धारा नरेशः ३.२३;

वाचस्पतिः, नयशास्त्रकारः ४०.टी.२;

वात्स्यायनः, कामसूत्र कर्ता ७०.२१;

वादिचंचालः, अनेन शूद्रक चर्चितम्
उल्लिखितम् ७०.टि;

वादीभसिहः, २४.२;

वानश्राद्धः, रूपकोद्भव विषये ६१.५;

वामनः, १२.२०; अनेन भट्ट नारायणः
स्मृतः ७८.२३; भवभूतिः उदाहरणं
८४.२३;

वाल्मिकिः, १५.टि.२;

वाल्टेयः, ६०.१०;

वासवदत्ता, श्रीरुद्र काव्येन साम्यं १०.टि;
१३.४; १६-१६; गुणाद्योल्लेखः

२७.१०; त्रय्यन मदिपी रत्नायली
मियदशिष्टयोः ७४.१३;

विजयमादित्यः, (१) चालुक्य वृत्तावतंसः
कल्याणनाथः ४.११; (२) वासव-
दत्तायाम् विलिखितः १७.१०; (३)

नृप' चेताल'नायक' ३३.६; (४)
 तस्य सिंहासनं, सादृ बभूव ३५.४;
 (५) नृप विजयादित्यात् पूर्वं शूद्रक
 ७०.१३; ७२.१३;
 विजयाद्भवे चरितम्, (चिह्नस्थस्य)
 ४-५;
 विजयेश्वरीयम्, मालती माधयम् एतत्-
 स्मारयति ८०.२७;
 शिक्षात् शूद्रकम्, नाटकम् ७०.टि;
 विजय भट्टारिका, १३.टि.३;
 विजिका, १३ टि.३;
 विडिशा, प्रीति रूपकान् संस्कृत रूप-
 कोत्पत्ति ६५ ६;
 विदर्भ, दाण्डिन वासस्थान, १२ १०;
 विदुर, ३१.२८;
 विदुराल भञ्जिका, ८६.४ ६;
 विद्यापति, (चिह्नस्थस्य उपपद) ४.२७,
 विनय विटङ्गम्, बौद्ध ग्रन्थ ३५.२६;
 ३६.१,
 विजय वासिनी (वेणी), १२ ६;
 वि सट् रिमथ, चात्रगुप्तस्य जैनत्वविषये
 ३८ १८;
 विजयवती, तारापीठस्य भार्या २०.७;
 विजय जोन्स, ६२.२१-२५;
 विरसन, दण्डिन काल विषये १२.१४;
 रत्नावली वर्तुल विषये ७३.२,
 गुरारि विषये ८१ १०;
 विराट्पद, (मुद्राणासस्य कर्ता),
 शृंगाररसस्य अमान ६८ टि, ७०.३;
 ७६-७८;
 विरयर्मा ५८.१७;
 विरय नाथ, (साहित्यदर्पणस्य कर्ता)

कुन्दमालाम् उल्लिखति ८८.२६;
 विष्कम्भकः, ६८.२२;
 विष्णु कृष्ण विपलनकरः, दण्डी काल
 विषये १२.२३;
 विष्णु शर्मा, पंचतन्त्र प्रणेता ४४.२८-३३;
 धृतर, ५६ १०;
 वेगवती, २७.१८;
 वेणी सहारम् (मुद्रानारायणोऽत्र विरचितम्)
 शृंगार रसस्य अभाव ६८.टि ३;
 ७०.४; ७८.४-२६;
 वेग नगर, ६७.२;
 वेनाल वञ्चविशतिका, ३०.१३; ३०.२२;
 ३३-३४; ३५.१२; पञ्चतन्त्रमूला एषा
 ४१.टि; हितोपदेशस्य कथाऽत्र
 आधीयते ५३.१६, ५३.२४; शूद्रकस्य
 वर्णन ७०.११; ७२.११;
 वैतर, वाणस्य गद्यविषये ३.१०; २१.२;
 श्रीकृष्णकान् संस्कृत रूपकोत्पत्ति
 ६५ ६;

श-ह

शङ्कर, शृङ्खलापान, ७१;
 शङ्खला नाटकम्, मुद्रयताम् अभिज्ञान०
 शङ्कराचार्य, तस्मै राजशेखर नाटकत्रयी
 उपानेपीत् ८५ १२;
 शङ्कर दिग्विजयः; माधवाचार्य विरचित
 ८५ १३,
 शङ्ख, राजेन्द्र कर्णपूरस्य कर्ता, ८.३२;
 शङ्ख यर्मा, कातन्त्रव्याकरण प्रणेता
 २६.१६, २६.१५;
 शशि प्रभा, (राजमुता) ३ २४,
 शारदा वनय, (भाव प्रकाश-कर्ता)
 कुन्दमालाम् उल्लिखति ८८.२८;

शार्दूल कर्णान्वान, ३३.१४;
 शालिवाहन कथा, शिवदासरचिता ३३.टि;
 शिनि, ३७.१;
 शिनिजातक-सार ३७.१-१३;
 शिवदाम्, वेताल०कर्ता ३३.६; ३४.२;
 शिवस्वाति, शूद्रक समकालिक ७२
 १६-१६;
 शुरु, (१) राजनरगिरि कथा पुरोनेता
 ६.६; (२) ।दम्बरी कथाया वक्ता
 १६.२३;
 शुक्रनास, सारापीडस्यामात्य २०.७;
 कादम्बर्या तम्बोपदेश प्रसिद्ध
 २०.१४; २३.१०;
 शुक्र सप्तति, ३४; पचनन्त्रमूला एषा
 ४१.टि; शिनीपदेशस्य कथाऽत्र
 लभ्यते ५३.२४;
 शुक्र, नय शास्त्रकार ४०.टि.२;
 शूद्रक, (१) कादम्बरी कथाया श्रोता
 नृप १६.२५; १६.३२; (२) मृच्छं
 कार, कथ्यता मृच्छं (३) शिव-
 रत्नानि समसामयिक ७२.१६;
 शूद्रक कथा, (रामिन् सौमिलाभ्यां कृता),
 ७०.टि; पच शिव प्रणीता ७० टि;
 शूद्रक चरितम्, पादिपचालेन उल्लिखितम्
 ७० टि;
 शृंगार शेषर, वासनदत्ताया पिता १८.३;
 मेक्सपियर (आगल भाषायां प्रसिद्ध
 नाटककारः); तस्य नाटके सद्
 सम्भूत नाट्यनां सादृश्यं ६५.टि;
 तस्य कालं ट्रेजिडि लक्षणं ६६.५;
 फालिदामेन गम्य ८१.१५; ८२.२४;
 श्री कण्ठ, भयभूते वास्तविकं नाम
 ७६.३;

श्री कण्ठ चरितम्, (मङ्गलेन कृतम्)
 मुगरिकाल विषये ६०.२;
 श्रीमती, विन्ध्यसारस्य पत्नी ३५.३०;
 श्रीर, ६.६;
 श्री हर्ष, नागानन्दादि प्रणेता ६८.टि.३;
 ७०.१;
 रत्नजल, ट्रेजिडि कामेडि विषये ६६.टि.
 ३; ६३.११ १७;
 श्वेत द्वीप, ३१.२२;
 श्वेतान्धरीय जैन, शुरुभक्तिकर्ता
 ३४.२७;
 सत्यशाम, छान्दोग्य उपनिषदि; ३६.२२;
 सन्ध्याकर नन्दा, (रामपाल चरितस्य
 कर्ता) ८.२७;
 समरवेतु, तिलकमजरी नायक २३.२८,
 समुद्रगुप्त, १०.१५;
 समुद्रमन्थन, ५८.१६;
 सरल ग्रन्थ, पञ्चतन्त्र तत्कारण ४२.६;
 ५०-५१; ५१.२६;
 सर्वानन्द, ६.२;
 सर्वोत्तिरादी, ३५.२६; ३६.१;
 सागरिका, मिहल राजपुरी रत्नापत्नी एष
 ७४.टि.२;
 सांवी, ६३.१४;
 मानव जन, २.१७; नृप २६.११;
 २८.१२. २६.११-१३;
 सामवेद, ५८.१४; ६१.२०;
 साहित्यदर्पणम्, चन्द्र प्रिय २४.८;
 तस्मिन् रूपक भेदा ६६.१८, तस्यां
 मुद्रमानोल्लेख ८८.२६;
 सिद्धिर्षि, उरमिनि भयप्रवर पथाया
 कर्ता ३८.१५-२३;
 सिन्धु कण्ठम्, १५.२;

सिन्धु राज , धारानरेश ३.२३;
 सिंहासनद्वारिका, ३५. पचतन्त्र मूला
 १५.१६;
 सुकृत सङ्कीर्तनम् , ६१;
 सुवन्धु , ३.४; १०.२; १३.२; १५.१५;
 १६—१६; गुणाढ्योल्लेख २७.६;
 २६.५;
 सुनक्षत्र , कवि , महावीर चरितस्य
 उत्तरभाग अनेन रचित ७६.टि.४;
 सुभाषितावली, हर्षनाम्ना पद्यानि उद्धृ-
 तानि ७४.१;
 सुमनस् , नृप २३.१७;
 सुरधोत्सव , ८.३३;
 सूक्ति सुकटावली, सूक्ति समष्टेय विशारद
 दत्त पद्यानि प्राप्यन्ते ७७.५; भवभूति
 पद्यानि अपि ७६.१७, भवभूति स्तूयते
 ८२.टि, राजशेखरदत्त ८६.टि.१;
 सूर्यमती, जीविता चितामारोह ३१.३२;
 सोढवल , उदय सुन्दरी कथाचम्पू कर्ता
 २५.५;
 सोम , पूर्णभद्रश्रेष्ठ कश्चित् मन्त्री,
 ५१.२४,
 सोमदेव , (कथासरित् सागरस्य कर्ता)
 २३.१६; २६.६, ३०.१६, ३१—३३;
 तस्य पचतन्त्रवर्णनम् ४२.१२; ५४.२२.
 सोमदेव , (जैन) यशस्तिलकचम्पूकर्ता
 २४.२२; गुणाढ्योल्लेख कृत २७.१२,
 अनेन राजशेखर उल्लिखित ८७.१;
 सोमपाल विलास ८.२६;
 सोमेश्वर दत्त , ८.३३;
 सोमराजानन्दम् , दिव्यादानात् पूर्वम्
 ३६.४;

सौमिल , तेन शूद्रक कथा कृता ७०.टि;
 स्तेन कोनो , रूपकोद्धृत विषये ५६.२८,
 ६०.१, मुद्राङ्काल विषये ७७.२२,
 हरिजय , (रत्नाकरस्य) अस्मिन् मुरारि
 परामृष्ट ६०.१,
 हरिचन्द्र (जैन) जीवनधर चम्पूकर्ता
 २५.२,
 हरिवंश पुराणम् ६१.२८, अस्मिन् नाटक-
 विषयक ज्ञानम् उपलभ्यते ६३.३,
 हरिप्रेण , १०.१५,
 हर्षल , 'तन्त्र' छलम् इति ४१.१०, पच-
 तन्त्र विषये ४२—४४, पचतन्त्र
 जन्मभू विषये ४५.४; तस्यकाल विषये
 ४५.टि.२, अनेन तन्त्राख्यायिका प्राप्ता
 ५०.१२, रूपकोद्धृत विषये ६१.८,
 हर्ष , नृप २.११, —देव कश्मीर नरेश
 ५.१; ५.१६; ७.२५, ८.३२; तन्नामान
 चत्वार नृपा ७२.२३, श्री हर्ष
 रत्नावली कर्ता न ७३.२;
 हर्ष चरितम् , (बाण कृतम्) २-३,
 ५.२६; १०.८; १६.२०; गुणाढ्यो-
 ल्लेख २७.१०; शूद्रकस्य वर्णन
 ७०.१२, ७२.१२;
 हारविद्वज , ससृष्ट नाटकोत्पत्ति विषये
 ६७.२;
 हाल , १७.१२;
 हितोपदेश , ४०.टि.१; ४१.१; ४२.११;
 ५१.२८; ५२.१०; ५२—५४;
 आगल भाषया अनूदित ६२.२०;
 हिल्लिङ्ग , रूपकोद्धृत विषये ५६.२८;
 ६०.५; ६०.२२;
 हीरो डोटस , १.६;

शार्दूल कर्णवन्दान, ३३.१४;
 शालिवाहन कथा, शिवदासरचिता ३३.टि;
 शिविः, ३७.१;
 शिविजातक-सारः ३७.१-१३;
 शिवदामः, वेताल-कर्ता ३३.६; ३४.२;
 शिवस्वातिः, शूद्रक समकालिकः ७२.
 १६-१६;
 शुकः, (१) राजनरणिणी कथा पुरोनेता
 ६.६; (२) चन्द्रगरी कथायाः वक्ता
 १६.२३;
 शुकतासः, तारापीडयामास्यः २०.७;
 कादम्बर्या तस्योपदेशः प्रसिद्धः
 २०.१४; २३.१०;
 शुक सप्ततिः, ३४; पंचतन्त्रमूला एषा
 ४१.टि; द्वितीयदेशस्य कथाऽत्र
 लभ्यते ५३.२४;
 शुकः, नय शास्त्रकारः ४०.टि.२;
 शूद्रकः, (१) कादम्बरी कथायाः श्रोता
 नृपः १६.२५; १६.३२; (२) मुञ्ज-
 कारः, दृश्यतां मुञ्ज- (३) शिव-
 रत्नाणि समसामयिकः ७२.१६;
 शूद्रक कथा, (रामित सौमिलाभ्यां कृता),
 ७०.टि; पंच शिव प्रणीता ७०.टि;
 शूद्रक चरितम्, पादिघालेन उल्लिखितम्
 ७० टि;
 शृंगार शोकाः, वासवदत्तायाः पिता १८.३;
 शैलमविशरः (आंगल भाषायां प्रसिद्ध
 नाटक कारः); तस्य नाटकेः सद्
 संस्कृत नाटकानां सादृश्यं ६५.टि;
 तस्य कालं दृजिडि लक्षणं ६६.५;
 कान्दिशमेन मास्यं ८१.१५; ८२.२४;
 श्री कण्ठः, मधुभूतः वास्तविक नाम
 ७६.३;

श्री कण्ठ चरितम्, (मङ्गलेन कृतम्)
 मुगरिकाल विषये ६०.२;
 श्रीमती, विश्वसारस्य पत्नी ३५.२०;
 श्रीवरः, ६.६;
 श्री हर्षः, नागानन्दादि प्रणेता ६८-टि.३;
 ७०.१;
 श्लेजल, द्रेजिडि कामेडि विषये ६६.टि.
 ३; ६३.११-१७;
 श्वेत द्वीप, ३१.२२;
 श्वेताम्बरीयः जैनः, शुकसप्ततिवर्ता
 ३४.२७;
 सत्य रामः, छान्दोग्य उपनिषदि; ३६.२२;
 सन्ध्याकर नन्दोः (रामपाल चरितस्य
 कर्ता) ८.२७;
 समकेतुः, तिलकमंजरी नायकः २३.२८,
 सगुद्रगुप्तः, १०.१५;
 समुद्रमन्युः, ५८.१६;
 सरल ग्रन्थः, पंचतन्त्र संस्करणं ४२.६;
 ५० — ५१; ५१.२६;
 सर्पानन्दः, ६.२;
 सर्वास्तिगद्गी, ३५.२६; ३६.१;
 सागरिका, निहल राजपुत्री रत्नापत्नी एव
 ७४.टि २;
 सांवी, ६३.१४;
 मानवदत्तः, २.१७; नृपः २६.११;
 २८.१२. २६.११-१३;
 सामवेदः, ५८.१४; ६१.२०;
 साहित्यदर्पणम्, चन्द्र विषये २४.८;
 तस्मिन् रूपक भेदाः ६६.१८; तस्यां
 मुद्रमानोजितः ८८.२६;
 सिद्धिः, उरमिति भयप्रय कथायाः
 कर्ता ३८.१५-२३;
 मिथु कण्ठम्, १५.२;

निःशु राजः, धारानरेशः ३.२३;
 सिंहासनद्वारिषिका, ३५. पंचतन्त्र मूला
 एषा ४१.टि;
 मुकुत मङ्कीर्तनम्, ६.१;
 मुन्यधुः, ३.४; १०.२; १३.२; १५.१५;
 १६—१६; गुणाढ्योल्लेखः २७.६;
 २६.६;
 मुन्यक्षयः, कविः, महावीर चरितस्य
 उत्तरभागः अनेन रचितः ७६.टि.४;
 मुभावितावली, हर्षनाम्ना पद्यानि उद्धृ-
 तानि ७४.१;
 मुमनस्, नृपः २३.१७;
 मुरधोत्सवः, ८.३३;
 सूक्ति मुक्तावली, सूक्ति संप्रदेय विशाल-
 दत्त पद्यानि प्राप्यन्ते ७७.५; भवभूत
 पद्यानि अपि ७६.१७; भवभूतिः स्तूयते
 ८२.टि; राजशेखरदत्त ८६.टि.१;
 सूर्यमती, जीविता चितामारुह ३१.३२;
 सोढदत्तः, उदय सुन्दरी कथाचम्पू कर्ता
 २५.५;
 सोमः, पूर्णभद्रप्रेरकः कश्चित् मन्त्री,
 ५१.२४;
 सोमदेवः, (कथासहित सागरस्य कर्ता)
 २३.१६; २६.६; ३०.१६; ३१—३३;
 तस्य पंचतन्त्रवर्णनम् ४२.१२; ५४.२२.
 सोमदेवः, (जैनः) यरास्तिलकचम्पूकर्ता
 २४.२२; गुणाढ्योल्लेखः कृतः २७.१२;
 अनेन राजशेखरः उल्लिखितः ८७.१;
 सोमपाल विलासः, ८.२६;
 सोमेश्वर दत्त, ८.३३;
 सोमरानन्दम्, दिव्यावदानात् पूर्वम्
 ३९.४;

सौमिलः, तेन शूद्रक कथा कृता ७०.टि;
 स्तेन कोनो, रूपकोद्भव विषये ५६.२८;
 ६०.१; मुद्राङ्काल विषये ७७.२२;
 हरविजयः, (रत्नाकरस्य) अस्मिन् मुरारिः
 परामृष्टः ६०.१;
 हरिचन्द्र (जैनः) जीवनधर चम्पूकर्ता
 २५.२;
 हरिवंश पुराणम् ६१.२८; अस्मिन् नाटक-
 विषयकं ज्ञानम् उल्लभ्यते ६३.३;
 हरिषेणः, १०.१५;
 हर्तलः, 'तन्त्रं' द्रलम् इति ४१.१०; पंच-
 तन्त्र विषये ४२—४४; पंचतन्त्र
 जन्मभू विषये ४५.४; तस्यकाल विषये
 ४५.टि २; अनेन तन्त्राख्यायिका प्राप्ता
 ५०.१२; रूपकोद्भव विषये ६१.८;
 हर्षः, नृपः २.११;—देवः कदमीर नरेशः
 ५.१; ५.१६; ७.२५; ८.३२; तन्नामानः
 चत्वारः नृपाः ७२.२३; श्री हर्षः
 रत्नावली कर्ता न ७३.२;
 हर्ष चरितम्, (बाण कृतम्) २-३;
 ५.२६; १०.८; १६.२०; गुणाढ्यो-
 ल्लेखः २७.१०; शूद्रकस्य वर्णनं
 ७०.१२; ७२.१२;
 हारविद्वजः, संस्कृत नाटकोत्पत्ति विषये
 ६७.२;
 हालः, १७.१२;
 हितोपदेशः, ४०.टि.१; ४१.१; ४२.११;
 ५१.२८; ५२.१०; ५२—५४;
 आंगल भाषया अनूदितः ६२.२०;
 हिलग्रंथः, रूपकोद्भव विषये ५६.२८;
 ६०.५; ६०.२२;
 हीरो डोटसः, १.६;

हुसेनः, (उम्बारे सुहेली कर्ता) ५५.२६;	विदितो यभूव ३४.३०;
हेनरी टामस कोलब्रुकः ६३.१;	हे स्टंगनः, ६२.१५; ६२.१६;
हेम चन्द्रः (जैनाचार्यः) ८.१२-२०;	हैमिल्टन (अलैग्जैण्डरः) ६३.७;
१८.२४-२८; बृहत् कथातः उद्धृति	हैरिंगटनः ६५.६;
२८.१६; अस्य शुकसप्तति ग्रन्थो	होमरः, ओडिसी—इल्यड कर्ता ३१.२६;

इति गर्गगोत्र जातेन श्री किशोरीलाल तनूजेन अपवालोपाह्वेन
हंसराजेन निमितः संस्कृत साहित्येतिहासो नाम ग्रन्थः ॥